

23rd

Harriet Meyer

सावित्री सुयश

अभ्यासप्रेमी गुरुरातने जोणे भारा स्वतन्त्र-
ना आद्य ध्येय समा लोकसाहित्यना अंशो-
धनना आ निष्कर्ष भू कुं धुं. ते प्रसंगे भारा
मननी वेडी व्यथाभरी अेक वर पात कडी
गांभु धुं: यथाशक्ति में भारा अेक वर प्रांतनी
लोकवाणीनुं आटकु अंशोधन ने होदन कर्तुं.
मनोरथ तो गुरुरातभरना ज्वना वाणी
पोपडा उकेलवानो दतो: पणु अे तो मननी
मनगां वर रवी. हवे हूं सुनिवमिरीना महा-
लयमा विचरनारा दगदगे गुरुराती ज्वनानेने
आ साह पाहुं धुं उ थोडाक तो नीकणे, फाहकि
तो कभर कसे! आपणुं दानी परवर ने कथ्या-
परवर, आपणा बीसे ने धारागांजे, आपणी
अविशण रत्नाकरपट्टीना केशाणवारी नाविशे
अने गांभुहाजे, मननी पासे दणुय मरवाक
अंशे लोकवाणीने वाणी दानी सुनिवमिरी-
ने दारे दाखर कशे. सावित्री सुयश वर
सांपडशे—आपणने ने आपणी विद्यापादने.

१५३६

‘लोकसाहित्य’ना निवेदनभां

भारती साहित्य संघ लि.

पो. गां. नं. ६७८ • मुं अ छ - १

पो. गां. नं. ७३ • अ म हा वा ६

गूजरात विद्यापीठ ग्रंथालय

[गूजराती कॉपीराइट विभाग]

अनुक्रमांक २५८८९ किमत २-८-०

ग्रंथनाम ५२३४५१

वर्गांक ३-:६

प र क र्मा

अवेरय'द मेधाणी

मुख्य विहेंता

भारती साहित्य संघ-लि०
पो. भा. नं. ६७८ : मुंणध-१
पो. भा. नं. ७३ : अमहाबाड-६

આવૃત્તિ પહેલી
ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૬

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ મથક
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૮૮૬
પ્રાસિસ્થાન

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

પો. ખો. નં. ૯૭૮
મુંબઈ-૧

ફૂલ છાંબ કાયાલય

રાણપુર
(B. S. Ry)

કિંમત
અઠી રૂપિયા
[ટ. ખ. ૦-૩-૦]

મુદ્રક અને પ્રકાશક
નાથલાલ મ. શાહ
સ્વાધીન મુદ્રણાલય
સૌરાષ્ટ્ર રોડ : રાણપુર

अर्पण
मा री णा ने

નિવેદન

આ પુસ્તક લખાયું તેનું શ્રેય લાઈશ્રી ઉમાશંકરને જાય છે. 'બુદ્ધિપ્રકાશ'નું સંપાદન પોતાને સોંપાતાં એણે મને લખ્યું કે લોકસાહિત્યના તમારા સંશોધનકાર્યમાંથી કંઈક chips from the workshop (કોઢયમાં પડેલાં છોડિયાં) વીણીને બુ. પ્ર. માં આપતા જાઓ. એ સૂચના મળતાં મેં મારી ટાંચણુ-પોથીઓનાં પાનાં ઉથલાવવા માંડયાં. કટકા બટકા ને કરચો, છોલ અને છોડિયાં, ઝીણી મોટી ખરખર પાને પાને વણવાપર્યાં પડી રહ્યાં જોયાં. આજ સુધી જે સંગ્રહો આપી ચુક્યો છું તેના ઉપર નવું અજવાણું નાખે તેવી નાની મોટી વિગતો, વાર્તિકો ને ટૂંચકા જડી આવ્યા.

તદુપરાંત એક વિચાર ચમક્યો : કે મારી સંશોધન-વાટ પર, મારા રજળપાટને માર્ગે મને જે જે જીવતાં જનો વાતો કહેનારાં ભેટયાં, તેમની ઓળખાણને અંધસ્થ કરી તેમનું ચિરસ્મરણ પણ કાં ન સંઘરી લઉં.

પરિણામ આ લખાણુ. બુ. પ્ર. માં તો એ થોડાં પાનાંનું ત્રમાસિક હોવાને કારણે ન આપી શક્યો પણ 'બિર્મિ' માસિકમાં એની લેખમાળા 'ટાંચણુપોથીનાં પાનાં'ના નામે ચાલુ કરી. 'બિર્મિ'ના સંપાદકના સાંઢસામાં જો ન અંપાયો હોત તો

નક્કરાઈમાં લખવાને ટેવાયો ન હોઈને આ બધો કુટારો સાત જનવારે પણ બંદા ન કરત ! આ તો તકદીર બોચી ઝાલીને પાણીમાં ઝીંકે છે તેને જ આભારી છે.

આનો ઘાટ એક આત્મકથા જેવો ઊતર્યો છે. પણ એ લેખકની આત્મકથા નથી (એવી કોઈ છેડતી સાંખી લેવા આત્મજીવન તૈયાર પણ નથી.) આ તો છે મારા વિષયની-લોકસાહિત્યની શોધનકથા. ‘ઊર્મિ’ ના વાચકોએ, વિદ્વાનો કે સામાન્યોના ભેદ વિના આ વાચનમાં રસ લીધો છે. જન-સામાન્યને એમાં ભરપૂર પડેલા કથાપ્રસંગો રસપ્રદ થયા છે, અને અભ્યાસીઓને એમાં પ્રકટ થતી મારી શોધન-પદ્ધતિની વિગતો થકી આનંદ ઊપજ્યો છે.

આવો લેખનપ્રકાર ખીજા કોઈ માણસે ખેડ્યો હોવાનું જાણ્યું નથી. એની અલિનવતા એ એનો ગુણ છે કે દોષ તે તો ખબર નથી. અલિનવતાનું ગુમાન આ આલેખનની પ્રેરણા રૂપ નથી, પણ પચીસેક વર્ષ સુધી જે મારાં પરિભ્રમણોનું ધામ હતું તે ગિરિશંગમાલાની ફરતો એક વાર માનસિક ચક્કર લગાવતો જાઉં એ એક જ તરંગને આભારી આ કાર્ય છે.

બોરાદ
૧૨ : ૨ : '૪૬

અવેરચંદ મેઘાણી

ક્રમ

પ્રયાણુ પહેલું

ટાંચણનાં પાનાં	૧
રીસાણુ અને કૂલવંતી	૧૭
સજણાં	૨૮
‘ઓળીપો’ની વાતોનાં બીજ	૪૭
પોકારીને પાલો ભણુ	૫૪
ખાંભીઓ બુહારું છું	૬૦

પ્રયાણુ બીજું

ગણને ગોરી પીપળિયાનાં પાંદ રે	૭૦
‘ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર’ના શિલ્પી	૮૫
બંદૂકો આવી ને બહાદુરો રડયા	૯૯
વાતડાદ્યાઓ વિદાય લે છે	૧૦૭

પ્રયાણુ ત્રીજું

ધર રહેશે, રહેશે ધરમ	૧૨૨
એકલિયો બહારવટિયો	૧૩૪
સંતદર્શન કરાવનારા	૧૪૩
મારી મેંદીનો રંગ ઊડી જાય રે	૧૬૦
ત્રાગડે ત્રાગડે	૧૭૬
કીર્તિલેખ કેના રચાય છે ?	૧૮૩
પરક્રમ્માનો પહેલો પોરો	૨૦૦

ટાંચણનાં પાનાં

લોક સાહિત્યને ખેડતાં ખેડતાં આજ ચોવીસેક વરસની અવધ થઈ. પત્રકારત્વને ધંધાર્થી ખીલે બંધાયાં બંધાયાં, ગજો પડેલી રસીએ જોડેલે કુંડાજો ભમવા દીધો તેટલો પ્રદેશ ખેડી શકાયો. એકધારું અને અવિચ્છન્ન એ ખેડાણુ થઈ શક્યું હોત તો વધુ વાવેનર ન કરી શકાયું હોત ! લોકપ્રદેશ જોડેલો જોયો તેથી દસ-વીસ ગણો જોઈ ન શકાયો હોત ! ચારણોને, આરોટોને, વાતડાણાં અન્ય માણસોને, રાસડા ગાનારી ને કથાઓ કહેનારી માતાઓને, બહેનોને, તુરીઓને, ભજનિકોને, દરબારોને, મુસદ્દીઓને, પોલીસ નોકરીઆતોને, ધાંચીને, મોચીને, માળીને, મીરને, રખેડરને, જોડવાને મળાયું તેના કરતાં પચાસગણી વધુ સંખ્યામાં મળાયું હોત તો આજે ભરાયાં છે તેના કરતાં કેટલાં વિશેષ પાનાં, મારી ટાંચણુ-પોથી-ઓનાં ભરાયાં હોત ! પણ જો પત્રકારત્વની સ્ફૂર્તિ ન હોત તો લોક-સાહિત્યનો આ રસ જીવતો રહી શક્યો હોત શું ? અભ્યાસની જડતા ન આવી જત ?

ટાંચણની પોથીઓ આજે મારી સામે પડી છે. કેટલાં પાનાં હશે ? બે ત્રણ હજાર તો જરૂર હશે. એ પાનાં કોઈ કોઈ વાર ઉથલાવું છું, અને ચોવીસ વર્ષોના આ પ્રદેશનાં પરિભ્રમણોનું પુનરાવર્તન અનુભવાય છે. એક દળદાર પોથીના પહેલા પાના પર—

માગશરે મારગડે રમતાં
ભેળાં ખેસી ભોજનિયાં જમતાં
હરિને હવે નથી ગમતાં રે
ભરમ્યા ભૂદર શું ના'વ્યા !

એમ માગશર, પોષ, માહ, અને—

કાગળ માસે ફેર ફેર હોળી,
નારી પેર ચરણાં ને ચોળી,
કેસુડાં બહુ રે છાંટયાં બોળી-ભરમ્યા.

એવી લોકવિરહિણીની આખી બારમાસી કોણે ને ક્યારે લખાવી ?
નામ નથી, તારીખ નથી, સંશોધનની શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ શી છે તે હું
જાણ્યો નહોતો. પણ હૈયાની કારે ટાંકેલ છે નામ ઠામ ને તારીખ.
એ તો રાણપુર ગામના હરિજનવાસના ઢેઢ ધૂડાનું ગાયેલું.

ધૂડો ઢેઢ

ધૂડો અમદાવાદ રળતો. હોળીએ ને ગોકળઆઠમે ઘેરે આવતો.
કાને બહેરો, બોલવે દયાતા સાદવાળો, પચાસેક વર્ષનો શ્વેતવસ્તરો
ધૂડો, એ બેય તહેવારે ઢેઢવાડાનાં નરનારીઓને વેત્રાં કરતો. કડતાલ
બજવતો ને છત્રાંગો મારતો ધૂડો, વિશાળ કુંડાળે ગવરાવતો. એના
રાસડા ગરબા ઝીંકતી સ્ત્રી-પુરુષોની મિશ્રમંડળી ધૂડાના કરતાં બેવડી
ઝુકાઝુક મચવીને ગાતી ધૂમતી. કોઈ કોઈવાર ધૂડો ખડીઓ લઈને
આવી ઓફિસે બિભો રહેતો, લખતાં લખતાં માથું બિંચું ન કરું
ત્યાંસુધી ચૂપચાપ બિભો રહેતો, નજર કરું એટલે માગે: ‘રશનાઈ
આપો !’ ‘કાગળ આપો !’—

ક્યાં છે આજે એ ધૂડો ? છેડે છેડે દીડે બે ત્રણ વર્ષો વહી
ગયાં. અંધાપો આવી ગયો હતો. રશનાઈ માગી તે આપી હતી કે
નહિ ? ‘હમણાં કામમાં છું, હમણાં જાવ, પછી આવજો,’ એમ
કહીને વળાવ્યો હતો શું ? પાછો આવ્યો જ નથી. ક્યાં છે ? તપાસ
પણ કરાવી નથી. જીવે છે કે નહિ ? હરિજનવાસ તો પડોશમાં જ
છે, તો થે વાવડ લીધા નથી ? ધૂડે તો ગીતો ઘણાં આપેલાં.

જીજી ખારોટ

પાનાં ફેર છે, ધૂડે આપેલ હાલરડાં અને ‘માતાનો વડલો’ વાળું
ગીત પાછળ જાય છે, અને એની પડખોપડખ એક બિંકતી જ જીન-

ગતિને યાદ કરાવતું પાનું ઊઘડી પડે છે. લખ્યું છે—‘ભૂચર મોરી.’ મારી ‘સમરાંગણુ’ નામની મોટી વાર્તાનો જે મધપૂડો રચાયો તેનું પ્રથમ મધુબિન્દુ મૂકનાર એ કોણ હતું? નામ નથી. મિતિ કે ઠામ નથી. અન્વેષક ત્યારે અડખંગ હતો! યાદ આવે છે. યાદ આવે છે— જીજી ખારોટ. એને લખીને છેક ખરડા પ્રદેશથી તે કાળના અમલદાર મિત્ર ભાઈશ્રી મોહનલાલ રૂપાણી આવેલા. યાદ આવે છે મીકું મોં, મીકપલરી ખારોટ—જ્યાન, હસમુખો ચહેરો. ટાંચણુ આમ છે—

“જેસા વજરની વહુ: થાન લખડે: લૂગડાં ધોવામાં અડચણુ: થાન અંભે નાખેલ: નાગડો ધાવે પાછળ ઊભો ઊભો.

“જામ :—જેસા ડાડા ! હી જોરાર કીજે ધરજી હુંદી !

(તૂટેલ આઉવાળી ભેંસ—ગાય ‘જોરાળ’ કહેવાય.)

“જેસો :—અંજા ધા થીંદા ઈ અગીઆં ન્યારજા.”

(એના જે ધા થાય તે આગળ નિહાળજો.)

પછી તો દુહા ટાંકેલ છે. ઉપલું ટાંચણુ જે માર્મિકતાથી ભરેલ છે તેને વાંચકો નહિ સમજે. પણ મારી નજરે તો એ બનાવ હજી થે બની રહેલો, ચાલુ સ્થિતિમાં, એક સોરડી નદીને આરે, દેખાયા કરે છે. મારી ‘સમરાંગણુ’ની આખી ય વાર્તામાં એ એક જ પ્રસંગે બળ પૂરું. સૌરાષ્ટ્રમાં શહેનશાહ અકબરશાહની મોકલેલ સૌપહેલી ચઢાઈ; અને અમદાવાદના અકબરશત્રુ શાહ મુઝફ્ફર નહનુના આશ્રયદાતા સોરડી ઠાકોરો સાથે એ અકબર—ફોજના ભયાનક જીહ્વતું નામ ભૂચર મોરીની લડાઈ. ભૂચર મોરી : કોઈ મહાકાવ્ય મહાગાથાને દિપાવે તેવો મામલો: અને એમાં નાયકપદે મૂકી શકાય તેવા સુરાપરા લાડકપુત્ર નાગડા વજર નામના જે જીવાન પાત્રની માવજત મેં ‘સમરાંગણુ’માં ઊઘડતા પાનાથી માંડીને કરી છે, તે પાત્રનું પ્રથમ બીજરોપણુ મારી કલ્પનામાં ઉપજા કચ્છી શબ્દો વડે મૂકીને જીજી ખારોટ ચાલ્યા ગયા.

જીજી આરોટને શામાટે આટલા જલદી વળાવી દીધા? એક તર-
ફથી અખબારના સંપાદનમાં પૂરો સમય આપવો પડતો. બીજી તર-
ફથી છાપાંકામ જેને લાગ્યે જ પુષ્ટ કરી શકે છે-અલદે હણી નાખે
છે-તેવો આ લોકવિદ્યાનો સર્વદેશીય રસ કેળવવાનો હતો. મારો
રસ હજી એક જ પ્રકારની વાર્તાઓમાં નીપજ્યો હતો. ખબર નહોતી
કે આ આરોટો ચારણો જે કંઈ અગમનિગમની અડઅંગ વાતું કરે તે
પણુ ભાવિમાં ખપ લાગશે. જીજી આરોટની વધુ વાતો નીરસ લાગી.
એમને શ્વાસ ખાવા યે વખત આપ્યા વગર સામગ્રી નિચોવી લેવી
હતી! એની સાથે તો મહોખ્યત કેળવવી પડે એ ચાવી માલૂમ નહોતી.
આજે એમરતો થાય છે, જે જેણે કોઈ પણ ગ્રંથમાં કદાપિ ન મળે
એવી આ નાગડા વીરની બાધ્યાવસ્થાની વિચિત્રતાની અને સ્તનો
પાછળ નાખીને ધવરાવનારી જનેતાની વાત કરી, તે આરોટ એવાં બીજાં
પણુ ઘણાં રહસ્યો આપી શક્યા હોત. જીજી આરોટો વારંવાર ભેટતા નથી.
એકવાર જમૂકી ગયા પછી કેટલા ય દીવા કાયમને માટે બુઝાઈ જાય છે.

વાર્તાકથનની તાલીમ

આગળ બિચલો પાનાં!-ને ટાંચણુ-આવે છે વાર્તાકથન માટેની
તૈયારીનું. વાર્તાઓ તો હું યે માંડતો, એની કહેણી મનમાં ગોઠવતો.
દાખલા તરીકે 'માત્રા વદ્ ને જલમસંગ' વાળી સોરઠી પ્રેમશૈલ્યવંતોની
વિલક્ષણુ ભાઈબંધીની વાત (રસધાર ભાગ ૧) કહેવી છે. કચ્છ
દેશના એક વીરને વર્ણવવો છે-તો એમાં શરૂઆતમાં આવે એ
દેશનું કાવ્ય-વર્ણન: સંભારો કચ્છના હુલા :

ભજ નગર ને કચ્છ ધરા
ને પોંચળરો પાર,
રા' દેવળનાં રાજ છે,
આલો જોયે ચાર. ૧

બલ ઘોઠા, કાઠી ભલા,
પેનીઠેક ચેરવેશ;

રાજા જાદુવંશરા,
 એ ડોલરિથો દેશ.
 બેરી, બુરી ને બાવરી
 કુલ કંઠા ને કખ;
 હોથલ હલો કચ્છડે
 (જિતે) માદુ સવાયા લખ. ૩
 વંકા કુંવર, વિકટ બહડ,
 વંકા વાછડીએ વછ,
 વંકા કુંવર ત થીએ,
 પાણી પીએ જ કછ. ૪

આમ દુહા કહીને વાર્તાની લીલાભૂમિનો ચિતાર ખડો કરવો. પછી એવા કચ્છની એક કંઠરાતનો ઠંકાર ચીથરેહાલ વેશે, અણુ-ઓળખ્યો, કાઠિયાવાડના એક ઠંકાર માત્રા વરૂને ડાયરે આવીને બેઠો છે. એ ડાયરાને ય વણુવો જ્ઞેઈએ ના! માટે ડાયરો આલેખતા દુહા ટાંકવા. પહેલાં તો કસુંબા કઠાતા હોય, અને બેઠેલા વીરોને અમલના કેફ ચડતા હોય—

નબારાં નંબક રડે,
 હોથ મરદાં હલલ,
 શિર તૂટે ને ધડ લડે,
 આયો શેણુ અમલલ.

પછી, એવા અમલનો કેફ કરીને ધીંગાણે ન ચડી શકનાર ઢીલાદફ આદમીની ગુહિણીને કેવું લાગે તેનો દુહો—

જે મુખ અમલ ન ચાખિયો,
 તુરી ન ખેચ્યા તંગ,
 ફટ અલૂણા સાથખા!
 આપું તેાં કી અંગ!

‘અલૂણા’ (મીઠા વિનાના!) કહીને એવા મરદને ફિટકાર દેતી

નારી કહે છે કે, કેફમાં ચકચૂર બની, અશ્વના તંગડા ખેંચી બુધ્ધે
ન ચડનારાને હું મારો દેહ શી રીતે રંગરાગમાં આપું! પણ એ
તો આ જન્મ પૂરતી કહણાઈ! આવતે ભવે ય કાંઈ નિર્વ્યસનીને
નિરાંત છે!—

પરભાતે જોણે ના પિયા
ઘાટા કસુંબા ઘૂંટ,
તે નર સરળે જાંટ
વેરાગીને ખારણે.

એવો જરી પરિહાસ: ને તુરત પાછી અમલમાં છોકલા પિયુની
લાલ ચટક ચકચૂર આંખોને કબૂતરની રાતી આંખો જોડે સરખાવતી,
અને તીર સમી પાધરી કહી બિરદાવતી કામિનીની ઉક્તિ:—

પારેવાં જી રત્તીયું
સર જી પાંસરીયું,
ઘાટે કસુંબે ઘુંટીયું
વાલમજી અખીયું.

કાઠિયાવાડી ને કચ્છી, ખેઉ ખોલીની ગૂંથણી કરીને એ ખેઉ પ્રદે-
શોને સાંકળતી આ વાર્તાનો ઉઠાવ કરવો. અને પછી એવા દાયરામાં
ચૂપચાપ અને ગૂમશાન ખેડેલ પેલા ચીથરેહાલ કચ્છી પાત્રની નિંદર-
વિહોણી રાત આવે: સૌ જાંધે છે. એ જાગે છે. નીંદર કાં ન આવે?
નીંદર કોને કોને ન આવે? ખોલો દુહો:

નીંદર ના'વે ત્રણ જણાં
કહેા સખિ! ક્રિયાં?
પ્રીતવહોયાં, બહુરણાં,
ખટકે વેર હિયાં.

તો આ પુરુષ એ ત્રણમાંનો કયો છે? કોઈ પ્રીતવહોયો—પ્રેમ-
ભક્ત છે? કોઈ બહુરણો—મોટો કરજદાર છે? ના, ના, એ તો ત્રીજી
જાતનો છે: ‘ખટકે વેર હિયાં’—એને હૈયે મોટાં વેર ખટકી રહેલ છે.

પછી રાતે એ ટાઢે ધૂજતા પુરુષે ધરની અંદર જઈને શું જોયું ? જોઈ એક નારી-પણુ કેવી ? ટાંકા સુરીલા સોરડીઆણીનું દુહાચિત્ર-

લ'બવેણી, લલ્લ ધણી.
 પેંચે પાતળિયાં;
 આછે સાંચે નિપાવિયાં
 કેા કેા કામણિયાં.

આછે (અચ્છે) સાંચે અર્થાત ભલા ભગવાને કોઈકે કોઈકે જ નીપળવી છે તે પૈકીની એક કામની.

પીતળ સરખી પીંડિયું
 હીંગળા સરીખા હાથ;
 નવરો દિનોનાથ,
 (તેલી) પંડ ખનાવી પૂતળી.

આંગળીઆં કળીઆં જસી
 દાહમ કળીઆં દંત,
 સ્થાન મેં રેખા સારખી
 વીજળીઆં વળકંત.

એવી સૂતેલ સુંદરીને-પોતાના આશ્રયદાતાની ધરવાળીને 'મા-બહેન' તુલ્ય માની, ફક્ત પલ્લવર દેહની ટાઢ ઉડાડવા માટે એ કંગાલ એના ખાલી પડખામાં સૂઈ ગયો હશે, પ્રભાત સુધી ધારણુ વળી ગયું હશે, રાતમાં પોતાની ધેનુએને પહર લઈ ગયેલો, એ ઢોલીઆના ખાલી પડખાને ખરો હક્કદાર ધણી પ્રભાતે પાછો આવ્યો હશે, પરપુરુપને ધરનારી સાથે પડેલો જોઈને એને શું થયું હશે ! કેવો પ્રકાપ ?

ફરકંત ભુજ, થરકંત અંગ
 અરૂ રોમરાઇ ઉલટે ઉભંગ

બસ, એ જ ચરણો, કોઈકે વાર્તાકારની વાણીમાંથી યાદ રહ્યાં છે.

પ્રવેશ પછી પ્રવેશને આવાં ભાવવ્યંજક સુભાષિતોએ સમ્ભવીને વાર્તા માંડવાની કક્ષા હું જે તે કાળમાં ફેળવતો. ગુજરાતે એ વાર્તા ઉમંગભેર સાંભળી અને ઝીલી છે.

વાર્તા ગુમાવી

પાનું ફેર છે—શાહીના અક્ષરો તો કથારના અદ્ભુત અન્યા છે, પોણોસો રૂપિયાનો પગારદાર ઇન્ડોપેન ક્યાંથી વસાવી શક્યો હોય ! પેનસિલના માખ-ટાંગા જેવા અક્ષરોમાં ટાંચણ ચાલ્યું છે—

- ‘ ભોકો વાળો
- ‘ લીળના લાડા જેવા દીકરા
- ‘ વિચિત્ર મુલક, વાળાઓનો પડવો જળર
- ‘ રૂપાણી શેઠ

‘ નાગડા બાવાની જમાત. ખૂંકમાર બંદૂક. શરણાકના છાડા જેવી નાળી. કાંડા જેવી નાળય: કાં નમગરી કાં ચક્રમકથી પૂટે. ગોળીને બદલે લોઠાનો ખેરીચો ભરાય ખેમિ ભરીને. ’

- ‘ બંદૂક-દેશી. સીસકાન-અરબી. વિલાતી. મકરાણીની ખૂંકમાર.
- ‘ જંનળ-બહુ લાંબી, લાકડાની થોડી ઉપર મંડાય.
- ‘ ખેરીચો, દોકડા, ઢબુ વગેરે ભરાય.’

સમજે છો કંઈ? ટાંચણ કપાઈ જાય છે. આગળ કોઈ મુદ્દો નથી. તમને વાંચકાને લાગશે અગડં બગડં. પણ મને લાગે છે કે એક સારી વાર્તાને હું હારી બેઠો. ભોકો વાળો, લીળના લાડા જેવા દીકરા, રૂપાણી શેઠ, નાગડા બાવા, અને ખૂંકમાર બંદૂક : નથી લાગતું કે આટલાં પાત્રો કોઈ પણ એકાદ કથાના આલેખન માટે પૂરતાં હશે ? કોણે કરાવી આ નોંધ ? યાદ નથી. મેં વારતા ગુમાવી અને તમને તુંબડીમાં કાંકરા.

સરસ્વતીનું ચારણ-સ્તવન

પાનું ફેર છે. સ્તુતિ આવે છે. સરસ્વતીનું ચારણી ઉદ્દ્યોધન :

‘चिंता मिधन मिनासिनी
‘कमलासनी शक्त !
वीसडथी डंसवाडनी
‘माता हेडु सभत्त !

‘वडुं आध अनाध तुंढि अवानी.
‘तुंढि जेअभाया, तुंढि पागअानी !
‘तुंढि धरनी आकाश विलु पसारै,
‘तुंढि मोडभाया विषे सूख धारै.
‘तुंढि चार वेद, अटं शास्त्र पानी,
‘तुंढि ज्ञान विज्ञान में सरं जनी.
‘तुंढि राग रागान लेहे पुरानी
‘तुंढि जत्रमे, भत्रमे सवें जनी

ने पाछे पाते वेरायां छे, डाडपिंजरनां वेरविभेर अस्थि
जेवां, केटलाक हुडानां त्रूक यरल्लो. अेक यरल्लु आ रचुं—

‘अंतर छ तांत्युं करं.’

आकीनां त्रल्लु यरल्लो कयां ? आंतरडांतां तंतुओ करीते वाच
अज्जववानुं कानी वल्लबाअे मन क्युं डरो ? कया तीव्र डिभिं-
सवेदनतो प्रसंग डरो ?

‘दीरना आंयवा जेवा डाथ’

केना ? कर्ह सुंदरीना ?

पूछा खाने

टांयलुमांथी जत्राय जडतो नथी. अने आ वणी कर्ह विज्जेगल्लुनी
हुडय-वसभायु दांभवतुं अंडित यारल्लुी त्रोटक पद ?

रल्लुमे’ लरने।

गिरिसे’ गिरने।

असिधार पे सेन सदा करने।

નભમેં કરનો,
 અગ્નિ ઝરનો,
 એમ પાય પનંગ સિરે ધરનો;
 બખસેં મરનો,
 દધિકે તરનો,
 અર કાશ કરત સિરે ધરનો,
 સમ સેલ ધણો,
 અર એક ખૂશ
 પતિસે પણ એક જુદા પરનો.

રણમાં લડવું, ગિરિથી પડવું. તલવારની ધાર પર સવું, નભમાં ફરવું, અગ્નિ ઝરતો હોય તેમાં જવું, સાપને શિર પર મૂકવો, વિષથી મરવું, દરિયો તરી જવો, અને કાશીનું કરવત શિરે ધરવું, એ બધું સહેલ; પણ મુરકેલ ફક્ત એક પતિથી પલતો ય વિયોગ ! સાચું હશે ? સ્ત્રીને ખબર !

ફરી પાછું 'ભૂચર મોરી' અને એજ વીરભદ્ર નાગડા વજરનો, એના સમર-મૃત્યુને બિરદાવતો દુહો-

ભલીયું વણ ભલા
 નાગડા ! નર ન નીપજે.
 જોયો જોમાના,
 કાં કમ્બર કુંતા તણે.

ભલી ભોમકા વગર, કુળવાન માતાની કૂંખ વગર સાચો નર ન નીપજે. હે નાગડા ! મેં તો એવા બે જ જોયા. કાં એક જોમાને પેટે તું જન્મ્યો, તે કાં એક કુંતા માતાની કૂંખે ભીમ પાક્યો.

વાહ વા ! માતાની યશોગાથા મળી. અને એ નાગડાની જનેતાનું નામ મળ્યું. જોમાબાઈ એ નામ પુસ્તક લખતી વેળા મને ન જડ્યું- સાંભયું. સમરાંગણની આખી કથા એ જનેતાના નામ વગર રહી ગઈ. કેવી ગફલત ! નોંધપોથીઓ પૂરી વાંચી નહોતો ગયો.

વાર્તાનાં અસ્થિ

વળી પાછાં દુહા-ચરણો :—

‘ચંદણ પડયું ચોકમાં
ઈધણ મૂલ વેચાય.’

* * *

‘ધોળી વસ કર કયા કરે
ડીંગંબરને બામ !’

આ તે કઈ કહેકાણું પડી ગયેલ વ્યક્તિનો ઉલ્લેખ હશે ? વારતા
ગુમાવી લાગે છે. પાછાં ખંડિત ચરણો—

‘મોતી થઈ જ્યાં ઝેર.’

* * *

‘મોતી મીઠાંનાં ગાંગડા,
‘નરસાં લાગે નીર;
‘મનહર કોઈ મળે નહિ.
‘સાંસો પડયો શરીર.’

જવા દો. પણ આ વળી શું ?

‘પાડાની જીભ જેવી કટાર.’

કટારીને ઉપમા કેવી ફક્કડ આપી ! પણ એ કટાર ધારણુ કરનારા
પાત્રનો પતો જડતો નથી. તુરત નીચે—

‘પીંબરાના ઘોડા જેવા હોહ-એવાં ભીલડાં.’

એની નીચે વળી આ વિનોદોક્તિ—

‘ઈસલો માળી
‘એને નૈ ગરિયો નૈ જળી.

‘મામદ વોરો
‘એને નૈ સો નૈ ઠોરો.

‘વલી વાંઢો
એને નૈ ઢોર નૈ ઢાંઢો.’

* * *

‘બબે યુળા બેવી મૂછયુ’

* * *

‘સડડક નિસાસો નાખ્યો,’

* * *

‘પરભુ છાખડા માથે આંબ્યો.’

કાઠક વારતાનાં જ વેરભુ છેરભુ હાડકાં લાગે છે. વારતાને મેં ગુમાવી છે.

દર અડવાડીએ

પાનાં ફરે છે, ગીતો વહે છે. પેનસિલનો વેગ અને અક્ષરોના મરોડ એવો ભાસ કરાવે છે કે જાણે દોડતી ટ્રેનમાં ગીતો ટપકાવ્યાં હશે. પ્રવાસે તો દર શુક્રવારે પરોઢની ટ્રેનમાં ચડી જતો. એવું એક પરોઢ-ચાર વાગ્યાનો સમય સાંભરી આવે છે. અંધારિયું હતું. સ્ટેશને ઊભો હતો. ગાડી આવી. અને ઘેરથી પાછળ સ્વ.....દોડતી આવી. ‘આ લ્યો ધડિયાળ: ભૂલીને આવ્યા છો !’

પૂછયું: અરે, આ ભયાનક અંધકારમાં તું છેક ઘેરથી આવી શી રીતે? કહે, ચાલતી, દોડતી! રાણપુરનો ઘરથી સ્ટેશન સુધીનો મારગ, તે વેળાએ તો આજે છે તેથી ધ-ભેંકાર હતો. ફાળ ખાતો ગાડીએ ચડ્યો હતો. તાજી પરણેતર, મુંબઇ શહેરની સુક્રમારી, એક આળક, બન્નેને ફફડતાં મૂકીને, નીરસ ધૂડિયા વાતાવરણમાં ધકેલી દઢને, દર અડવાડીએ ચાલી નીકળતો.

પાંચાળનો પ્રવાસ

પાનું ફરે છે. ટપકાવ્યો છે ‘પાંચાળનો પ્રવાસ.’ યાદ છે,

અમૃતલાલભાઈ શેઠ સાથેનો એ મોટરમાં શરૂ કરેલો પ્રવાસ. લોકલ બોર્ડમાં શેઠ પ્રેસિડેન્ટ હતા. પોતાની સાથે મને પણ પાંચાળ બેવા લાંબો, વર્ણન પણ મેં મોટરિયું જ માંડ્યું છે—

અણીઆળી, કેરીઆ, ધારપીપળા, સાંગણુપુર, લોયા, નાગડકા, ચોરવીરા, ભડલા, નોલી, સાંગોઈ. ગંગાજળ, ગોરૈયા...ગામ પછી ગામ. અને એ ગામોનાં નામો સામે ઢૂંકી નોંધો છે—

‘—ગરાસીઆ વિલાસી, નિરૂઘમી.’

—કાઠીઓ ગરીબ, ગ્વિનયશીલ.

—કાઠીઓ તોફાની, વસ્તીને સંતાપનારા.

—નિશાળની જગ્યા પણ ન આપે.

—...વગેરે કાઠી : ઠાંખરા, બદમાશ : સ્ત્રીઓને પાણીનો ત્રાસ, કંઠોડો બહલ. નિશાળ સારી.

—કાઠી સારા, પાણીનું દુઃખ.

—ભાભી દાદીવાળા સતજીવીઆ કાઠી, વીસામણ ભગતનો પીપળો. પનીહારીઓ કહે કે ‘પાણી આંધું કેમ ખૂટે ? આંધું તો વીસામણ ભગતનો પીપળો છે. ખબર છે !’

ઝરની બીક

ઝોરી નામના ગામનો પ્રસંગ, જેમાં હીંગોળગઢેથી જસદણ દરબાર સાહેબ પણ અમારી સાથે થયા હતા, તેનું ઠાંચણ રસભયું છે—

‘અમરાભાઈ તથા તેના બાપ રૂખલભાઈ, ભોળીઆ: જીની રખાવટ: ડીલ ઉપર લોહી હિલોળા દ્યે: હાથખેડ કરે. જસદણ દરબાર સાહેબ માટે આ—

‘અમરા, પેલો તું પી, પછી હું પીઉં, પછી બાપો પીએ.’

સમજાય છે ? બાપદીકરાએ પોતે પકાવેલી ચાનું આખું તપેલું ત્યાં આણ્યું, પહેલું ઊલિયું બુઢ્ઢા કાઠીએ પોતાના બેધાર પુત્રને પાયું, પછી પોતે પીધું, ને પછી જસદણ દરબાર સાહેબને એજ તપેલામાંથી કપ ભરીને આપ્યો.

કારણ ?

કારણમાં કસણુતા રહી છે. ગાદીના ધણીઓને જેર દેવાતાં, તે કર્પીણુ કાળનો, આ આજ સુધી ચાલ્યા આવતા રાજવળાંના રિવાજમાં પડઘો છે. આજે પણ દેર દેર મેં જોયું છે, કે રાજવીને ઘેર રાજપુત્ર જ્યારે પશોણો હોય ત્યારે યજ્ઞમાન રાજવી એ પશોણાની સાથે પોતાના જોખનજોદ્ધ પુત્રને જમવા બેસારે. પહેલો કાળીઓ એ યજ્ઞમાન-પુત્રને આરોગવાનો હોય.

સોરઠીઆણીની દશા

મનના મધપૂડાનાં છિદ્રો પછી છિદ્રો આવી વિલક્ષણુ અસલવટો વડે પુરાતાં જાય છે, સોરઠી મધ્યયુગી જીવનનું જે વાતાવરણુ મારે મારી કથાઓમાં સર્જવવાનું હોય તેની પરિપુષ્ટિ આમ થતી આવેલી. અને મદ્દભરી સોરઠીઆણીમાં જૂતાં પાત્રોની વર્તમાનમાં થઈ રહેલી અવદશાનો આવો ચિતાર પણ ગામડે ગામડે મળી રહેતો, જેના બળે હું અવાસ્તવની આસમાનીમાંથી ઊગરી ગયો છું.

‘મોટા માત્રા ગામ: ૫૦ હાય ઊંડો કૂવો: તળીએ વીરડા જેટલું પાણી: કુટયે સંઢવું બાંધીને કાંઠેથી એક નાની છોકરી અંદર ઊતરી છે: એ ત્યાં તળીએ ઊભી ઊભી ડોલ ભરે છે. આ ડોલ ઉપરથી સિંચાય છે, કાંઠે પની-હારીનાં ખેડાં એ ડોલે ડોલે ભરાય છે. કૂવાને કઠોડો નથી.’

આજ એ વાતને અઢારેક વર્ષ થયાં હશે. આવું આજીવં પાતળું ટાંચણુ પણ એ કઠોડા વગરના એકાકી કૂવાને તળીએ તપકતા ચાંદ-રડા જેટલા એ પાણીને તળીએ ઊભી ઊભી ડોલો ભરી દેતી એ છોકરીને અને વેદનામૂર્તિ, મૂંગી, ગંભીર કાઠીઆણીઓને મનના વેરાન વચ્ચે તાદશ કરી આપે છે અને—

કાઠીઆણી કલ્પ પાતળી

હલકે માથે હેલ્ય;

ખરડા હાંદી ખબરમાં
ઢળકતી આવે દેલ્ય.

ઝોઢરથી ઉરે સરસ,
નાકનેણુને તાલ;
ચૂઢે વસ્તરે ગોરિયાં,
પડે ભેલે પાંચાળ.

ઝેવી ઝેવી મેં ઝેકઢી કરેલી આ કંકુવરણી ભોમકાની સૌંઢર્ય-
ખ્યાતિનાં ચાંઢુડિયાં પાડતો વર્તમાન પાંચાલ નજરે તરે છે.

ચિત્રાકૃતિઓની મદદ

ગામવાર ટૂંકાં ટાંચણ છોડી દઉં છું, ઝે ડુંગરીઆ ગઢકિલ્લાના
અવશેષોને યાદ રાખવા માટે મેં કાઢ અફલાતૂન ચિત્રકારની અદાથી
દોરેલાં ચિત્રોને નીરખતો આગળ વધું છું. ભીમોરાનો ગઢ ચીતર્યો
છે, નિનામાના ગઢને ઝેક નદીકાંઢે ઊભો કર્યો છે, ઊંચી
ઊંચી ભેખડ પર ઊભેણું અમારા સ્વ. કાઢી મિત્ર દરબાર શ્રી
કાંચડ ખાચરનું રેશમીઉં આ કળાકારની પેનસિલને લીટોડે ખડું થયું
છે. ઠાંગનાથ મહાદેવની ઝેક દેરીને ઝેક ડુંગરના પેટાળમાં ધગ્ગ
સહિત દેખાડી છે. પ્રશ્ન ફક્ત ઝેટલોજ રહે છે કે મેં આલેખેણું
ઝે તે ડુંગરનું પેટાળ છે કે કાઢી ચીનું કંટિયે ચૂલતું માથું છે,
ઝે તો સોવીઝેટ કલાકારોની કદરનો વિષય છે. લવિખ્યમાં
કાઢી ભક્ત મારી આ હસ્તપ્રતને પણ મોસ્કો નહિ લઈ જાય ?

શિવજીના પોડીઆ

ખેર ! આ બાબત, હું આજે બતાવી રહ્યો છું તેવી તદ્દન
પરિહાસની નથી. આ આકૃતિમાં મેં ઠાંગનાથ મંદિરથી ગામ તરફ
લંબાતી જતી ઝેક ધારની ટોચે સિલાસિલામંધ ઊભેલા પથ્થરો
બતાવીને ઉપર લખ્યું છે: 'પોડીઆ.'

મને યાદ છે. માર્ગે દોડી જતી અમારી મોટરમાં સ્વ. કાંચડ-લાઈએ અને અમૃતલાલલાઈએ મોં મલકાવીને મને પૂછ્યું હતું, 'જુઓ તો ખરા, તમને અહીં આસપાસ કંઈ રહસ્ય દેખાય છે?' એઉ હસે, મને ગતાગમ ન પડે, પછી અમૃતલાલલાઈ કહે, તારી રસધારની કથામાં તેં જ લખ્યું છે તે ભૂલી ગયો ? રાજને તુડેલ શિવજીના આ પોડીઆ નથી જોતો !- એમ કહેતે કહેતે એ ધાર બતાવી.

પાછળ જોતો નહિ !

આકારે પોડીઆ નથી, ધારની ટોચે ટોચે કુદરતે સીધી કાળી શિલાઓ ખોડી દીધી છે. લોકકલ્પનાએ એ પથ્થરની લંગારમાં અન્ન લાદેલ પોડીઆની વણુકાર કલ્પી. શંભુની આ અન્નપોઠ કયાં ચાલી જાય છે ? કાળાસર ગામમાં. ગામ સુધાર્ત હતું. આર વરસનો દુકાળ પડેલો. ગામધણીએ પોતાના કોઠાર ખોલી છેલ્લા દાણા સુધી વસતીને નભાવી. ભંડાર ખૂટી ગયા. પ્રગ્નનો પ્રતિપાલ લાજી ઊઠ્યો. 'મોં શું બતાવવું !' ખીજો માર્ગ હતો પણ કયાં ? આત્મવિલોપન એજ એનો આખરી રાજધર્મ હતો. એણે મહાદેવ સન્મુખ જઈને ખરૂં ખેંચ્યું. 'હે નાથ ! આ લે આ મસ્તક-કમળ.' શંભુએ માકાર કર્યો. 'જા આપ ! ઘોડો ગામ ભણી વહેતો મૂક. પાછળ જોતો નહિ.' લોક-પાલના ઘોડાની પાછળ અન્નની પોઠ ચાલી. અનંત લંગાર ચાલી આવે છે. ગામડું અનાજે ધ્રુપધ્રુપી ઊઠે છે. બહુ થયું. લોકપાલે પાછળ જોયું. આક્રીના પોડીઆ પાખાણુ અન્યા. ઊભા છે હજુ-ચંભીને ઊભા છે. 'પાછળ જોતો નહિ !' એ ખોલના પડધા પડે છે. પાછળ જોતો નહિ ! શ્રદ્ધા-આત્મશ્રદ્ધા હારતો નહિ હે મર્ત્યલોકના માનવી ! પાછળ જોતો નહિ. દષ્ટિ માંડજે ભાવિના ધ્રુવતારકે.

લોકવાર્તાની રચના શું આ પ્રાકૃતિક પાખાણુ-દૃશ્ય ઉપરથી થઈ હશે ? લોકમાનસ કેવા પ્રકારનું વાર્તાકાર છે ? જે કંઈ નિહાળે છે તેને કેવી રીતે છવનમાં ઘટાવી કાઢે છે ! લોકકલ્પણનાં સ્તોત્રો કેવી

ચોટદાર કલામાં ઉતારી આપે છે ! અત્યારે, લોકોના રોટલા પર ચાલી રહેલી રાજસત્તાઓની લૂંટાલૂંટને ટાણે, પાંચાળના ઠાંગનાથ મહાદેવની પાષાણુ-ધાર પરનું આ પથ્થરકાવ્ય વિશિષ્ટ અર્થ ધરે છે.

રીસાણુ ને ફૂલવંતી

ઊઘડો પાનાં, અને ચોબારીનાં ખંડિયેરો પરનું ટાંચણુ ઉકેલાવો—

‘ચોબારી-મૂળ દુપદ શહેર.

૧-પંચમુખી વાવ-ચક્કુંડ જેવી. પણ ખોટી: પગ પર પગ ચડાવીને શેષશાયીની મૂર્તિ.

૨-ગણેશવાવ. ગણેશની ઊભી મૂર્તિઓ ખે: હનુમાન.

૩-ડુવો ભોંચરાવાળો: ભોંચરાનો સંબંધ ગામમાં: ભોંચરું દટાઇ ગયું છે.

૪-તળાવ-કિનારે ખે દેરાં: તળાવ પર પૂલ: પૂલ પરથી જતાં અંદર દેરું. શેષ-શાયી ભગવાન: એની કેડ સુધી પાણી આવે એટલે તળાવની ઓઅન (Water-outlet) ઊઘડી જાય. અસલી દેરું શૈવી ધારનું.

૫-ગામમાં એકલદંડીયા મહેલનો અવશેષ: પરખેના જ ધરમાં, કૃષીમાં કોઇ રખારણુ યુવતી ખેડેલી: ફૂલવંતીનું સ્મરણુ.

ફૂલવંતી-અનંત ચાવડાની ફીકરી. શાલિવાહનનો ‘રીસાણુ’ કુમાર રિસાઈને જંગલમાં આવ્યો. અનંત ચાવડાએ એને કન્યા ફૂલવંતી પરણાવી. પણ ફૂલવંતી આઠ-નવ જ વર્ષની. કુંવર એને ખેલાડે (પોતાના ઘોડા પર પોતાની પાછળ) ખેસારીને લઇ ચાલ્યો. એકલદંડીયા મહેલમાં રાખીને પાળે પોષે-દુધ ટોવે ને ઉછેરે: ચૌવનકાળે પરણીશ: યુવતી બની: વિકાર: કચ્છનો હઠીઓ વણુ-જારો ઘોડેસ્વાર થઇને નીકળ્યો. ખોલાવ્યો. પ્રેમ થયો: હી ટોળે હી ચક્રે: હી ચક્રતાં હી ચક્રતાં હઠીએ તાંબુલની પિચકારી લગાવેલ: પિચકારી ધુમ્મટમાં પડી. સાંજ પડે એટલે હઠીઓ પાછા ચાલ્યો જાય પોતાના ડેરા હતા ત્યાં. સાંજે રીસાણુ કુંવર ઘેર આવ્યો. ઘોડાએ પરાયા ઘોડાની લાદ દેખી ડાણુ દીધી: પિચકારીના છાંટા બેયા. પૂછ્યું-કોણે તાંબુલની પિચકારી ઠેક ધુમ્મટ છાંટી ?

ફૂલવંતી:—મેં.

રીસાણુ:—કરી બતાવ.

ન કરી શકી. (હીડોળે હીચકતી હીચકતી પાનની પિચકારી ધુમ્મટ પર ન પહોંચાડી શકી.)

ખીજ દિવસે ઘોરાના તાન સગડ નેયા. રીસાળુએ જઘને હડીઆને માર્યોઃ એનું કલેનું લાવી રંધાવ્યુંઃ પોતે કોળીઆ ભરાવ્યાઃ પૂછ્યું, 'કેવું મીઠું!'

'બહુ જ.'

'જીવતાં મીઠું તે મર્યાં પછી યે મીઠું લાગે હો !'

ફૂલવંતી ચાલી ગઇ.

ખડેર પરથી વાર્તાસર્જન ?

ટૂંકા ટાંચણુમાંથી યે આખી કરુણ કથા ઊપસી આવે છે. એક-લદંડીઆનાં બસાડાં મેં નોટમાં તાણેલાં છે તે મોજુદ છે. એટલો જ ને એ એકલદંડીઓ હોય તો તો એમાં નથી કોઇ હિડોળો બાંધવાની જગ્યા, કે નથી હડીઆ-ફૂલવંતીની પ્રેમલીલાને પ્રકટવાનું ઠેકાણું. કદાચ એ તો મૂળ મહાલયનો અવશેષ માત્ર હશે. રૂમહાલયનું એક તોરણુ આજે જેમ છે તેમ જ. સંલવ છે કે મૂળ પ્રેમાલય નષ્ટ થયું છે. એથી વધુ સંલવ છે કે કોઈકે લોકવાર્તાકારે ત્યાં બેઠાં બેઠાં વાર્તા કલપી કાઢી છે ને સ્થાન તો ઘણું કરીને એાડું જ બન્યું છે.

આમ આ પાષાણી અવશેષો પર તો યુદ્ધિ માત્ર એક હાસ્ય વેરીને પાછી વળી જાય છે. પણ એવું હાસ્ય આ ટાંચણુ કરેલી વાર્તાના અવશેષો પર વેરી શકાતું નથી. રીસાળુ, ફૂલવંતી અને હડીઓ વણઝારો, એ ત્રણ પાત્રો આ પૃથ્વી પર કદી હો વા ન હો, મારું મન તો એમનું સનાતન અસ્તિત્વ સ્વીકારી બેઠું છે. નાની એવી આલિકાનું કળી-જીવન એના પરણ્યા પતિના કોઈક એકલ ગૃહમંદિરમાં પુરાયું હશે, દિનો પછી દિનોનાં વહાણાં વાતાં હશે, કળીને ખીલવતાં ખીલવતાં વર્ષો વિદાય લેતાં હશે, પરણ્યો એની પરિપૂર્ણ પુષ્પિતા-વસ્થાની વાટ જોતો હશે.

એની સખૂરીને કલપનામાં ખડી કરું છું. કાચી કળીને અંતરની

ધીરીધીરી ઉભા આપતો એ દિવસો ખેંચતો હશે. તો શું એને ખબર નહિ રહી હોય ને જ્યેષ્ઠ કૂલવંતીમાં સળવળી ઊઠ્યું હશે ! એકલવાસી યૌવના પિયુને પોતાના ઉરની વાત મુખેથી શું કહી નહિ શકી હોય ? કે શું એ આઠ વર્ષના વચગાળામાં સ્ત્રીનો હૃદયલાવ જીવે રસ્તે વહ્યો હશે ? પોતાના પાલક પોષક પ્રત્યે વલ્લભની નહિ પણ વડીલની લાગણી પોષાયે ગઈ હશે ? એ લાગણીને વશ બનેલું કન્યા-હૃદય, પોતાનો જ્યેષ્ઠમહોર ખેઠા પછી ચં ટૌકાર નહિ કરી શકતું હોય તેથી જ શું રીસાળુએ 'વાર છે ! હજી વાર છે !' એવી બ્રમણા સેવે રાખી હશે ?

બન્ને નિર્દોષ

બન્ને અસહાય હશે : બન્ને નિરપરાધી હશે. તું મારી પરણેતર છે : હું તારો કંથ છું : તારા જ્યેષ્ઠના પ્રથમ મલ્હાર-સ્વરની જ વાટ જોઉં છું : એવી ચોખવટ નહિ કરનારો રીસાળુ કોઈક સુહાગી પલ પર પહોંચીને નિજ સુંદરીને વિસ્મયના પ્રેમ-પછેડામાં લપેટી લેવાની ધીરગંભીર પ્રતીક્ષા કરતો હશે. અને ખીજી બાજુએ ધનપલ્લવ અટવીની નિતાંત એકલતા વચ્ચે ઊછરતી કિશોરી, પોતાને રોજ પ્રભાતે એકલદંડીઆમાં મૂકીને સંસારની ગડમથલમાં ચાલ્યા જતા આ એકાકી માનવીનું આકર્ષણ હારી ખેડી હશે. યૌવન છાતુંમાનું આવીને રોમેરોમે લપાઈ ગયું હશે—અને એકલદંડીઆની નીચે થઈને નીકળ્યો હશે હડીએ વણુઝારો.

વણુઝારાનું આકર્ષણ

'વણુઝારો' શબ્દ જેવો લાગે છે તેવો સાદો ને નીરસ નથી. એકલદંડીઆને જરૂમે ખેડેલી કૂલવંતીના પ્રથમ યૌવનને જેણે મધમધાવી દીધું, તે હડીઆની પોતાની જીવાની કેવી હશે ! મારા ટાંચણની અંદર જ એની સાહેદી પડી છે. તાંબુલ : તાંબુલની પિચકારી : હીડોળાખાટેથી મારી તે છેક ધુમ્મટને રંગી રહેલી પિચકારી : એ ઘણું ભાખી આપે

છે. વનમાં એની પોડોના પડાવઃ કરતુરી, તેળના અને અત્તરો મોતીડાંના એના વણુઝાર-ભારઃ

ને આખરે એનું કલેળું ! રીસાળુએ ઠાર મારીને કાઢી આણેલું એ કલેળું ફૂલવંતીના પેટમાં પહોંચ્યું.

પ્રેમ જે વેર વાળે છે, તેનો છે કોઈ જોડો આ જગત પર ?

પ્રીતમના કલેળનું રાંધણું

આ કલેળું રાંધીને ખવરાવવાની વાત લોકસાહિત્યમાં એકથી વધુ ઠેકાણે કેમ આવતી હશે ? એક લોકગીત છે. રાણી પાણી ભરવા સંચરેલી છે. નવાણુકાંઠે મોરલો ખેડો છે—

‘ પાણીડાં ભરે ને મોર
ઢોળી ઢોળી નાખે રે. ’

રાણીને મોરલાની માયા લાગે છે. રાજને જાણુ થાય છે. પ્રણયી પંખી પ્રત્યે દ્રોષ જન્મે છે. રાજ શિકારે ચડે છે. રાણી વીનવે છે—

‘ મારજો તે મારજો રાજ !
‘ હરણુ ને હળીઆરાં રાજ !
‘ એક નો મારજો રે વનનો મોરલો.

પણુ રાજ તો મોરલાને જ મારે છે. એનું માંસ લાવે છે. રાણી પાસે રાંધાવે છે. રાનાં ને રહકતાં રાણી રાંધે છે. પણુ જન્મતી નથી.

જીવનમાં નીરસ અનેલી રાણીને પછી રાજ બહુ બહુ મનાવે છે, કે ‘ રાણીજી ! જન્મો. હું ટોડલે મોરલો કોતરાવું, તમારા અલંકારો પર મોરલો આલેખાવું : પણુ, ના, ના, ઊડી ગયેલો જીવન-રસ પાછો વળતો નથી. નર્મદ લખે છે કે એમના સમયમાં આ ગીત સુરતની સુંદરીઓ ટીપના ટીણા સ્વરે ગાતી ત્યારે સુરત ડોલી હાલતું.

આ મોરલો તે પંખી સમજવો ? કે કોઈ પ્રણયી માનવ-મધૂર ? ચાલો કલમ ! આમ થોભતી રહીશ તો પાનાં ક્યારે પૂરાં થશે ?

ફૂલવંતી તો ચાલી ગઈ. રીસાળુ કુમારે એને જીવતી જવા દીધી !
ક્યાં ગઈ ? ક્યાં રજાણી હશે ? જોખનના એ નિચોડ કઈ ભૂમિમાં
છંટાયા હશે ?

ખેડી હતી-એક રબારણુ યુવતી. મારે મન તો એ ફૂલવંતી જ
ખેડી હતી. એકકદદડીઆની છાયામાં એ ખેડી હતી. એનું મેં આજે
યાદ નથી. રબારણોનાં દૂધમલ રૂપ આજે રાજાતાં રાજાતાં પણ
કાઠિયાવાડને ભીજવે છે.

ઘોડાં

જેવી ફૂલવંતી, તેવી જ ફૂલમાળ : ફૂલમાળ એ તો પાંચાળની
કાડી ઘોડી. એ પાંચાળ-પુત્રીઓની પિછાન વગર લોકસાહિત્યનો પટ
ખેડાય નહિ. ટાંચણનું નવું પાનું એના ટૂંકા કીર્તિલેખે અંકિત છે—

‘કાંચડભાઇના પિતા દાદાભાઇની લખી ભતની ઘોડી: ગામતરામાં દરબારને
વાય આવે: તુરત લખી ખેસી નય : દરબારને ભોંચ પર સુવાડી દે :
આસપાસ કુંડાણું ફર્યા જ કરે.’

‘ચાંગી ચોટીલાની. ફૂલમાળ રાતડકાની. લખી ને કેસર ભીમોરાની.’

‘નાન ખાચર : ચોટીલાના અને ચોરવાણુના ડુંગર વચ્ચે નમની સાથે
લડાઇ કરી. ઘોડી ગોળાએ વિંધાણી. આંતરડાં લખડતાં આવે. કુંડાના વોંકળા
સુધી લઈ આવી. નીચે ઊતર્યા ત્યારે પડી.’

પ્રતાપ રાણુનો ચિતોડીઓ ચેતક ઇતિહાસ-પાને ઉજ્જવળ છે.
સોરઠમાં વોંકળ વોંકળે ચેતક-જનેતાઓના આવા મૂંગા કીર્તિલેખ
લોકમુખે ઊભા છે. ભીમોરાની લડાઇની વાર્તા તો મેં લખ્યાને પણ
એ વખતે ચાર વર્ષ થયાં હતાં. આ પ્રવાસમાં એનો એક ખાટી
રહી ગયેલો સોનાનો ટુકડો સાંપડ્યો. ટાંચણ ખોલે છે કે—

‘ભીમોરાની લડાઇ વખતે જસદણુનો શેલો ખાચર મરાઠા બાબારાવની
ફેજને લઈને આવેલ છે. નાજે ખાચર ભીમોરાના ગઢની અંદર આઠ દિવસ
અનનજળ વગરના ખેંચ્યા પછી, કેસરીઆની છેલ્લી પળે પોતાની કેસર ભતની

ઘોડીએને ગૂઠવાનો હુકમ આપે છે. આઠને ગૂઠી નાખી. એક નવમી વધ કરવા ટાણે હણહણે છે. નાન ખાચરે કહ્યું કે બસ, 'કાળા ખુમાણુ! એનો છવ મોળો પડયો છે. દુશ્મન પાસે જવા એ રાજ છે. સરક કોટિયું' ગળે વીંટીને છોડી ઘો.'

ફાડાંમાંથી કાઢયો

મારો ય નાનકડો અનુભવ કહું. ૧૯૨૮ના રેલસંકટમાં સૌરાષ્ટ્ર સેવા સમિતિ તરફથી મદદ વહેંચવા મને આ પાંચાલ સોંપાયો. કામ પૂરું કરીને રેશમીએથી સ્વ. કાંચડભાઈની ઘોડી લઈ ચોટીલે ટ્રેન પકડવા ચાલ્યા. ખચર હતી, ને પ્રવાસમાં અનુભવો પણ થયા હતા, કે એમાસે પાંચાળની ભોંયમાં 'ફાડાં' પડી જાય છે. આ 'ફાડાં' ફગલખાજ હોય છે. ઉપરથી ધરતી સૂકી હોય છે, પણ અંદર પગ દીધે પૃથ્વીમાં ગારદ બનાય છે. એતબ્બે! પણ રાંગમાં જ્યારે તેજલી ઘોડી હોય છે ત્યારે માણુસની-તેમાં ય પાછી જીવાન માણુસની આંખ્યું એકે જાય છે. પાંચાળના રેલમહેલા લીલા કુંગરા, રાંગમાં પહાડ જેવડી કદાવર અને પાણીના રેલા જેવી તરવરતી ઘોડી, જીવાનીનો મદ, મીઠી ફેરમ છાંટતી ધરતી, અને રંગે રમાડતું આકાશ: એમાં ભાન ન રહ્યું. ઘોડીને પણ મારગ સોપારી રડતી જાય તેવો ટાકરીઓ લાગતો હતો. એકાએક એક ટેકાણે ઘોડીને જાણે ધરતીએ ગળવા માંડી. ભાન આવે તે પૂર્વે તો ઘોડી સાથળ સુધી ભોંમાં જિતરી ગઈ. મેં પાછળ આવતા ઘોડેસવાર સાથીને ખૂમ પાડી, 'હરિભાઈ, મૂલા! તમે દૂર રહેજો! ફાડું!'

સાંભળેલું કે આ ફાડાં એકાદ પલધડીમાં જ માણુસને ગળી જાય છે, ને માથે ઘોડી વાર ફક્ત બડબડીઆં જ ખેલીને ખેલ ખલાસ થાય છે, કોઈ નિશાની પણ રહેતી નથી. મેં મારો ખેલ ખલાસ માન્યો. પણ એ તો પાંચાળી કાઠીઘોડલીનું જ ગળું કે સાથળ લગી ખૂટ્યા પછી ય પાછી બહાર નીકળે! મને નવો અવતાર આપનાર એ પાંચાળી ઘોડી હતી. ને એને

ગળે પડતી મારા પંજની થપ્પડાટીનો પોતાની બંકી ગરદન વડે જ મુગો પ્રત્યુપકારભાવ પ્રકટ કરતી, કાનસોરીના ડાબાજમણા ધૂમટા કાઢ્યે જતી એ ઘોડી પણ આજ હૃદયને ખીલે બાંધેલ છે.

માનવીનાં શીલ

ઘોડાનાં ચે શીલ હતાં. ઓલાદનું ઓઠાણું હતું. એની વચ્ચે જીવનારા માનવીને ચે શીલ પ્રાણુ સાટે હતાં. એ માનવી નહોતાં પ્રાચીન, નહોતાં પ્રાગૈતિહાસિક, નહોતાં મધ્યયુગી. એ તો જીવતાં અર્વાચીનતાને ટીંબે. પાનું ફરે છે, ને પાંચાળના એક 'લખમણુ જતિ'ના બિરદ-દુહા ટપકાવેલા જોઈ છું. ભીમોરાનો એઠો ખાચર. નાડીનો સાખૂત આદમી: **નાડહં જાનામિ કેચુરં, નાડહં જાનામિ કંકળં, નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પદામિવંદનાત્ ॥** એવો ભોળાઈ જનકીના પગ સિવાયના કાઈ અંગને ન ઓળખનારો લક્ષમણુ સંસારી છતાંયે લોકજીભે જતિ વદાયો, ને એ જતિબિરદ સાચા શીલવંતાએને ચડતાં આવ્યાં છે. 'એની તો નાડી ઘાયે આડાં ભાંગે' એ લોક-કહેણી એવા શીલવંતાઓ માટે યોગ્ય છે. એઠા ખાચરની નાડી ઘોઢને સગભાને પવાતાં આડા ગર્ભ સવળા બનતા તેની બિરદાવળના ટપકાવેલા દુહા છે.

હે નાડી હમીરા!
વૈદક હોડ વદાં,
પીધે પાવરસ!
આડાં ભાંગે ઓઠીઆ!

(હે હમીરાના પુત્ર! તારી તો નાડી એવી છે કે હું વૈદક સામે હોડ વદી શકું. વૈદકની દવા પીધે જે આડા ગર્ભ સવળા ન થાય તે તારી નાડીને પલાણીને પીવાથી થાય.)

'મુ'દરને ખાળક સમે,
કસર દિયે કરતાર!
એને: હે ઉમાર,
આવત નાડી ઓઠીઆ.

(સુદરીને પ્રસૂતિની પીડા ઠાણે તારી નાડી જ ઉગાર લઇને આવે છે.)

‘તરિયા અન્ન નીંદર તજણ,
જગભલ એ ખટ જુગ;
ભમરો વિંધણ જૂપ !
તેં ઝોળખાએ ઝોડીઆ !

(હિ ઝોળા ! તને મેં ઝોળખ્યો. તું તો ત્રિયા, અન્ન અને નિદ્રા ત્યજનાર છે. રાવણુ ભમરો થઇને ઈંદ્રના વિમાનમાં સંતાયો તેને પોતાના અણિશુદ્ધ શીલને કારણે જ વીંધી શકનાર લક્ષ્મણુ તુલ્ય તું છે.)

ખટ જતિ ભાંખે ખલક,
નવળંગ નાજહરા !
એમા ગોરખ ગરહેરા !
તું આડીદર ઝોડીઆ !

ભાષાભાન વિના સંશોધન

કાડી ગામધણીને ‘ગરહેરા’ કહેવાય છે. મેટ્રીકના અભ્યાસક્રમમાં મારી વારતાએ મુકાય છે. તેની ઉપર નોટ-ગામ્પો પ્રકટ કરનારાએ સોરઠી તળપદા પ્રયોગોની સમજણ વગર ‘ગરહેરા’ને ‘ધરડા’ તરીકે વ્યસ્યક ગણાવે છે. આ બાપડાએનો શો દોષ કહું ! અમારા ખુદ સંશોધકો જ સોરઠી ભાષાને ઝોળખતા નથી. ‘નાજહરા’ એટલે નાજનો પૌત્ર થાય. ‘હરા’ પ્રત્યય ખૂબ પ્રચલિત, એ જ રીતે ‘નાજહરા’ એટલે નાજનો સૂત (દીકરો): એ ‘હરા’ પણુ ચાલુ વપરાશમાં છે. છતાં એની ગતાગમ નથી હોતી. માત્ર શબ્દોપ્રત્યયોના પરિચયથી પણુ લોકસાહિત્યનું સંશોધન શુદ્ધ અનતું નથી. લોકજીવનનો ઝીણો પરિચય ન હોય તો નીચલો દુહો તૂંબડીમાં કાંકરા જેવો—

‘એળાને એસારે ખલક,
એપત ? એળામાંય;
‘ખંડપત ખુશી થાય,
અણસારથી ઝોડીઆ !

ખેજો એટલે ભવાયો. સ્ત્રીનો વેશ લઈને આ ભવાયો મરદ ઈનામ મેળવવા માટે પ્રેક્ષકો પૈકીના સારા સારા પુરુષોના ખેજામાં ખેસી પ્રણય-એષ્ટા કરે, અને એથી ફિદા થતા મેપતો (મહીપતિઓ-દર-આરો) ઉલટમાં આવે છે. એ દ્રશ્ય મેં નાનપણમાં ભવાઈમાં જોયું છે. ભુંડાભૂમ પુરુષના સ્ત્રીવેશની આવી ચેષ્ટાઓ પર પણ ખીજ દરઆરો લટુ બની જાય છે, તેવા કળિકાળમાં હે એઠા !—

પદ્મભૂષીએ પાવરના ધણી !
(તું) રીંજયો નહિ કળરૂપ !
ભાળવાઈ જ્યો'તો, ભૂપ !
એક્લશીંગી એઠીઆ !

(તું) તો સાક્ષાત પદ્મભૂષીનાં રૂપ પર પણ ન મોહાયો. નહિતર એક્લ-શીંગી શ્રુષિ જ્યાં પણ લટુ બની ગયા હતા.)

‘પાવરના ધણી’—ન સમજતા કે પાવર નામનો કોઈ પ્રદેશ કાઠિયાવાડમાં છે. ના, પાવર તો પુરાતન કાળમાં માળવા તરફનો કોઈ પ્રદેશ હતો, અસલ કાઠીઓના પૂર્વજો એ પાવરમાં રાજ કરતા. એટલે આજે પણ એ સંબોધન સર્વકોઈ કાઠીઓ માટે પ્રચલિત છે.

એમ ટીપે ટીપે, ટુકડે ટુકડે, સમસ્ત જીવન, ભાષા, વાણી, કવિતા, રીતો રસમો, પશુઓ, પરંપરાઓ, પહેરવેશો, સંસ્કારો, ભૌગોલિક અવ-સ્થાન્તરો ઇત્યાદિનું સમગ્રતાએ ખેડાણ કરતો કરતો હું લોકસાહિત્યમાં પલોટાયો છું. અને લોકસાહિત્ય કે અન્ય સાહિત્ય, સર્વકોઈ સાહિ-ત્યમાં પલોટાવાની રીત એ એક જ છે. બિન્દુએ બિન્દુએ મધુસંચય વગર અને પોતાની અંદરના રસ વડે એ વનમધુનું નૂતન રસાયન નીપજાવ્યા વગર મધપૂંડા બનતો નથી.

જીવતાં પાત્રો જડયાં છે.

પાનું ફરે છે—મીંઆણા બહારવટીઆ વાલા નામોરીની મેં ‘સોરડી બહારવટીઆ’ ભાગ ૧ માં લખેલી કથાના કિસ્સા પુરા પાડનાર માણસનો

પતો મળે છે. એ આદમી આ પ્રવાસમાં ભેટયો હતો. સ્વ. દરબાર કાંથડ આચરની રાજપરાની ખળાવાડમાં એ હવાલદાર હતો. પડછંદ, સીધો સોટા સરીખો, ઘાટી સફેદ દાઢી, જખાને મૂંગો, કરડી પણ ગંભીર આંખો: ઓળખાવ્યો ત્યારે જ ખખર પડી, કે વાલા નામોરી અને મોવર સંધવાણીના બહારવટામાં જતે જોડાનાર એ મિયાણો હતો. એણે મને પેટ દીધું, સમસ્ત બહારવટાની કથા કહી, પોતે એ પ્રત્યેક કિસ્સાનો સાક્ષી જ માત્ર નાંહ પણ સક્રિય પાત્ર હતો. ચારણુ, ભાટો અને કથાકારો જ મને ઉટાંગ વાતો કહી ગયા છે એ માન્યતા ખોટી છે. ઘટનાનાં જીવતાં પાત્રો મને સાંપડ્યાં છે. તેમની વિશ્વસનીયતાને મેં ચકાસી જોઈ છે. તેમણે સારું બુરું ખેડ દિલ ખોલીને સંભળાવ્યું છે. તેમણે તો પોતાને વિશે પ્રચલિત કેટલીક અતિ શોભારૂપ અને ભભકભરી વાતોનો પણ સરસ ભાવે ઈન્કાર કર્યો છે.

એ વૃદ્ધ મિયાણાના છેલ્લા શબ્દો—કલ્યાણકારી શબ્દો—ટાંચણુમાંથી અહીં ઉતારીને હું તેને સલામો દઉં છું—

‘વાલો મોર: ઘઉંલો વાન: સામાન્ય કદનો:

શરીરે મજબૂત: સ્વભાવ બહુ સારો શાંત: કોઈ ગાળ વે તો પણ ખોલે નહિ: કોઈ દી’ હસે નહિ: કોઈ દસ વેણુ ખોલે ત્યારે પોતે એક ખોલે: સ જ પરચે અંદુકને લોખાન કરે: એની હાજરીમાં ભૂંડું ખોલાય નહિ.’

આ બહારવટીઓ! આ મિયાણો! આવા શીક્ષવંતા કેવે કમોતે ગયા! આમ કેમ થયું? પરચકને પ્રતાપે જ તો. બહાદુરોને બદમાસો કરી ટાળ્યા.

સંતોનાં જીવનરહસ્ય

ખેર! સલામો દઈને જ આગળ ચાલું છું. પાંચાળનાં બહારવટીઆની પડખોપડખ મારી નોંધપોથીમાં પાંચાળના પીરાણાં—સંતજનોની ટ્રેણી બેડી છે—

“ આપો રતો—નાની મોલડી

“ આપો જાહેરો—સોનગઢ

“ આપો મેપો—થાન

“ આપો ઝાલો રબારી—મેસરીયું વાંકાનેર તામે

આપો ગોરખો—જાહેરાનો પુત્ર : આપો વણુવીર વંથળી પાસે વર્ધા ગામનો કાઠી : આપો—ઢાંગો દલડી પાસેનો કુંભાર.”

ખીજનાં ચરિત્રો તો ‘સોરડી સંતો’માં આખ્યાં છે. પણ ઢાંગા—વણુવીરને મેં ગુમાગ્યા છે. એનું ટાંચણુ મારે હૈયે, સ્વ. ચારણુ મિત્ર ગણુભાઈ નીલા સનાળીવાળાએ જે જૂજ કરાવેલું તે યાદ કરું છું.—

એક લોકસંતો એકખીજને મળ્યા નથી. એક દિવસ કુંભાર ભક્ત ઢાંગો ગઢાડાંના લગડાં પર ચક્ષ્મો ભરીને વેચતા વેચતા વણુ-થળી પંથકમાં જાય છે પણ વણુવીર ભગતને ઘેર પહોંચે તો ભગત નથી. ઘરની કાઠીઆણી પરોણાને કુંભાર જાણી કરી આદરસત્કાર કરતી નથી. સંત પાછા વળે છે. વણુવીરને સદેશો કહેવરાવતા જાય છે કે ‘ભગત ! ખોરડું તો મોટું, પણ થાંભલી જાહલ !’ વણુવીર એ સદેશાનો ભેદ પામી જઈને સ્ત્રીનો ત્યાગ કરે છે. ખીજ લાવે છે. ઢાંગાને કહેવરાવે છે કે ‘થાંભલી બદલાવી છે. ઘર જોઈ જાને’.

ઢાંગા ભગત ફરીવાર આવે છે. નવાં કાઠીઆણીનો સત્કાર પામે છે. વણુવીર તો ઘેર નથી. રાતે મહેમાનનો ને પોતાનો, એક આટલા ભક્ત-પત્ની પડખોપડખ ઢાગાવે છે. મોડી રાત સુધી જ્ઞાનભક્તિની ગોષ્ઠિ કરીને એક ઊંઘી જાય છે. ઊંઘમાંથી ઢાંગા ભક્ત એકાએક જાગી ઊઠે છે. જુએ છે તો પોતાનો હાથ યજમાન-પત્નીની છાતી પર પડેલો ! હાથનો પંજો કાપીને, ત્યાં મૂકી પોતે રાતોરાત છાના-માના જતા રહે છે. સદેશો મૂકતા જાય છે. કે ‘તારા ચોરને સોંપતો આવ્યો છું.’

આવી નાનકડી હૈયા-નોંધ મને આ લોકસંતોની આંતર્ગત, અરસપરસના આચારવિચારની એક નિગૂઢ પરંપરા તરફ લઈ જાય

છે. હું આ દિવસોમાં સમસ્ત લગ્નસાહિત્યમાં ને લગ્નપ્રણાલિકામાં
ઊંડો ઊતરી રહ્યો છું. આ મહેમાન-યજમાનની, પુરુષ ને સ્ત્રીની,
પાસે પાસે પથારી થું ! પરાણાગતની આવી પ્રણાલિકાનું રહસ્ય
થું ! એ પછીથી ચર્ચાનું.

સજ્જાં

અત્યારે તો ઊઘડો 'સાજ્જાં'નાં ટાંચણ-પાનાં ! સજ્જાંને
(સ્વજનને) સાચાં ખોટાં પરખી કાઢો-કાઠી 'ચૂડ વિન્નેગણુ' નામની
શ્રીકવિનાં આ ખડિત છતાં પૂર્ણ અર્થવાહક પ્રેમપદોમાંથી:—

(હુહા-છકડીઆ)

૧

સજ્જાં એવાં કીજિયે' જેવી લટિયર કેળ;
દૂધમાં સાકર ભેળિયે' કેવોક લિયે મેળ.

કેવોક લિયે મેળ તે સળી ભરી ચાખિયે',
વાણાં સજ્જાંને પાડોશમાં રાખિયે'.

ચા'યે તે મરવે વિંટાણી નાગરવેલ.

ચૂડ કે' સજ્જાં એવાં કીજિયે' જેવી લટિયર કેળ.

સ્વજનની શોધ કરનાર સંસારી ! તને ચૂડ વિન્નેગણુ નામની
કાઠક જખ્ખી, કાઠક દાઝેલી, કાઠક સ્વાનુભવી લોકનારી પ્રણય
કરવાની જુક્તિ ખતાવે છે. સ્વજન એવું શોધજે, કે જે ઝુંકલી
લુંબઝુંબ કેળ જેવું હોય. દૂધમાં જેવી સાકરની મિલાવટ થાય, તેવી તારા
ને એના ખેઉના પ્રેમની મિલાવટ કરજે ને પછી, પ્રથમ તો જરાક,
લગરીક, સળી ખોળાને જ ચાખી જોજે કે ખેઉએ કેવોક મેળ
લીધો છે. ઘૂંટડો કે કટોરો ગટગટાવવાની ઉતાવળ કરીશ ના પ્રેમી !
સળી ભરીને જ પરીક્ષા કરજે એના સ્વાદની. ને પછી :

૨

સજ્જાં એવાં કીજિયે' જેના તખોળવરણા હેલ;
હેટેથી ભાગે સોયામણાં, જણે માઠા ધઉનેા હોલ.

ઠાઠા ઘઉંનો ભોટ તે ચાળણીએ ચાળિયેં
 તેમાં દૂધ સાકર લે લાડવા વળાવિયેં.
 કરવી લાડાઈ ને પાડવો કેટ,
 ચૂડ કે' સજણ એવાં કીનિયેં જેના ત'બોળવણ્યા હોઈ.
 અને સ્વજન કેવાં ન કરવાં ?—

૩

બે બે બોલાં સજણાં નવ કીનિયેં જેનો સો ઠેકાણે હોય શ્વાસ,
 ખૂટલ સજણાંને કાંઉ ખવરાવિયેં, જેના પંડમાં પીતળનો પાસ.
 પંડમાં પીતળનો પાસ
 તે સોનીએ લે મુલાવિયેં
 ભારણ હૈયે ને હળવાં થાયેં

* * *

ચૂડ કે' બેબેબોલાં સાજણાં નવ કીનિયેં
 જેના સો સો ઠેકાણે હોય શ્વાસ

‘બેબેબોલાં સજણાં, જેનો સો સો ઠેકાણે શ્વાસ’—અનિશ્ચય,
 ચંચળ, બેવકા, એકને છેતરી અનેક સાથે પ્રીતિ કરનાર, એવાં
 પ્રેમિકને માટે તો આ લોકવાણીના પ્રયોગ—‘જેના સો સો ઠેકાણે
 શ્વાસ’—તમને તાકતદાર નથી દેખાતો? આપણી ભાષાને ચોટદાર
 બનાવતો નથી દેખાતો? અરે હજી વિશેષ સાંભળો જીહાં
 પ્રેમીજનની પિછાન—

૪

પતળેલ સજણાંની પ્રીતું ન કરિયેં જેનો ખહલેલ હોય ખાપ;
 ચેરે થાય આપણી નાતમાં અને ઉલટો કરે સંતાપ.
 ઉલટો કરે સંતાપ તે સહિયેં
 ને રાજ જે દંડ હયે તે દહાં
 પિવાડવું દુધ ને ઉછેરવો શાપ

ચુડ કે' પતંગેલ સજણાંની પ્રીતું ન કરિયેં
જેનો બહલેલ હોય બાપ.

લોક-પ્રેમિક પોતાના અંતર્ગમ્ભીને સમજ આપે છે, મુદ્દતાથી,
વિવેકથી, વહાલપથી:—

૫

સાંભળ માયલા સાજણા ! કુડો ને કળજળ જય;
એકથી લગાડીએ પ્રીતડી તે લાલચ ખીજે થાય.
લાલચ ખીજે જય તે ખોડી
સાચી પ્રીત ધરની અસીથી ખોડી.

વંશ વધે, વાલપ ઉપજે, ને કહું પોતાનું થાય
ચુડ કે' સાંભળ માયલા સાજણા ! કુડો ને કળજળ જય.

પતિવ્રતની કે પત્નીવ્રતની ધાર્મિક વાતોથી નહિ, વ્યવહારુ વાતોથી
'માયલા સજણા'ને કવિતા વફાઈ શીખવે છે 'વંશ વધે, વાલપ
ઉપજે, ને કહું પોતાનું થાય,' એવા ત્રેવડા લાલ કાજે ધરની નાર
પ્રત્યે એકનિષ્ઠા પ્રબોધાય છે. ને સૌંદર્યની મૂર્તિ આલેખાય છે—

૬

સાજણુ નીકળ્યાં બજારમાં પેરી અંજરની જોડ;
ઉરે બિરાજે આલલાં, હૈયે ટંકાવેલ મોર.
હૈયે ટંકાવેલ મોર તે જળકું કરે,
વાલાં સાજણુનાં નેણુલાં ડળકું કરે.

ગલાખનાં કુલ હોય રાતાં ચોળ
ચુડ કે' સાજણુ નીકળ્યાં બજારમાં પેરી અંજરની જોડ.

લોકવાણીમાં આલેખાયેલ રુપ કદી પણ static-ગતિવિહીન-
દીકું છે ? નહિ, ગતિ તો રૂપનો પ્રાણ છે. અને 'ઉરે બિરાજે આલલાં,
હૈયે ટંકાવેલ મોર'—એ દ્રશ્ય તમે દીકું છે ? કાચના ચાંદલા ભરેલું

કાપકું, એમાં યે પાછું મોરાકૃતિનું હીર-ભરત છાતી માથે : એ મોરલા
ઝળકું કરે ને નયણાંનાં ભમ્મર ઢળકું કરે ! વાહ રે સોરડી સજણાં !

એવાં સ્વજનની પ્રણયઝૂરતી સૂરત પણ નથી વિસરાઈ—

૭

સાજણુ સેજે દૂખળાં, લોક જણે ઘર ભૂખ !
સમઠર જેવડી સારણુ, અને ડુંગર જેવડાં દુઃખ.
ડુંગર જેવડાં દુઃખ તે કેને દાખિયે ?
રદાની વાતું અમે રદામાં રાખિયે.

પીપળ પાન ગૂંગળાં
ચૂડ કે' સાજણુ સેજે દૂખળાં, લોક જણે ઘર ભૂખ.

સ્વજન સાથી દૂખળાં દેખાય છે ! લોકો માને છે કે ઘરમાં ખાવા
અન્ન નથી. પણ ખરી રીતે તો હૃદયમાં સમુદ્ર જેટલી ઉંડી સરણીએ
પડી ગઈ છે ને ડુંગર જેવડાં દુઃખો છુપાયાં છે. પણ એ કેને
દેખાડીએ ? એ તો રૂદામાં જ રાખીએ.

ગુપ્ત અંતસ્તાપની ગોઠડી કહી નાખી. અને આખરે તો સજણું
ઘડી બઘડીના મીટ-મેળાપ કરીને વહાણે ચડી ગયાં—

૮

વાટ જૂની ને પગ નવો, ચંગો ને માડુ જય !
પકડ હૈયા ! કર પ'ખડી એનો મીટડીએ મેળો થાય.
મીટડીએ મેળો થાય તે ઘડી બ ઘડી,
વાલીલાં સાજણુ ગ્યાં વાણે ચડી.

આમાંનાં કેટલાંક મુકતકો ખંડિત છે ને છેલ્લો તો ફક્ત એ જ
ચરણોનો અધૂરો ટુકડો ટાંચણમાં છે—

સાજણુ એવા કીજિયે, જેવી ગેંડાની ઢોલ,
એખી પડયે આડી ફઈએ, તે અંબને ના'વે આજ !

આફત ટાણે ઢાલ સમું આડું દેવા થાય, એવું સ્વજન શોધીએ
હે માનવી !

ખંડિત ટુકડા

ખંડિત એ ચરણોમાં પણ અર્થવ્યંજનાની કશી કચાસ રહી જતી
નથી. ખંડિત છે તેનું પણ કારણ છે. ચૂડ વિન્નેગણતું નામાચરણ તો
છેતરામણું છે. એકાદ એ આવા પદ-નમૂના અસલમાં જે હોય
છે, તે હોળીના અગ્નિ સન્મુખ પ્રતિવર્ષ મંડાતી સામસામી કાવ્ય-
રમતમાં રણુ થાય-છે. પછી તો એ જ નામાચરણને મોળુદ રાખીને,
એકઠા મળેલા 'દુહાગીરો' નવીનવી શીઘ્ર રચનાઓ મૂળ નમૂનાના ઘાટ
મુજબ કરે જતા હોય છે. એમાં ટુકડા પડે છે. એ ટુકડા કંઠસ્થ
થયા તેટલા ખરા, બાકીના લુપ્ત બને છે. ચોટાદાર ચરણોના રણુકાર
લોકરમૂતિમાં ધર કરી રહે છે.

સ શોધનકાર્યની આત્મકથા

નોંધપોથીનાં ૬૦-૭૦ પાનાં જ હણુ તો ફેરવી શક્યો છું. કહ્યું
છે કે એ ત્રણ હજાર પાનાં હશે બધાં મળીને; પાને પાને ફરતાં પાછલાં
૨૦-૨૫ વર્ષમાં ભ્રમણુ-પ્રદેશોની પુનયાત્રા અનુભવું છું. આજ
સુધીનાં પુસ્તકોમાં જેનાં પાંખીઆં નથી મેળવ્યાં તે આ બધા
ખંડિત અવશેષોને-ભાઈ ઉમાશંકર કહે છે તેમ એ
લોકસાહિત્યની વર્કશોપમાં બાકી પડી રહેલા વેરણુછેરણુ
ટુકડાઓને-આત્મકથાની નવી રીતે ઉપયોગમાં લઉં છું. નવા શોધકોને
માર્ગદર્શક થાય કે ન થાય, મારા કસબમાં રસ લેનારી વાચક
દુનિયાને તો જરૂર મોજ આવશે. મનમાં જામતા મધપુડાનાં છિદ્રે છિદ્રે
મધુનો સંચય જે બિન્દુએ બિન્દુએ બન્યો રહ્યો છે તેનું આ બયાન,
એ મારી નહિ પણ લોકસાહિત્યના શોધનની આત્મકથા છે.

દાર્શનિક જોડા રામનો

‘સળણાં’નાં પ્રેમ-મૌકિતિકા : અને એની પડખોપડખ રામ-
સીતાનાં વિરહ-મૌકિતિકા : મથાળે લખેલ છે ‘જોડીરામના છકડિયા’ :
છકડિયા એટલે છ છ પંકિતના ટુકડા-

૧

મોર વણુ સૂનો ગરવો સીતા વણુ સૂના રામ;
હંસલા વન્ય સ્ત્રોવર સૂતું, ગુણિયલ વન્ય સૂતું ગામ;
ગુણિયલ વિણુ સૂતું ગામ તે હરિ!
મનખો પદારથ ને આવે ફરી.

ગઈ સીતા ને રામચંદર શે ના!
જોડો રામનો કે’ ગરના ડુંગર મોર વિણુ સૂના

પતિ-પત્ની વચ્ચે આવો વિજ્ઞેગ પાડનાર રાવણુને ‘જોડો રામનો’
શો માર્મિક ઠપકો આપે છે-

૨

લોહું મ ગળ્ય લંકાના રાજ! છરવ્યું કેમ જશે!
ઘણુ પડશે માયલા ઘટમાં, પછી ઉમ્મર ઓછી થાશે;
ઉમ્મર ઓછી થાય તે સૈ
ચૌદ ચોકડીતું રાજ જશે ભૈ!

મેલ્ય મારગ ને ખોલ દરવાજા;
જોડો રામનો કે’ લોહું મ ગળ્ય લંકાના રાજ!

‘લોહું મ ગળ્ય!’ આવડા મોટા કુકમને માટે લોહું ગળવાની
ઠપમા બરાબર બંધખેસતી બની છે, નહિ ?

આ જોડો કવિ ખીચારો કોઢથી પિડાતો હોવો જોઈએ-

જોડાને પગે જાનવો, કાયામાં નીકળ્યો કોઢ;
સાડા ત્રણ મણુની સામટી, માથે વળી ગ્યો લોઢ;
લોઢ વળ્યો કેયીં કયાં ?
દાતાર પીર જમિયલની કચેરી ત્યાં.

જેઠો ગિરનારમાં દાતારને કુંગરે કોઢનો રોગ હરનારા પીર જમિયલને શરણે જાય છે. લોકકવિ જેઠાને કોમ-ધર્મના ભેદ નથી.

ગરવે જયીં તો ગણુ થાય, ભાગે જમની ભે;
હિન્દુ મુસલમાન હાલ્તી નીકળ્યાં, દાતાર દર્શન દે.
દાતાર દર્શન દે તે વડી,
હિલોળા દધયેં ગરવે ચડી.

જાંચી સખર દાતારની, નીચે ગૌમુખી ગંગા બહે,
જેઠો રામનો કે' ગરવે જયીં તો ગણુ થાય, ભાગે જમની ભે.

દાતારની ટેકરીનું ધરલામ-શિખર : અને ગૌમુખી ગંગાનું હિન્દુ તીર્થોદક : એ વચ્ચે કવિ જેઠો સુમેળ જુએ છે.

કોઢ માટે કવિ જેઠાએ પ્રથમ તો વિધાતાને ખખડાવી-

વિધાતા વેરી થઈ, મારા અવળા લખ્યા લેખ;
સરા ન માની સંસારની, ને ઊલટા કીધા અલેખ.
ઊલટા કીધા અલેખ તે લેવા,
ભવેસરની ખજરે ઢાલોળા દેવા
.....મનની મનમાં રે.

જેઠો રામનો કે' વિધાતા વેરી ચે.

પણુ જેઠો તો દાર્શનિક છે ! સમાધાનમાર્ગી છે. તુરત ખીજે વિચારે-

વિધાતા ખચાડી કયા કરે, જેવાં તમારાં કરમ,
કાં તો માર્યા મોરલા, કાં તો હેર્યાં હરણુ.
હરણુ હેર્યાં તે હરૌહરિ
ગૌહલ્યા પ્રાણલુની નડી.

કીધીયું કમાણીયું, રિયા સેવો !
જેઠો રામનો કે' વિધાતાને દોષ શેનો દેવો !

હે જીવ ! તમે જ કુકર્મ કીધાં છે. મોરલા માર્યા એ મોટું કુકર્મ : સ્ત્રીઓનાં હેરણાં હેરવાં-હરણુ કરી જવાં-એ પણુ ઘોર પાતક : એ કરેલી કમાણીને હવે તો રહ્યા રહ્યા સેવી થ્યો, હે જીવ !

આ બધા છકડિયા એક જ માણસે ઉતરાવ્યા હાગે છે. શાહી કલમ ને લખાવટ એકધારી છે, લખાવનાર યાદ આવતો નથી.

નથુ તૂરી

યાદદારત પણ અવળચંડી જ છે ના ! ખોખરી એવી 'સુંદરી'— (સારંગી)ને ખોળામાં લઇને અંત્યજ નથુ તૂરી ખેસતો, અને ખે રાસડાં છોકરાંમાંથી એકને ધવરાવતી ધવરાવતી નથુની ચૂંચી આંખોવાળી લઘરવધર વહુ ખેસતી. ખેજ જણ્યાં ખરજ અને પંચમ સૂરવાળાં ગળાં મેળવીને કાર્યાલયના નાનકડા ચાકની હરિયાળી પર—

લાવો લાવો રે ખાદૂરખાં મિયાં હિંદવાણી
એને આવતાં મેં તો જણી લાલ હિંદવાણી

એવું કાઈ મુસ્લિમ દરખારને રીઝવવાને માટેનું ગીત પણ ગાતાં, (જે ગીતે મને 'આવો આવો રે ખાદૂર આ બહેન હિંદવાણી' એવા 'વેણીનાં ફૂલ'વાળા રાષ્ટ્રગીતનો ઝૂલતો—મલપતો ઢાળ આખો) અને ખીજે છેડે 'સંત દાસી જીવણ'નાં ભજનો પણ ગાતાં. આ રહ્યું નથુએ ગાયેલું એ ભજન—

મુને માર્યા નેણાંનાં ખાણુ રે,
વાલ્યમની વાતુંમાં.
વાલ્યમ ! તારી વાતુંમાં
હાંકી મેલ્યાં ફૂંડી વા'ણુ રે,
શામળા ! તારી શોભાનાં.

૧

જીવણુ કે' પાંચ તતવ ને તણુ ગુણુનું
તેનું હરિએ ખનાવ્યું વા'ણુ;
મરજીવા થૈને માથે ખેઠા,
એવાં હરિએ હોકાર્યાં ફૂંડી વા'ણુ રે
વાલ્યમની વાતુંમાં.

૨

જીવણ કે' શઠ જાડાવી કર્યું સાખદું
 મુને આવી મળ્યા સરાણુ;
 વાણું કરીને વા'લે ઘા કર્યો
 મારે ભળહળ ગિજ્યા રવિભાણુ રે
 વાહ્યમની વાતુંમાં.

૩

જીવણ કે' ગુરુ કાયામાં ગોતજે
 મારા વાહ્યમનાં શાં કરું વખાણુ !
 દસમે દરવાજે ડેરી ખિરાજે
 રાખો ધોળી ધળનાં પરમાણુ રે
 વાહ્યમની વાતુંમાં.

૬

જીવણ કે' ગુરુ મળ્યા ને ગુરુગમ જડયો
 મુને મટી ગઈ તાણાવાણ્ય;
 દાસી જીવણ સંત ભીમનાં ચરણાં
 પ્યાલા પાયાનાં પરમાણુ રે
 વાહ્યમની વાતુંમાં.

તે પછી નથુનાં ગાયેલ ખીજાં ભજનોતો આખો ચોસર માંડેલો છે. ત્યારે પડેલાં ખીજાંમાંથી અઠાર-વીસ વર્ષે આજ આખો ફાલે છે. લોકસાહિત્યનો સંસ્કાર એકલી શૌર્યની વાતોએ, એકલા દુહાએ, એકલા પ્રેમશૃંગારના છંદકડિયાએ તહિ પણુ ભજનો વડે ય સર્વ-દેશીય વારિસિંચનકી પોવાતો હતો. આજે ક્ષણ એહાં છે. ભજન-વાણીની ઘડ મગજમાં ખેડી છે.

નથુ અને એની ચૂંચી આંખોવાળી વહુ, એ છોકરાં, ખોખરી સુંદરી, ખરજ અને પચમ સ્વરોની એ જોડલી અત્યારે ક્યાં છે. ? જીવતાં છે કે મૂઆં ? (આ કાળ્યા પછી જાણ્યું કે નથુ ગયો છે, વહુ ખેડી છે.)

એ તો હતો ભટકતો પરિવાર. નાના નાના હાકોરોની ડેલીઓ પર એ કુટુંબ નભતું હતું. વર્ષોથી એ વધેલી હળમતવાળો નથુ નજરે નથી પડ્યો. એની 'સુંદરી' કાઠને વારસામાં ઠઈ ગયો નહિ હોય ? પરંપરાઓ આમ જ તૂટે છે, એક જાય છે, તેની જગ્યા લેવા ખીન્ને આવતો નથી. ઊઘડો નવાં પાનાં !

મહારાષ્ટ્રી કવડો

તેતર-એતરાતી દીવાલો'માં હોલાની વાત છે. એને મળતી સોરઠમાં તેતરની વાત છે :

એન ઊઠ ! એન ઊઠ !
તલ તેતલા ! તલ તેતલા !
તલ તેતલા !

ટાંચણ આટલું જ છે. છતાં આખો પ્રસંગ યાદ છે : કાઠ કાઠ સ્મૃતિને એક પાતળું ટેકણુ પણ બસ થઈ રહે છે, જ્યારે ખીજાં કાઠક સ્મરણોને સ્થિર રાખવા માટે મોટો થાંભલો પણ નિરર્થક બને છે. દ. બા. કાલેલકરની કારાવાસની આત્મકથા 'એતરાતી દીવાલો' વાંચતો હવે. 'કવડા'ની મહારાષ્ટ્રી લોકકથા આવી. કવડો ખેડુ હતો. સીતા નામે બહેન હતી. બહેનને કવડાની આયડી બહુ સતાવતી. એક દિવસ કવડો તાજ પાકના થોડા પોહે (પૌવા) ઘેર લાવ્યો. આયડીને કહે કે સાફ કરીને રાખ, ખાવા છે. પછી ખાવા આવ્યો ત્યારે 'પોહે' લાવેલો તેના કરતાં ઘણા ઓછા જોયા. ખિજ્યો. પૂછ્યું: કોણે ઓછા કર્યા ? આયડી કહે કે તમારી બેન સીતાએ ખાંડ્યા છે, તે ખાઈ ગઈ લાગે છે. ભાઈ સીતા પર ખિજ્યો. સીતા હેબતાઈ ગઈ, બોલી શકી નહિ, એટલે વિશેષ ખીજ્યા ખેડુએ બહેનને ખેડનું ઓગર ફટકારી મારી નાખી. પછી 'પોહે' ખાવા ખેડા. બહુ મીઠા લાગ્યા. ભાન આવ્યું કે સીતાએ તે 'પોહે' પ્રેમથી ભાઈને ખાતર ખૂબ સાફ કર્યા હતા. ચસ્તાયેલો ભાઈ બહેનના પ્રાણુહીન શરીર પાસે જઈ બોલવા લાગ્યો—

ભઈ સીતે !

ભઈ સીતે !

પોહે ગોડ ગોડ

કવડા પોર પોર !

અર્થ—ભઈ સીતા ! ભઈ મેન સીતા ! આ પાંચા તો ગળ્યા ગળ્યા છે, ને આ તારો ભાઈ કવડો જ બાળક છે—મેવફફ છે. તે આવી છોકરવાદી કરી બેઠો છે. ભઈ સીતા ! ભઈ સીતા ! ભઈ સીતા !

પણુ સીતા તો શેની ભડે ? મરી ગઈ હતી. પક્ષી ભાઈ કવડો પણુ મરી ગયો. મરીને કવડો (કપોત) પક્ષી સરળયો. આજે પણુ કપોત જે સ્વશેષચાર કરે છે તેમાં લોકકલ્પના આ શબ્દો સાંભળે છે:

ભઈ સીતે !

ભઈ સીતે !

પોહે ગોડ ગોડ

કવડા પોર પોર.

‘આતરાતી દીવાલો’માંથી આ કિસ્સો વાંચીને હું બિચ્છળી પડ્યો હતો. કાઠિયાવાદી લોકસાહિત્યની કોઈ પણ કૃતિને મળતી આવતી અન્ય પ્રદેશોની નાનીમોટી કોઈ પણ વસ્તુ મળતાં, ન વર્ણવી શકાય તેવો આનંદ થતો. પોતાના પ્રિયજનની અણુસાર અગ્નિજ્વાલા ચહેરાઓ પર એકાએક પકડી પાડતાં જે ગુપ્ત માર્મિક આનંદ આજે પણ અનુભવાય છે, તેવા જ પ્રકારનો આ સામ્યદર્શનનો આનંદ મને લોકસાહિત્યના ઇતિહાસમાંથી પરિચયમાંથી સતત મળતો રહે છે. અમારા સ્ટાફ પર ભાઈ હરગોવિંદ પંડ્યાની જીભને ટેરવે, ગંભીર પ્રસંગને હળવો બનાવી દેનારી લોકકથા, ટુચ્કો, કહેતી, કે ઉખાણું હમેશાં હાજર હોય. એમણે આ મહારાષ્ટ્રી હોલાના ધૂમવાટ સાથે સંકળાયેલી કવડા-સીતાની વાત સાંભળતાંની વાર જ કાઠિયાવાદી તેતર-બોલીમાંથી ઉદ્ભવેલ લોકકથા કહી સંભળાવેલી—

સૌરાષ્ટ્રો તેતર

એકુત હતો. નવા પાકના તલ લાગ્યો. વહુને કહે કે સોઈ રાખો, આજ તો તલ ખાવા છે. રાતે ઘેર જઈ ખાવા ખેસતાં તલ ઝોછા થયા દીઠા. વહુ કહે, તમારી ખેન ખાંડતાં ખાંડતાં વ્યૂકડાવી ગઈ. વગર વિચાર્યે અહેનને મારી નાખી. પછી તલ ભરી જોયા તો બરાબર થયા. અહેનના શબ પાસે ખેસી ભાઈ ઢંદોળવા લાગ્યો—

ઊઠ ખેન ! ઊઠ ખેન !

તલ તેતલા

તલ તેતલા

તલ તેતલા

ઊઠ ખેન, તલ તો તેટલા ને તેટલા જ છે. અહેન ન ઊઠી. ભાઈ મરીને તેતર સરળયો. તેતરના અવતારમાં પણ વણુજાપ્યો એ ખોશ્યા જ કરે છે—

તલ તે ત લા !

તલ તે ત લા !

તલ તે ત લા !

મારાં સભાજનોની સામે હું આ ખેડે ટુચકા ટાંકી અતાવતાં થાકતો નથી. એવા સામ્ય ધરાવતા ટુચકાઓએ મારી રસેન્દ્રિયને હમેશાં પુષ્ટ કર્યા કરી છે.

લાંબી લોકવાર્તાના સ્તંભો

રાજ રાજ ને પરજ સુખી

ખાતો ખાય ને ભરતો ભરે

જાણુને લાખ

ને અજાણુને સ્વરાલાખ.

સિતેર ખાન ને ઓતેર ઉમરાવ

ખખા દોતિયા

મેતા મણુદી

કારભારી ચોપદાર

}

રાજના

રાજ્યનું

વર્ણન

}

રાજસભાનું

વર્ણન

હોથલા ઠીબા જેવું : સૂવરનાં ટોળાંએ ઉગ્ગડ કરેલ પૂલવાડી.
 સૂવરે વિચાર કર્યો : ઘેરાનાં હાંડલાં શું ફેડવાં ?
 ખાર ચોકું અડતાલીસ ગાઉમાં ફડાકા મારી રહ્યું છે : (વન)
 રૂઝવું કુંજવું વખત છે : (સાંજ)
 સવા પાશિર અશીભુનું બંધાણું : (રાજની સ્થિતિ)

ઘોડાને—

હે દેવમુનિ ! તારી કાનસૂરીએ ચોકડું રાખું છું
 એક બીજા ઘોડાની ગંધ આવી.
 ઘોડે હાવળ મારી.
 ખરલમાં નાખો તે ખસરકે છુટાકે
 બરણીમાં નાખો તે ત્રમક ત્રમક
 બાપ પીએ તે બેટાને ચડે
 બેટો પીએ તે બાપને ચડે
 એમાંથી અંજળિ ભરીને
 હાથીના માવતને આપે
 તે રડયુંખડયું ફેરું જર્મી ઉપર પડે
 તે સાત પાતાળ ફાડીને શેષનાગને
 માથે ઠરે

અશીભુને
 કસુખે:

પાણી પીધું ત્યાં બગીસ કોઠે દીવા થયા
 બૂહનાં પૂલ જેવા ચોખા
 પાણી મોર્થ મોછટી ઉતાર મા : (રાણું આન્યા વિના ઉતારવો ન થા)

છ ધાત:—

૧—વડલાની ૪૮ મણની ડાળ માથે પડશે

૨—સોનાનો વેઠ : તબોળિયો નાગ

૩—ડુંગર બે સામસામા ભટકાપ

૪—સામૈયાનો ઘોડો

આવે રોડું

હેઠ રાજ ને ઉપર ઘોડું

૫—શેરનો દરવાજો પડે

૬—રાતે તબોળિયો નાગ

જેઠા રાવળ

એક લાંબી લોકકથાના સ્તંભો છે આ. (દાદાજીની વાતો: વાર્તા પહેલી: મનસાગરો) એ વાર્તાઓ કહેનાર માણસની મુખાકૃતિ, હાવ-લાવ, નીચું જોઈને અર્ધમીચેલી આંખે પ્રવાહબદ્ધ વાર્તા કરવાની બાળવૃદ્ધરંજક છટા, વાર્તા કહેતાં કહેતાં પરિપૂર્ણ આત્મવિસ્મૃતિ: એક વાર કહે, એ વાર કહે, ગમે તેટલી વાર કહે-એક શબ્દ પણ ખડે નહિ એવી તો કંઈસ્થ : અવાજ જિયોનીચો થાય નહિ, એકધારે સ્વર અનાડગ્યરી છટાથી વણા કરે. નહિ વચ્ચે કોઈ વ્યસનની આદત, નહિ આડીઅવળી વાત કરવી, નહિ પસનેા પણ પોરો : આ વાર્તાઓની જ બનેલી એની દુનિયા હતી. સાચી જીવનસૃષ્ટિમાં જાણે એ શ્વાસ લેતો નહોતો, ચાચ રાણપુરમાં ધોળાંફૂલ વસ્ત્રે મળે, ચાચ પાંચાળમાં ચોમાસે ભિંજાયેલો લદબદ લૂગડે ભેટે : અણિયાળીનો જેઠો રાવળ એનો એ જ હતો, એકરંગીલો હતો. વિક્રમની વાતો, મનસાગરા અને બધસાગરાની વાતો, એ બધી અદ્ભૂતરસિક વાતો એ એનું સમગ્ર જગત હતું. એની પાસેથી કરી કાઢેલાં, ઉપર મૂકેલ છે તેના જેવાં ટુંકાંટચ ટાંચણુમાંની દાદાજીની વાતો લખી, ને આજે અઢાર-વીસ વર્ષે, છેક જર્જરિત બની ગયેલાં ન્યુસપ્રિન્ટનાં પતાકડાં પર એની પાસેથી ટપકાવેલા વાર્તા-મુદ્દાઓને બેસારી બેસારી, હમણાં 'રંગ છે બારોટ!' ની વાતો લખી-પ્રકટ કરી છે. અણિયાળીનો જેઠો રાવળ મરી ગયો છે. કાડીઓનો વહીવચો હતો. આ લોકકથાઓમાં જે પ્રાસંગિક વર્ણન-છટા જીઓ છે તે તેની છે.

બારોટનું વિશ્વવર્ણન

પણુ પાનાં ફરે છે, અને જેઠા રાવળની જીભથી ટપકતું ગયું તેમ તેમ એ ઝડપ કરીને ઉતારતું એક વિચિત્ર વિશ્વવર્ણન નીકળી પડે છે-

ચૌદચાળો કાઝ
નવલખો હાસાર

સાત હજાર યુજરાત
ખાણું લાખ માળવો
નવ સરકુંના ધણી
નવ ખંડ ધરતી

છન્નું કરૈડ પાદર આ પ્રથમીને માથે
અરખસ્તાણુ-તેનાં માણસો વાનુમુખાં
ફરગાણુ-તેનાં સુહાનમુખાં (શ્વાનમુખાં)
મુંગલાણુ-તેનાં વાનરમુખાં
હખસાણુ-તેનાં સૂવરમુખાં

નીર સમુદ્ર, ખીર સમુદ્ર, વેતાચળ સમુદ્ર, ખારા સમુદ્ર, મીઠા સમુદ્ર,
ઔરંગઘા સમુદ્ર, દંધિ સમુદ્ર.

એટલા સમદર છે આ પૃથવીને માથે.

અઠક્ષણ પરખત : ધૂણાગર, હેમાળો, અદિયાગર, રેવતાચળ.

અદિયાગર પરખત ઉપર સૂરજનારાણુ માળા ફેરવે છે. ત્યાં ભેટડી ભથ
(ભેખડ) છે માટે કહેવાય છે કે- 'હે ભેટડીના બાણુ !'

મેરૂ પરખતને સાત ટુંક છે : હમવત (હેમતુ), ગઘમાર, ઉમામેર, સત્ર,
ભિંચક, માળવ.

પે'લે ટુંકે બ્રહ્મા વસ્ત્યા
ખીને ટુંકે અઠારી ઋષિ વસ્ત્યા
ત્રીને ટુંકે ચત્રવચ્ચત્ર મેળા વસ્ત્યા
ચોથે ટુંકે અંદકમા વસ્ત્યા
પાંચમે ટુંકે વૃધવાસી વસ્ત્યા
છઠ્ઠે ટુંકે સૂરજ વસ્ત્યા
સાતમે ટુંકે નારા'ણુ વસ્ત્યા

મેરૂ કેટલોક લોહાનો, કેટલોક ત્રાંખાનો, કેટલોક સોનાનો.

કથાકારને ડાંચશો નહિ.

પૂજશો કદાચ, કે આવું આવું તને શા ખપમાં આવ્યું ? કશા જ
નહિ. છતાં હું તો ટપકાવતો ગયો. લોકવિદ્યાના જાણકારને સંશોધકે
કદી ઓત્તતો રોકવો નહિ, એને ઓઠ્યે જવા જ દેવો-એનું ઓઠ્યું

ઊંચકચે જવું. એ બધું એનું 'સેટિંગ' છે. એને જે કંઈ કંઈસ્થ છે તે સમગ્રપણે એક અને અવિલાજ્ય વસ્તુ છે. એનું કથન જો તમે વચ્ચે ક્યાંય તોડી પાડો તો એ રંગભૂમિના તખ્તા પર પોતાનો પાઠ ભૂલી ગયેલા નટની અવદશાને પામશે. એનું કથન તે તો આનંદનો ઝરો છે. ઝરાને ઝરવા જ દેજો. એનો એકનો જ નહિ, તમારો સંશોધકનો પણ એ શ્રેયનો પ્રશ્ન છે. એના સમગ્ર કથનમાં અબકાળાયા વગર સંશોધકના મગજનું વાતાવરણ બંધાશે નહિ. જે મનઃસૃષ્ટિમાં-કલ્પનાસૃષ્ટિમાં એ વાર્તાકાર તમારી નાવને હંકારી જાય ત્યાં તમે એને ડોંચ્યા કે ડોંક્યા વગર જવા દેજો. તમારી જાતને એના વાણીતરંગો પર વહેતી મૂકજો.

જેઠા રાવળનું વાણી-વહેન સાઘાંત અણુરૂઢ્યું રાખ્યું તેને પ્રતાપે જ એને હું સમગ્રતાએ પામી શક્યો. આજે આટલે વર્ષે પણ અમુક કથયિતાઓ સાથેનો મારો કલ્પનાસંપર્ક જીવન છે, એ મૂએલા છતાં એમના જગતમાં હું શ્વાસ લઈ રહ્યો હોઉં તેટલો એાતપ્રાત છું તેનું કારણ એ કે મેં તેમને સમગ્રપણે સ્વીકાર્યા હતા.

‘સમરાંગણ’ની એ ઘટનાઓ

ત્રીજી વાર મને ભૂચર-મેરીના રણાંગણમાં મૂકનાર એ જેઠા રાવળ હતો. ત્રીજી વારની આ નોંધ એની કરાવેલી છે—

‘સવાશેર પાણો ડૂઘરમાં તણાય એવી લડાઈ ચાલશે.

‘જેસા વજરની ઘરવાળી જોમાબાઈઃ એનો દીકરો નાગડો : પવર [પયોઘર] વાંસે નાખ્યાંતાં : વાંસે ઊભો ઊભો ધાવે.

‘આ જોળાળીનો-ગારના પેટનો ઊભો ઊભો ધાવે છે તે કેવોક થારો ?’

‘એની આગળે ખબર.’

x x x

નાગડાનાં કાંડાં પડી ગયાં, ચામડાં ચડી ગયાં.

નાગડો પડેલો : હાથીના પેટમાં હાય.

‘આ કોણ ?’

‘જોળાળીનો ! ખીલના ધાના સાંધા મળે, એના સાંધા ન મળે.’

નેઈ શકશે કે 'સમરાંગણુ'ના સર્જન પાછળ આ જીવ આરોઢે અને જેઠા રાવજે કહેલા ક્રુત એક જ પ્રસંગનું કેટલું તીવ્ર સંવેદન અને કલ્પન ચાલ્યા કયું છે. જેઠા રાવજે કહેલા આ બે પ્રસંગો એ કુરુણ શૌર્યકથાનાં બે સમતોલ પલ્કાં છે : પહેલો પ્રસંગ માની પીઠે ઊભો રહીને માએ પાછળ નાખેલાં પયોધરે ધાવતા બાળની એના આપને જ મોંએ રાજા જામે કરેલ હાંસીનો : ને બીજો પ્રસંગ મુગલ-ફોજ સામેના રણાંગણમાં પડેલા એ જ બાળના જેબન-જેદ દેહની દશા દેખાડતો : એ દેહ પડ્યો હતો : એના કાંડાં-વિહોણા હાથની ઠૂંઠી અણીઓ એક મૂએલ હાથીના પેટમાં પેસેલી હતી, કારણકે એણે અંબાડીઓ સુધી પહોંચીને સેનાપતિઓને હણુતાં હણુતાં કાંડાં કપાઈ ગયા પછી પણુ ઠૂંઠા હાથે કોંસા લગાવીને હાથીઓને માર્યા હતા- પછી એ પટકાયો હતો. યુદ્ધલીલા અતમ થયા આદ વિજેતા મુગલપતિ રણભૂમિ પર નિરીક્ષણ કરવા નીકળે છે--ને હાથીના કલેવરને હાથનાં ઠૂંઠાં વડે ભેદનારો આ મહાવીર કોણ એવું વિસ્મય અનુભવે છે, ત્યારે જાણકાર જવાબ વાળે છે કે 'આ જોગાળીનો.' રાજા જામે કરેલી હાંસીનો જવાબ એ બાળકે છેલ્લી પલે આપ્યો. મશ્કરી કરનાર નગરરાજ સતો જ્યાંથી જીવ લઈને ઘરમેજો થઈ ગયો હતો તે જ જુદ્ધમાં, મશ્કરી કરનાર રાજાએ પોતે જ નોતરેલા જુદ્ધમાં. એ મશ્કરીનું પાત્ર અનેલ માડીનો પુત્ર નાગડો પોતે વાંસે ઊભાં ઊભાં ધાવેલ ધાવણુનો હિસાબ આપતો પડ્યો હતો.

સમરાંગણુ ! તને હું નહિ ભૂલી શકું, એ ઘેર ઘટનામાંથી ક્રુત આ બે જ પ્રસંગોની જાળવણી કરનારા સોરરી વાર્તાકારોમાં કલાદષ્ટિ ઊંચા પ્રકારની હોવી જોઈએ.

કહો કોણ નારી !

સમસ્યાઓનો તે કેટલો બધો શોખ આ સોરરીજનોને ! બાળઉખા-ણાં તાં સમસ્યા, વાર્તાઓમાં સમસ્યા, લક્ષ્મીતોમાં સમસ્યા, વાતવાતમાં

કાયડો નાખવો ને કાયડો છોડવો ! ટાંચણુ-પોથીના નવા પાનામાં
જેઠા રાવળે જ ઉતરાવેલ આ સમસ્યા-ગીત છે :

૧

ચડી નાર પુરુષ પર અભેદપ ધરવા સરસ,
ખશખર સમાધિ કરી બેઠી;
માનવી કારીગર લોક એને મળ્યાં;
હુકમથી ઉતારી માંડ લેડી.

૨

ઉતારી હેઠ ત્યાં સત ચડિયું અતિ
અગનમાં બળવા કરી આશા;
બળીને અબનથી નીકળી બાકણું.
રૂપ જોષ'જોગેસર તરત રાવ્યા.

૩

સ્વરૂપે ઠીક ને વળી નગન છે સદા,
ભરે સર ઉપરે છન ભારી;
રાતદન હુતાશણુ આ'ર દરની રહે,
નાથ કે' ટાણુભા ! કવણુ નારી ?

કોઈક ચારણુ ઠાણુભા દર્શાવેને સમસ્યા પૂછે છે : પુરુષ પર ચડીને અભય રૂપ ધરવા સમાધિ ધરતે બેઠેલી, પછી કારીગરે માંડ નીચે ઉતારેલી, પછી સત ચડવાથી અગ્નિમાં બળવા બેઠેલી, બળીને બહાર નીકળેલી, પોતાના રૂપથી જોગંદરને મોહાવનારી, સદા નમ્ર, શિર પર છત્ર ધરનારી, અને રાતદિન હુતાશનનો જ આહાર કરનારી એ નારી કોણુ ?

—એ નારી તે ચલમ ! ચાકરારૂપ પુરુષ પર ચડી, નિભાડાના અગ્નિમાં બેઠી, સુંદરી જેવી ગૌરાંગી બની, જોગીઆએ પીવા લીધી, એનો આહાર પણ સદા અગ્નિ જ છે.

વાત મૂળ એમ હશે. કુંભારના ઘર પાસેથી દાયરો નીકળ્યો હશે, ચાકડા પરથી ચલમ ઊતરતી જોઈ કાળુલા નામના ઠાકારે સોખતી-એને કહ્યું, કે કોઈ શીઘ્રચર્યા કરી આપે આ વિષય પર ?—પાદપૂર્તિ-રૂપે અને મુશાયરાઓમાં ગજલ-ચર્યારૂપે કરી રહ્યા છીએ તે આ ગ્રામ-દાયરામાં પણ સમચર્યારૂપે થયું હતું તે થાય છે. આ કૃતિ જૂની નથી.

વાર્તા ગોતું છું

હમણાં હમણાં એક બાબતનું રટણુ ઊપડ્યું છે—

‘ચાલો પૂતળી ! ઘરે જાયે’
‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

રાજા અને પૂતળીની વાર્તા ગોતું છું. જે મળે તેને પૂછું છું—
રાજા અને પૂતળીની વાર્તા આવડે છે ? એમાં આવું આવું આવે છે—

‘ચાલો પૂતળી ! ઘરે જાયે’
‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

મેં એ વાર્તા ગુમાવી છે : જેઠા રાવળ પાસેથી કરેલા ટાંચણુમાં
પૂટકે ફક્ત આટલું જ છે—

‘ટિલ પડતું મેલ્યું’

‘ચાલો પૂતળી ઘરે જાયે’
‘તમે રાંધો અમે ખાયે.’

‘પદમ શેઠની દીકરી હંસાવળી. એની પાની જોઈને પૂતળી ઘડી—

‘મારો રાજા રાંધાણું છે.

નામનું માથું પરજ પરજ.

‘મણિ ઘોવા વાવમાં આલ્યા. ત્યાં તે પાણી ઊતર્યું.’

ઊંડા ઊંડા લણુકારા વાગે છે. રાજપુત્ર જંગલમાં કોઈ વાવની
અંદર પાણી પીવા જતાં, ત્યાં ગોખમાં કંડારેલી એક પૂતળી પર ઘેલો
બનીને ઝૂરતો હતો. પૂતળીનું સૌંદર્ય મોહક હતું; કારણકે પદમ
શેઠની પરદેશીન પુત્રી હંસાવળીના પગની ફક્ત *પાની જોઈને તે

પરથી શિક્ષીએ પૂતળી સરખવી હતી. પૂતળી-એકા રાખને મનાવવામાં નિષ્ફળ ગયેલો મિત્ર મનસાગરો એ પૂતળીની માનવપ્રતિકૃતિની શોધે ચડે છે. મણિધર સાપને મારી મણિ લઈ વાવમાં ઊતરે છે. ત્યાં તો વાવનાં નીર મણિને પ્રતાપે ઊંડા ને ઊંડાં ઊતરે છે.

પણ પછી શું ?

પછી એ વાવને તળિયે શું કોઈ મહેલાત આવતી હશે ? ત્યાં કોઈ સુંદરી સાંપડી હશે ? વાર્તા ગુમાવી !

‘ઝોળીપો’ની વાર્તાનાં બીજા

મેરોનું બાપોદર ગામ.

બાપ કચરો મેર. દીકરો નથુ ને એની રૂપાળી ગુણિયલ વહુ.

વહુ માર-ગોરમટી બહુ સારી કરે.

પાડોશીને ઇર્ષ્યા આવે.

પાડોશીએએ પિયરિયે જઈને ભરાબુ કે તમારી દીકરીને તો બહુ કામ કરાવે છે !

સાતમઆઠમ-વહુ પિયર ભય.

પોતાની સાસુને કહે : ‘પૂછ, નથુને મારે પિયર જરૂર મોકલવે હો. નીકર મારી સાતમ નૈં સધરે.’

સાસરાને : ‘મામા, નથુને મોકલવે હો !’

પિયરે ગઈ-માવતરે ના પાડી [પાછી મોકલવાની].

સાસરાને ઝોલાવી લખણું કરાવી લાધું.

કહે કે બીજે પરણાવીએ.

દીકરી કહે કે ન પરણું.

નદીએ ઘોવા ગઈ, ટૂંપી મૂઠ.

રસધારના વાયકોને યાદ આવી જશે ‘ઝોળીપો’-એકા ખંડમાંની વાર્તા. એ વાર્તાનાં આટલાં જ અસ્થિ મારી ટાંચણપોથીમાંથી મળે છે. પણ એ અસ્થિ કેવળ એકલી ‘ઝોળીપો’ની વાર્તાનાં નથી, એ તો મારા છ-સાત વર્ષના શૈશવથી માંડીને ૨૮-૩૦ ના યૌવન સુધીના, રાજકોટથી ગોધરા સુધીના જીવન-પટને અજવાળતાં એક ટાંચણ છે.

ગોધરા-હક્કરબાપાએ જેસાવાડા ગામે ભીલોને માટે રામજીમંદિર ચણાવ્યું તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા હતી. મને તેડાવેલો. જેસાવાડાથી વળતાં ગોધરે મને ત્યાંની સાહિત્યસભા તરફથી ઉતારવામાં આવ્યો. ગોધરાની સાહિત્યસભા એટલે તો ખીચારા એક ભાઈ-‘બાળક’ નામના માસિકના તંત્રી. (નામ ભૂલી ગયો છું) સર્યાસ્ત સમયે મને ટ્રેનમાંથી ઉતારી, એક ગાડીમાં બેસારી; કહે કે તમારો ઉતારો કેપ્ટુડી પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબને ઘેર છે. હેખતાયો-મનમાં એક એવો સંસ્કાર પડી ગયેલો કે નિમંત્રણ ભલે સંસ્થાનું હોય, ઊતરું હમેશાં નોતરનાર વ્યક્તિને ઘેર-ગરીબ શ્રીમંત ગમે તે હોઃ ભૂખ કેવળ એના ઘરનો પરોણો થઇને એના કુટુંબપરિવારનો આત્મીય બનીને રહેવાની. એને બદલે આ પોલીસના સાહેબને ઘેર ! હશે જીવ ! ખીજે સગવડ નહિ હોય, તે કાં પોલીસના સાહેબે જાપ્તો રાખવાની ખીજ કરી પંચાત ન પડે તે સારુ પોતાની નજર સામે રાખવા ધારેલ હશે !

સાહેબને અંગલે પહોંચું ત્યાં તો આનંદ અને આશ્ચર્ય રાહ જોતાં હતાં. એ ઘર પોલીસના સાહેબનું હતું તે કરતાં વધુ તો મારાં વર્ષોનાં આત્મજનોનું હતું. મારા જમાદાર પિતાના મોટાભાઈ જેવા ઉપરી ફોજદાર ભટ્ટ સાહેબ ત્રિપુરાશંકર, એમનાં પત્ની મણિયા, વઢવાણુ કેમ્પની સડક પર એમિલના ધોમ અપોરટાણે નિશાળેથી કળિયો કરતાં કરતાં પાછા ફરતાં જેના ગોઠણની નીચે દબાઈને ભોંય પર પડ્યાં પડ્યાં જેનાં મેં આબરકાં એંચી તોઆ પોકરવેલી તે મારો સમવસ્ત્રક બાળગોઠિયો બાલુભાઈ (આજે કરાચીમાં ડૉ. કેપ્ટન સી. પી. ભટ્ટ છે તે જ)- એ બધાં મને ચકિત કરીને ભેટી પડવા ઊભાં હતા. એમની અંદર હતાં વિધવા કુમુદબહેન.

યાદદારન આગળ ને આગળ જાય છે-

રાજકોટની પોલીસ-લાઇનની એક એરડી: ત્યાં એક માંદા મહેમાન: કોડલિવરની એક બાટલી: મહેમાનની ચાકરી કરતાં કુમુદબહેન: સાતેક વર્ષની મારી વયનું આ

રમરણ છે. મહેમાન ગુજરી ગયા. જમાદાર ત્રિપુરાશંકર ભટ્ટની મોટી, રૂપાળી, મર્માળી, મીઠાબોલી, જ્યેષ્ઠવંતી પુત્રી કુમુદબહેન રંડાણી. તે દિવસનાં જે કુમુદબહેન હતાં તે જ હતાં અગસરા-ફોજદાર ત્રિપુરાશંકરને પિતા-ઘેર રહેતાં કુમુદબહેન, ને તે જ હતાં ગોધરાના પોલીસ-ઉપરી સાહેબનો અંગલો અજવાળતાં કુમુદબહેન. ત્રેવીસ-ચોવીસ વર્ષનો આખો રમરણપ્રદેશ એ એકનાં એક ગરવાં, હેતાળવાં, હસમુખાં, વાતડાહાં, પ્રસન્ન અને પ્રશાંત કુમુદબહેનના લાવણ્યે લળકી રહ્યો છે.

ઘણાં વર્ષો મળ્યાં. એ સૌની જીભે 'જવેરચંદ' નહિ પણ 'જવો' સંમોધન જ અણબદલ્યું રહ્યું હતું. (આજે પણ કરાચીથી કેપ્ટન ડૉ. સ્પી. પી. ભટ્ટના કાગળો 'વહાલા જવા !' થી શરૂ થાય છે.)

સાહિત્યસભાનો મારો સમારંભ પતી ગયો. મોટી રાતે સૌ ઘેર આવ્યાં, પણ ઊંઘ કેને આવે? મેં ઘણું ઘણું ગાઠ સંભળાવ્યું, અને રાણાવાવમાં વર્ષો સુધી ડાકાને ઘેર રહેલાં કુમુદબહેને મને ઉપર જે ટાંચણ કયું છે તે નથુની વહુની વાત કહી. એમના સ્વાનુભવની એ વાત. વાર્તા નહિ, પણ બનેલો કિસ્સો. એમણે મારી કલ્પનાને નથુની વહુ આપી. ફક્ત એનું નામ 'શ્મી' મેં પાડ્યું. 'એળીપો' મારી એક સારી કૃતિ ગણાય છે. એ જે સારી બની શકી હોય તો તેનું કારણ એની પાર્શ્વભૂ છે. એ પાર્શ્વભૂ છે કુમુદબહેન. કુમુદબહેનને બદલે કોઈ ચારણે-રાવળે કહી હોત તો એને મારામાંથી આવું શિલ્પવિધાન નયે મળ્યું હોત. ટૂંકી ને ટચ વાતમાં કુમુદબહેને પોતાનું વૈધવ્યકરુણ માધુર્ય મૂકી આપ્યું. રાતના ત્રણેક વાગે હું કુમુદબહેને કહ્યો તે 'એળીપો'ના બોલ લઈને સૂતો. ને હવે તો કુમુદબહેન આ સંસાર છોડી ગયાં છે, પણ રસધાર ભાગ ચોથાની વાર્તા 'એળીપો' અને ટાંચણ પોથીનું આ કાળી શાહીએ લખેલ ટૂંકું પાનું પરલોકવાસી કુમુદબહેનની ને મારી વચ્ચેની રમરણ-કડી બની રહેશે.

રાણી માતાનો સ્તંભ

વળતા પ્રભાતે પહેલવાન આલુભાઇ પોતાના ડિંગુજી 'જવા'ને કનેલાવ જોવા લઇ ગયા. 'કનેલાવ' એ 'કનેલ તળાવ'નું લોકજીભે સંક્ષિપ્ત કરેલું નામ છે. માનવીના કંઠ પર રહેતી વાણીની મળ જ આ હતી. લાઘવ એનો ગુણ હતો, લપસિંદર એને પરવડે નહિ. માટે કનેલાવ : અને ખીજું રામતળાવ. ત્રીજો રાણીમાતાનો સ્તંભ. એ સ્તંભને વળગેલી લોકવાર્તાને પણ મેં ગુમાવી હોત, જો આ ટાંચણુ-સ્તંભ ન ટેકવી લીધો હોત તો—

પતાઇ રાવળના પિત્રાઇ રામદેવ-કનળદેવની ભૂમિ : અને જોડકા ભાઈ : રામદેવ પાટવી. નાનેરા કનળને કહે—

‘ભાઇ ! તારું નામ પણ રાખવા કાંઈક કરીએ.’

કનલ તળાવ કરાવ્યું.

રામદેવની રાણી : ઇર્ષ્યા આવી : કનલદેવનું નામ લોકોમાં રચાય અને આપણું કેમ નહિ ?

ગળાવો તળાવ—એનાથી સવાયું.

પણ પાણી ન આવે.

એક ફકીર રહે કાંઠે. પોતાની મઠી ખસેડી નહિ. તેથી અનિયમિત આકાર.

પાણી આદ્યું જય. ફકીરે વૃંણડી મૂકી.

પાણી જ્યાં આદ્યું જતું હતું ત્યાં જઈ વૃંણડી અટકી. ત્યાં ઢોરો કર્યો. ધૂળ વળાવી.

તોય પાણી ન રહે.

રાજ દેવી પાસે ગયો. મરવા તૈયાર. દેવીએ (પાછળથી) હાથ આદ્યો : રૂપરૂપનાં અંબાર : રાજ કહે,

‘મોઢા આગળ આવો

‘મારા ઘરમાં ખેસો.’

દેવી કહે, ‘જા, હું પાસેના રાજને ઘેર અવતરીશ.’

એક વર્ષ પછી રાજા મૃગયા રમવા ગયાં. : ખબર પડી : એક મહિનાની છોકરી : માથું નાખ્યું.

દોઢ મહિનાની કુંવરીને માતાએ તેડીને ફેરા ફેરવ્યા.

રાજા ને બાળક (પતિ ને પત્ની) એકાંતે વાતો કરે.

એ દીકરા. હાથીના ઝોળિયામાં દેવીએ પોતાની શક્તિ મૂકી. હાથી છટકે કુંવરીને મારી નાખવા તૈયાર.

રાજા અને દેવી ગોખે.

રાજા—અરે, તમે ઝેઠાં છો ને દીકરા મરશે ?

રાણી—પાછળથી પસ્તાશો નહિ ને ? હું તો હમણાં બચાવું.

હાથ લાબા કરીને લઈ લાધા. માણસો શ્રીફળ લઈને દોડયાં.

બસ ! હવે હું છતી થઈ ગઈ. હવે ન રહું. અને આઠ પહોર પછી અંહીં યુદ્ધ થશે : હું શક્તિ : મારો ચૂડલો ભાંગે નહિ : પતાઇ રાવળને રાણીને પાદશાહ આવે છે.

મારા નામનો સ્તંભ કરાવ.

આ સ્થંભની પેલી બાજુ મારું ખરખર : ત્યાં કોઈ આવશે નહિ.

પાદશાહ આવ્યો : મર્યાં.

દેવી-માનવીનાં લગ્ન

બાઈ રાણીમાતાના સ્તંભને બાજેલ આ લોકકથામાં પ્રચલિત એવાં પાંચ તસ્વો (મોટીક) ભેગાં થયાં છે : તળાવને કંઠે ફકીરની કે વેશ્યાની મૂંપેડી હોવી—એ ખસે નહિ : પતાઇ રાવળની પેઠે એ ગોધરાપતિએ પણ રૂપ દેખી દેવીને પકડયાં : દેવીએ જન્મ લઈ બાળરૂપે લગ્ન સ્વીકાર્યા : ગોખેથી લાંબા હાથ કરીને હાથીના હુમલામાંથી બાળ અચાબ્યાં : પ્રકટ થઈ જતાં દેવી ચાલ્યાં ગયાં.

આજ સુધીની સાંભળેલી કથાઓમાં દેવી માનૃપદનાં અધિકારી હતાં, અને મા કાળકાળી માફક એમના સૌંદર્યને વાંચનારો શાપિત બનતો. આ અને હરપાળ મકવાણાની કથામાં દેવીને પોતાનો હાથ

પકડનારનો પ્રણય સ્વીકારતાં દેણું છું. ત્રીસ દેશની સૌંદર્યદેવી જેવી કાઈ દેવસુંદરી હશે ? કે ઓઢાને પરણનાર હોથલ જેવી અપ્સરા હશે ? નાનાં બાળ સાથેનાં હમ, એ પણ આગમવાણીના વિખ્યાત સોરઠી સંત દેવાઈત પંડિતની વાતમાં નિહાળેલ છે.

ગોખેથી હાથ લંબાવી હાથીની ઝપટમાંથી કુંવરોને ગાલ્યા, તે તો ગાલા વંશની આદિજનની, હરપાળ મકવાણાની ધરવાણી 'શક્તિ'ની લોકકથામાં આવે છે.

માનવી શા માટે ગમે

ગોધરાની વાતમાં અધિકતા તો એક : કે દેવીઓ પણ માનવીસું પ્રણય, જોડે એની કાબ્યકલ્પના આ દેવીલક્ત દેશનાં માનવીને પણ આવતી અને ગમતી. એય આખરે તો સ્ત્રીઓ છે. પ્રણયની જાંખના એમની પ્રકૃતિમાં હોવી જોઈ એ. સ્વર્ગના ઊર્મિવિહીન અને દ્રવળ એકલા અવિરામ આનંદ જ કરી ગણતા જડસુ દેવતા પુરુષોનો દેવીઓને કંટાળો આવે, દેવીઓને વિધવિધ ઊર્મિઆવેશોથી ધમકારા મારતું, પ્રણયપ્રાપ્તિ માટે તલસી શકતું, અને તે કાળે મરવાય તત્પર થતું, વિરહમાં ઝૂરતું અને સંયોગમાં રસોર્મિથી લિગ્નતું એવું મરતલોકતું માનવી ગમે, એ સ્વાભાવિક છે.

કુંવારી ધરતી પર ઝાપટાં

ગોધરાની માનસયાત્રાની વિદાય લેતો, આળે વેરવિખેર પહેલાં એ ભટ્ટ સાહેબનાં પુત્રપુત્રીઓને સ્મરણમાં એકઠાં કરતો, અને તેમાંનાં જગન છોડી ગયેલાંઓમાંથી રૂપી મેરાણીનું કથાનક તેમ જ એની આકૃતિનું 'મોડેલ' પૂરું પાડતાં કુમુદબહેનને અંજલિ આપતો હું પાનું ફેરવું છું ત્યાં તો કુંવારી ધરતી પર પહેલાં મેઘઝાપટાં પડે તેવી મીઠપથી તે કાળે મનોભૂ પર વરસેલા નાનકડાં એ લોકગીતો ટાંચણમાં નજરે ચડે છે—

ભાર બોલે ને દેલડ રીસાણી,
તમે શાના લીધા છે વાહ !
એકવાર બોલો ને ! દેલડ રીસાણી.

લીંબુની મારી હું તો * * * મરું રે વાલમા !
લીંબુડું જૂલે છે બાગમાં.
તારાં મેણાંની મારી મરી જાઉં, મારા વાલમા !
લીંબુડું જૂલે છે બાગમાં.

‘ પરણેલને દૂવે પતિ ’

પાતું ફરે છે : પાંચ દુહા ટપકાવ્યા છે—

પરણેલને દૂવે પતિ
(તેનું) ભદ્રું નો ભણાય.
ગામે જાનિયા જણાય,
પંચામાંય પાલો ભણે. ૧

પરણેલને મેલેં પતિ
રાખે જુઠને રખાત,
(તેની) ભૂંડી થીશે ભાત્ય,
પોકારીને પાલો ભણે. ૨

પાસેવાન બિલે પરી,
ધરતું એવું જ ધરમ;
ક રે ચૂડ લા—ક ર મ
પરણેલી, પાલો ભણે. ૩

શનો મરનતાં રતીક
નોથ આથે અફસોસ,
સાથનો પેરે શોગ
પરણેલી, પાલો ભણે. ૪

ઉપરવાક્ય થા આ પીએ'

ખાર સાકર ખાવા;
એશદ્દ ઠરે ખાવા
પટાવીને; પાલો ભણે. ૫

ડરશો નહિ. આ ભાષા અગુજરાતી નથી. ડિંગળનાં માતૃપય પીનાર ગઢવી પાલરવની આ ડિંગળી ગુજરાતી એ કોઇ ભાષા-સંશોધનનો વિષય નથી. આ તો હતી ગામડાંની જીવતી ભાષા-અને લોકહૃદયમાં રમતા ભાવો. અર્થ આપું છું—

૧ પરણેલી પત્નીને જે માણસ દૂભવશે તેવું, એ ભાઇએ, ભણું નહિ થાય. પાલો ગઢવી કહે છે કે એ તો ગામમાં પંચની વચ્ચે અન્યાય ગણાશે.

૨ પરણેલીને ત્યાગીને જે પતિ રખાત રાખશે એની તો દશા જ ખુરી થશે, એવું પોકારી પોકારીને પાલો ગઢવી કહે છે.

૩ હે માનવી ! એવા પતિના મૃત્યુ ટાળે પાસવાન (રખાત) તો દૂર રહેશે, ચૂડાકર્મ તો પરણેલી જ કરશે.

૪ નાથ મરતાં અન્યને રતિમાત્ર પણ અક્ષોસ નહિ થાય, સાચો શોક તો પરણેલી નાર જ પહેરવાની.

૫ ઘરમાંથી છાનામાના જેને દૂધસાકર ખાવા આપણું એ રખાત તો આપણને ફેસલાવીને ભાન ભુલાવીને ખાવા બનાવશે.

‘ પોકારીને પાલો ભણે ’—

પાંચાળનો એ પાલરવ ગઢવી પરજિયો ચારણ હતો. (પરજિયા એ ચારણની શાખા છે. પશુધારી, સોદાગરી કરનાર, મોટે ભાગે અકર્ષિત, ને રાજદરબારે ન ડોકાનારા, દાન ભીખવા ન ભટકનારા, પરપ્રશંસાના ત્યાગી અભચ્ચી ચારણ.) '૨૬ કે '૨૭માં પ્રથમ ભેટયો ત્યારે જ એ ૬૦-૬૫ વર્ષનો વૃદ્ધ હતો. દૂબળો-પાતળો, દાઢીના શ્વેત કાતરા,

ઝીણી આંખો, સફેદ કપડાં, ઝાડને ગુંદર ઝરે તેમ આંખોમાંથી ઝીણું
જળ ટપકે.

કહ્યું કે ‘ પાલરવ ગઢવી ! તમે પોતે જ ‘ શામળાના દુહા ’
રચનારા પાલરવ ? ’

‘ અરે આપા ! કહ્યા છે શામળાના દુહા. આ જોવોને આપા !
ઇં તો એમ ભણ્યું આપા, કે—

ભગવંત લલા ભોગ;
(કે'નાય) ભૂંડામાં ભગવંત નૈ;
(પોતાનાં) સુ-કરતાંનેા સંભોગ
પ્રાપ્તેવ પાલો ભણે.

(અર્થ—ભગવાન તો ભણું જ કરનાર છે. કોઈનાં પુરામાં
ભગવાન નથી. અને પોતપોતાનાં સુકૃત્યને યોગ્ય જ સૌને પ્રાપ્તિ
થાય છે, એમ પાલો (પાલરવ) કહે છે.

એમ પ્રારંભ કરીને આ યુદ્ધ પાલરવે, હાથમાં નાનકડી લોહાની
સૂડી હતી તે જાંચી ને નીચી, આણુ ને આણુ ધુમાવતાં ધુમાવતાં,
પાસાબંધી કેડિયાની ચૂડીદાર આંચોમાં ચપોચપ પાતળિયા હાથે
અભિનય કરતે કરતે, ઈશ્વરને સાક્ષાત લાડ લડાવતા હોય તેવી એષ્ટા
કરતે કરતે, અને પોતે જે ખોલી રહેલ છે તે તો શંકારહિત
ત્રિકાલાઆધિત અને પાકું પ્રમાણી જોયેલું સત્ય હોય એવી પ્પાત-
રીના તોરમાં શામળાના દુહા અર્થાત ઈશ્વરને સંખોધેલાં કડીબંધ
દુહા—સુભાષિતો ચાલુ કર્યાં—

વાગ્યાની તમને વગત
જાંઝર ઝીડીનાં જે;
દૈવ ! ધાઈં દેતે
સુણતા નથી શામળા !'

પછી અર્થ કરે—કહ્યું એમ આપુ, કે હે દૈવ ! હે શામળા !

તમને તો કીડીના પગનાં ઝાંઝર વગડે તેની પણ ખબર પડે છે,
તો પછી મારા પોકારને શું તમે સાંભળી શકતા નથી ? શું પોકાર !
તો એમાં એમ છે બાપુ ! કે શામળા ! અરે શામળા !

માયે ન કીધી માધા !
કાંઈયે મેં કમાઈ;
બલો થઈને ભાઈ !
સાચું જોને શામળા !

કે હે શામળા ! મેં તો અગાઉ કાંઈયે કમાઈ કીધી નથી, માટે
ભાઈ ! તું બલો થઈને મારી સામે જો !

ભગવાનને ‘ભાઈ’ કહ્યો એક ગામડિયા ગઢવીએ : God not
the Father, God not the Son, God not the
Holy Ghost, but God our brother-man: એ કાઈક
આધુનિક જ્ઞાનીએ કહ્યું. પાલરવ ગઢવી જ્ઞાની હતો. મને હરીન
ચક્રોપાધ્યાયનું પદ યાદ આવે છે—

‘ ઘિન ભોજનકે ભગવાન કહાં ! ’

કારણ કે મારી હસ્તપ્રતમાં એ જ ભાવનો પાલરવનો દુહો દોષ્ટું છું—

હ ઠ સે લા હ જ ર
પેટ સારુ ખાવા પડે;
દિયો તો અન્નદાતાર,
સૂઝે ભગતી શામળા !

અને પાલરવ જેવો એક કંગાલ, નિર્ધન, નિરાધાર વૃદ્ધ, કાઈક
ઠાકાર કે ગરદેરાની થોડીએક પ્રશસ્તિ શિષ્ટાચાર સાડ કરવી પડી
હશે તેની પણ ધધ્ધર સમક્ષ તોબાહ પુકારે છે—

મોઢે માનવીયું તણા
ગાથા મેં તો ગણુ;

પરભુ ! કરશો પશુ
શી ગત મારી શામળા !

માનવ-સ્તુતિથી શરમિંદો બનનાર લોકકવિ પૈસેટકે લિંસાયો હશે
એટલું તો એના શામળાના દુહા જ બતાવે છે—

કરજે મન કાળે નહિ
નેણે ના'વે નીંદ;
ગળકાંસાં ગાવિંદ !
ગેત્રુંજમાં શામળા.'

હે શામળા ! કરજ છે તેને લીધે દિલ ખીલતું નથી. નેણે નીંદ
નથી. કરજની નદીમાં ગળકાં ખાઈ રહ્યો છું.

પ્રભુના પોતે કેવા ગુના કર્યા હશે—

અ ની તિ અ ત પા ત
અવડી શુ' ડીધેલ અમે ?
(કે) મટે નૈ માયાપ !
સંતાપ દલનો શામળા !

એવી કંઈ બેહદ (ઉત્પાત) અનીતિ અમે કરી છે કે આ
દિલનો સંતાપ મટતો નથી ?—પછી પોતે જ ક્યૂલે છે—

મેં મેલેલ મસમાં
(તુ'ને) પરમેસર પાણો,
તે દુ નો ટાણો
નથી વીસરતો વીકુલા !

હે પ્રભુ ! તને મેં તે દિવસ તારી જાતી (મસ)માં પથ્થર
મૂકેલો તે ટાણું નથી વીસરતું. (ચારણી બોલીમાં નાન્યતર જાતિ
નથી માટે 'ટાણું' નહિ, 'ટાણો.')

કર્યા હોય (તો) કે'ને
એ પી વ ર ગ ના;

મા રી લે મા ધા !

સો સો જૂતી શામળા.'

મારા જે કાષ્ટ ગુના હોય તે માટે સો સો જૂતિઓ મને મારી લે, ને પછી હું શામળા !—

ભીક્ષીનાં જન્મ્યા ભાગ્યું

જૂ ઠાં બોર જકે;

ઇ લટકું આ હુયે

સેવક માથે શામળા !'

શખરીનાં બોર જન્મવા-ટાણે જેવું પ્રેમનું લટકું ક્યું હતું તેવું લટકું-તેવું હેત મારા પર હવે આણો શામળા !'

કપડાનાં, મહેણાંનાં, કાકજૂદીનાં, લાડનાં, ફાસલામણીનાં, એવા કેટલાય 'શામળાના દુહા' કહી જનાર પાલરવ આ જન્મની કાષ્ટ મુસીબતના ઉકેલનો ઉલ્લેખ તો કરતો નથી, ફક્ત મૃત્યુની પળની માવજત માગે છે—

બાતા આવે બાંધરવ

ટપા અપસરનાં તાન;

(એવું). વીશ ધનનું વેમાન

સાચું મૂઠા શામળા.'

હે શામળા ! મારી સામે વિમાન તો મોકલો, પણ અંદર ગંધર્વોનાં ગાન અને અપ્સરાઓના નાટારંભ થતા આવવા નેહએ.

ખુદ્દો પાલરવ અતિ ખૂદાપે ઘેરાઈને છેવટે શું વિમાને ચડીને ચાલ્યો ગયો હશે ?

છેલ્લા ભેટેલા '૩૯-૪૦માં. માળખું જ રહ્યું હતું હાડકાંનું. આવીને લજવાતા ખેઠા હતા બાંકડા ઉપર. જઈને ભિમળકાથી મળ્યા ત્યાં તો એક જ પલકમાં હાડકાંના માળખામાં કાણુ જાણુ ક્યાંયે લપાઈ રહેલો જીવ જાણુ કે પોતાના જ કલેવરનું વર્ણન ટહુકી બીધ્યો—

એ ત્રે વીસું ખરડવાં
(માંય) સો-ખસો સાંધા;
માંહે પોલ માધા !
એમાં સાસ કયાં રે' શામળા !

અર્થ—હે માધવ ! આ શરીરમાં ચાલીસ કે સાઠ નકુચા છે. સો-ખસો સાંધા છે. અંદર સર્વત્ર પોલું છે. તો એમાં શ્વાસ કયાં રહેતો હશે ?

હાડકાનું માળખું

આનું એ પોલું માળખું પોતાની અંદર છુપાઈ રહેલા શ્વાસનો પરિચય ચાર પાંચ વાર કરાવી ગયું. એ તો મૂંગા દુઃખની ગૌરવભરી મૂર્તિ હતો. એણે કોઈ દિવસ પોતાના સંતાપની વાતો કરી નથી. એક વાર એનાં કુટુંબીજનો વિષે પૂછતાં જવાબ મળેલો કે 'ઘણાંય હતાં આપા ! પણ આજ હું વિના કોઈ ન મળે. આ હાથે તો આપા ! મેં તેર તેર મડદાં બાળ્યાં છે.'

વધુ પ્રશ્ન કરવાની હિંમત નહોતી. દુઃખોનાં કૂંડાં ને કૂંડાં (કટોરા નહિ-કૂંડાં) પી જઈને પાલરવ કવિતાના ઓડકાર કાઢતો હતો એટલું જ યાદ છે. દુઃખગડે હાથે નાનકડી સૂડી ઉલાળતો ઉલાળતો લહેકાદાર વાતો કરતો એનું ચિત્ર હજુયે દિલ પર અણીશુદ્ધ છે. અરે મારી કને આવેલા એકાદ વાર્તા વિષે એને પૂછતાં એણે જે એ-ત્રણ નવાં વાક્યોની નકસી કરી આપી તે પણ મારી વાર્તામાં મેં ગોઠવી દીધી છે. રસધાર ભા. ૪ માં 'અણુનમ માધાં'ની વાર્તા છે. અગિયાર મિત્રો પોતાના ગામ-ગૌરવ માટે મ્લેચ્છોની મોટી ફેજ સામે લડતાં લડતાં, શાહી સૈન્યની બંદૂક-ગોળીઓ વડે વિંધાઈને કેવા બની ગયા ? —'નવરાતના ગરબા જેવા !' એ ઉપમા પોલરવે પૂરી પાડેલ. આરમો તેજસ્વ, ગામતરે ગયેલ ત્યાંથી મોડો આવ્યો અને અગિયારે ભાઈ-બંધોની ચિતામાં કંપલાવવા દોડ્યો. માણુસોએ એને રોક્યો ત્યારે

એણે શો જવાબ દીધો ? બારેએ સાથે જ જીવવા-મરવાનાં લીધેલ વ્રતને યાદ આપીને એણે માણસોને કહ્યું કે, 'એ ભાઈ! તે દિ' છોડીયું' છમે તો'તી રમી, પણ મરદુએ મોતનાં કાંડાં બાંધ્યાં'તાં ?' એ પાલ-રવનો વાક્ય-પ્રયોગ.

પાંચેક વર્ષથી ડોકાયા નથી. હવે તો આશા પણ નથી. છેલ્લા મેળાપને ટાણે જ શ્વાસ કેવળ છાતીને વળગી રહ્યો હતો.

ખાંભીએ જીહારું છું

આ ટાંચણુ-પોથીમાંથી આવાં મારાં સ્વજનોની સમાધોને ખેળતો ખેળતો તેમની ખાંભીએને જીહારતો જાઉં છું. પોતાનાં મૃતપિતૃએ પ્રિય-જનોની કબરો પર સંજવારી કાઢવાના ચીનીજનોના પવિત્ર પ્રિય કાય જેવું જ આજે કરી રહ્યો છું. કબરો વાળું છું. વાળતાં વાળતાં જે કાંઈ સાહિત્યસામગ્રી હાથ આવે છે, તે આજ પર્યંત અપ્રકટ રહેલી સાહિત્યસંપત્તિ છે. અપ્રકટ છે તેને પહેલી જ વાર પ્રકટ કરું છું. ખીજી કોઈ રીતે વાપરી નથી શક્યો, સંકલનામાં મૂકી નથી શક્યો, મૂકી હોત તો વાંચકોને રસ ન પડત. આજે રસ પડે છે કારણુ કે વાચકોના મનોજગતમાં હું આટલાં વર્ષોથી ભૂમિકા બાંધતો આવું છું. આજે એ ખેડાયેલ, ભાંતી બનેલ ભોંય પર આ ખીયાં પડે છે. એટલે જ ઉગાવો થાય છે, નહિ તો શો રસ પડત આ ભેંસના ચારણી કાવ્ય-વર્ણનમાં ?—

પાતાળની પદમણી

ઘડલ એક ટપલા તણી અંગે નમણી ઘણી,
સધર ધૂન માહણામાંય સેલી;
ચડાવલ ખાખ એરખનાથવાળી છટા
શૌર પર ચાલી અખપૂત-ચેલી.
ફાંટ એક વાકને તોળ મેંગળ ફરે,
જમીં પર પોતરી નાખ જણી;

પાતાળની પદમણી કરણુ ગ્યલ પરણુવા,
અમલ એરાગ ધજ મેખ આણી.
કરણુની આણુલ ભલી નવસાર તોય કને
મેખા, મેાતીઆં કેરી માણુા;
અર્ધણુાર્ધ કવ્યાંની તું થકી આળસે
ખળ કે દૂધ નાં સમદ-પાણુા.

સુવાડીયું સમયે તું જ મેળગસતન !
ગુંજતી તાંબડી ચડે શૂડે;
પટાળા દીપસંગ તણુો ગાલ્યો પટો;
અસતતું પાંદડું પરં ઊડે.

ચારણોતો શિષ્ટાચાર છે કે પોતાને ભેંસ કે ઘોડું દાનમાં દેનાર દાતાને, આવી રીતે, દાન કરેલ પશુતા કામ્ય-વર્ણનથી બિરદાવે. આવી બિરદાવણુ-રીતિમાંથી જ પશુ-વર્ણનનાં સેંકડો છટાદાર કવિતો-ગીતો ચારણી સાહિત્યને સાંપડ્યાં છે. ઉપર ટપકાવેલું તો કૃતિ તરીકે ફિક્કું ને પિંગળ-માપથી દૂષિત છે. પ્રારંભમાં ભેંસને એક ટપલા અથાંત કુંભાર (બ્રહ્મા)ની ઘડેલી નમણી કૃતિ કરે છે. કાદવમાં પડીને ખૂબ ખરડાઈ ભભૂનીમય બનનાર અબધૂત કોઈ આખી નાથ બાવાની ચેલી તરીકે વર્ણવે છે, એક ફાંટ જેટલું આઉ બિચકીને હાથી સમી પૃથ્વી પર ધૂમતી વર્ણવે છે. પણ મારો રસ તેમાં નથી, મેં આ કૃતિને પકડી તેનું કારણ એ છે કે ભેંસને તો પાતાળની પદમણીને પરણુવા ગયેલ કરણુ મહાભારતિયા સાથે સાંકળી છે. ‘આ શું કથા છે?’ મેં ચારણુને પ્રશ્ન કર્યો હતો: જવાબમાં મને જે કહેવાયું તે મારું ઠાંચણુ બોલે છે—

પાતાળની પદમણી કરણુ પરણી આવ્યો. પણ બહુ ખૂબસૂરત એટલે કરણુ નજર નહોતો જાલી શકતો. વીર્ય ચળી જતું. બાહ આણુ વળીને પાતાળમાં માવતરે (નાગને ઘેર) ગઇ.

(મા પૂછે છે) ‘તારે ડીલે તેજ કાં નહિ?’ પુત્રીનો જવાબ : ‘ધણીબધી વાતે પૂરો, પણ બરદ ખડી નય છે.’

(નાગણ્યે જઈ શેષનાગ પતિને પુત્રીના ઊંઠા મૂંગા દુઃખની વાત કહી.)

શેષનાગ કહે ‘હું નિદ્રા કરું ત્યારે મારા મોં માથે જે શીણ વળે છે તે લઈ દેવો, એની ગોળીયું વાળો, ને એક ભેંસ ભેળી આપો. (જમાઈ રોજ ગોળી ખાય ને માથે ભેંસનું દુધ પીએ.)

(એ રીતે શેષનાગ (અહિ) ના મોંનાં શીણની ગોળીઓ અને ભેંસ આપીને પુત્રીને પતિથેર પૃથ્વી પર મોકલી.

સાથે ઢોલિયો આપ્યો. ઘડું દીધા.

આજે પણ નાગ (સાપ) કદી ઢોલિયા પર ન ચડે, કારણ કે ઢોલિયો તો દીકરીનો કહેવાય.

ઉપલા ટિપ્પણમાંથી આટલી બાબતો સારવીએ કે પૃથ્વી પર ભેંસ નહોતી તે નાગલોકમાંથી કોઈક આર્યપુત્રની પરણેલી નાગકન્યા લઈ આવી. અશીણુ પણ એ સાથે લાવી. (અશીણુ=અહિ+શીણુ. અહિ કહેતાં સર્પ, તેનાં શીણુ.)

વણુજરાની દુનિયા

ફરી પાછાં ગીતોના સરવડાં—

અમે પાણીડાં ગ્યાંતાં રે જોખન માળીડા !

x x x

રાજલ રે આવી વણુજરાની પોઠ

આ વી ને આ રે ઊ ત રિ યા વણુજરા હો છ

રાજલ રે મુંજલ પાણીડાંની હાર

નણુંદ-ભોખર્ષ પાણી સાંચર્યાં વણુજરા હો છ

ભોખર્ષ મુંજલ પાણી ભરીને ચાલી ગઈ હશે. પાછળ રહેલી નવજોખનવંતી નણુંદ રાજલ પાળે ઊભેલ વણુજરાને વીનવતી હશે—

નાયક રે અમને ખેડલાં ચડાવ્ય,

છેટાં પડ્યાં રે સૈયરૂંનાં, વણુજરા હો છ

રાજલ રે અરધાં, ઢોળી-ઢોળી નાખ,
અરધાં ભરાવું ખારક-ટોપરાં વણુભરા હો છ

કેવી પ્રણય-વેદના !—

માતા રે અમને બેડલીઆં ઉતરાવ !
માથું કાટયું ને હૈડું ઊમટયું વણુભરા હો છ

આ રાજલ વણુભરા-નાયકની સાથે રાતમાં નાસ્તી છૂટી, એક વાર માવતરને મળવા મન થયું. પોકં પાછી ન વળી, રાજલે વખડાં ઘોળ્યાં. એ રીતે ગીત પૂરું થાય છે.

વણુભરાની દુનિયા ફરી એકવાર આ ગીત વડે મનને ચક્કર ચડાવે છે. પરિભ્રમણશીલ પ્રાણુ પૃથ્વીઆંધ્યા કલેવરને કહે છે કે 'હેઠંય ભૂંડા ! જકડી જ રાખવો છે ને ?' પેલા 'દુર્ધ પાખી : બે પંખી'વાળા ટાગોરના ગીત જેવી રમૂજ અંદરખાને મચી ન્ય છે. અંદર બેઠાં બેઠાં બે પ્રાણુપંખી બોલે છે. એક કહે છે, ચાલને નિઃસીમ આકાશને ઉડાણે ! ખીણું બોલે છે, આવને રૂપાળા આ સંસારી સુવર્ણપિંજરમાં !

જન સાટે પ્રણય

ત્યાં તો હુરી-રાયમલ નામનાં બે ભાગેકુ પ્રેમીઓનો રાસ આવે છે.

હુરી પાણીડાં હાલી રાયમલ !
હુરી પાણીડાં હાલી.
વાંદે રાયમલ ના'વા હાલ્યો રે તું ચારણિયો.

સંવનન કયું—

વેણુમાં વીરડા ગાળ્યા રાયમલ !
વેણુમાં વીરડા ગાળ્યા
તેં તો મુંને પહલીએ પાણી પાયાં રે તું ચારણિયો.'

નદીની રેતીમાં પાણીના વીરડા ગાળી, તેમાંથી પ્રેમિકે પ્રેયસીને

પોતાની અંજલીઓ ભરી ભરી પિવરાવ્યું. આધુનિક પ્રેમિકાની સંવનન-સૃષ્ટિમાં આ આમીણોની સંવનન-ક્રિયા નવી એક કલ્પના-લહર લાવે છે. હુરી-રાયગણની વાત પૂરી કરું. ખેઉ ભાગ્યાં. પાછળ ભરી બંદૂકે મૂછાળા ચડયા. પણ પ્રેમિકે મરી જાયું—

તરવાફનાં તોરણુ રાયમલ
તરવાફના તોરણુ
બ'ધુકુના ચ'લા રે તું ચારણિયો
પેલી બ'ધુકે માર્યો રાયમલ
પેલી બ'ધુકે માર્યો.
ટપકતી ઝાળીએ આંચો રે તું ચારણિયો.

ચાલો જીવ ! અસૂર થાય છે. સૂતેલી યાદોને સળવળાવતા શબ્દો ને સૂરો ઊપડે છે—

પોપટ જુરે મારા મૈયરનો
નજીલ જુરે નેવાં હેઠ મારી સૈયર !
પોપટ જુરે મારા મૈયરનો.

* * *
ભોંમાંથી નીકળ્યો ડોલરિયો દેડકો
તારે મારે ને બને ડોલરિયા દેડકા !
* * *

ધગધગતી ધરા

એ સુકોમળ શબ્દ-બાગમ!થી પાર થાઉં છું અને ધગધગતી ધરા આવે છે બહારવટિયા-ગીતોની—

ન છડિયાં હથિયાર
અલાલા પાંજે મારણેને હકડી વાર

એ શબ્દોની અગન-ઝાળો લાગી છે એક પાને. બીજે પાને—

ડુંગરે ડુંગરે કાઠુડાના દાયરા
દાયરામાં તો ઊડે દારૂડાની ફેર

નહિ નહિ બોલ બદલી ગયા હાગે છે. કાદુ દારૂ પીતો નહિ, દાયરાને પીવા દે નહિ. સાચા બોલ તો આ છે—

‘ દારૂ-બોળાની બિડે ઠારમઠોર રે મકરાણી કાદુ !

કાદુ પીતો, પણ મોતના દારૂ : શરાબ નહિ પણ સીસું પીતો.

કાંસીએ * ચડતાં * કંથડળ બોલિયા,
આમાંથી મને ચાર ઘડી છટો મેલ્ય
આલુભા લુગના રાખ !
છેતરીને છેલને નોતો મારવો.

આ શૌર્યના સ્વરો-શબ્દો મેં ક્યાંથી પકડ્યા ? નામ કામ કે તિથિ વાર નથી. પણ એક પુરાવો છે. ભાઈ રામુ ઠક્કરના હસ્તાક્ષરોમાં લખાયેલું દસ પંક્તિનું બહારવટિયા-ગીત મારી પોથીમાં છે—

રામાવાળા ઠારૈર, રામવાળા કાડી, રામવાળા દરખાર
ડુંગરડા તારે હોયલા થિયા.

એટલે યાદ આવે છે. ભાવનગરમાં મારા મિત્ર કપિલ ઠક્કરને વૉશિંગ-ઘાટ સામેને ઘેર નાથ બાવાઓ આવ્યા હતા. તેમની પાસેથી ગવરાવી ગવરાવી લખતો હતો. જમવા બેંકો, રામુભાઈને તેટલો સમય લખવા કહ્યું હતું. બાવો રાવણુહથ્યા પર ઘૂઘરિયાળી કામડી નચાવતો આધુનિક સંગ્રામ-સૂત્રોને પુરાતનના પેટાળમાંથી ઉડાવીને સનાતનની જગ્યાન પર ધરતો હતો—

ના છડિયાં તલવાર
બલાલા હલે મરદુ'માં લખા લીજો નામ
દેવોભા કે'
મુરૂ માણુકને, મ છડિયાંવ તલવાર.
જુવાનો હલે મરણુજો હકડી વાર
દેવોભા કે'
મુરૂભા વઠેલા ! મ છડિયાંવ હથિયાર.

સો છ ર ની ત મે શે ર ડી કી ધી
વા ઘે ર ભ ર ડે વા ડ,
દેવોભા કે'
મુરુભા વંકડા ! મ છડિયાંવ તલવાર.

ગોરા સોલજરોને શેરડી બનાવી યુદ્ધ રૂપી વાડમાં વધેરો ભરડી રહ્યા છે. ઉપમા નોંધી લેજો જરી !

પુરાતન, નૂતન અને સનાતનના સહિયારા સૂર છે આમાં. ૧૯૨૫-૨૬માં એ મને લાધ્યું. વીશ વર્ષે પછુ શ્રોતાએને કાને એની નવીનતા શમી નથી. સૌરાષ્ટ્રની પાસે સંગ્રામ-ગીતો હતાં.

મન પર મોરલી વરસી

આગળ વધું છું ત્યાં મને એક ગીત રોકે છે—

જેમ સુકાય તારી જૂઠ્ઠાં કુલ
મારા વાલા છ રે !
તેમ તારી ગોરાંદે કરમાય
જઈને કે'જો મારા વાલાને રે !

લોકગીતોમાં જેને હું ઉત્કૃષ્ટ ઊર્મિગીતો ગણું છું તેમાંનું આ એક મને કોણે આપ્યું ? ભાવનગરનાં બહેનોએ; મારા મિત્ર કપિલ હેક્કરના કુટુંબનાં બહેનો મારે માટે એ ભાવનગરની બવાસણોને પોતાને ઘેર તેણી રાસડા લેવડાવતાં.

‘જઈને કે'જો મારા વાલાને રે !’

એ ગીત એ બહેનોના કામળ કંઈથી પ્રથમ વાર જાગ્યું ત્યારે મન પર મોરલી વરસી. બવાસણોનાં નાનકડાં તારીવદે આરવામાં કુલ-ક્યારી નેવડે કુંડાળે ગાયું કે-

શેના લીધા મારા શ્યામ !
અમોલકા શેના લીધા રે !
હૈયામાં રૈ જશે હામ !
અમોલકા શેના લીધા રે !

લોકગીતોની નવી લગની લાઇને મને આવતો જોયો, લોકગીતોની
 વેલઝામાં પડેલો જોયો ત્યારતું મારા પ્રત્યેતું એ કુટુંબીજનોતું વિનોદ-
 મંજુર હાસ્ય હજી પણ મને શ્રવણજોયર થાય છે. એમને, ધરનાં
 અવને, લોકગીતો એ તો જે ધરનો શોખ હતો તે ધરનાં આખાલ-
 શ્રદ્ધ તમામને, મેઘાણી લોકગીતોની લતે ચઢે એ એક કૌતુક
 બન્યું. લોકગીતો મારે માટે તેઓ પૂંમડે પૂંમડે વીણી આપતાં.

દેવપૂજામાં હાલરડું

ધરમાં પ્રભાત પડે છે, બીજે માળે ટોકરી વાગે છે, કાંઈક ગાય છે-

‘તમે મારાં દેવનાં લીધેલ છે

‘તમે મારાં માગી લીધેલ છે

‘આંબ્યાં ત્યારે અમર થૈને રા !

કરુણતાધેરે કંઠે કાણુ ગાય છે ? કપિલભાઈ--કવ્યનખહેનનાં બા ગાય
 છે. પુષ્પો ને ધૂપદીપના મંગલ વાતાવરણુ વચ્ચે મઠાયેલું એ લોક-
 હાલરડું મને દેવની શ્રદ્ધ પૂજારિણી મોંઘીબા પાસેથી મળ્યું હતું.
 આજે ઓગણીસ વર્ષોથી ગુજરાતને હૃદયે રમતું મૂકેલું એ
 હાલરડું સ્વ. મોંઘીબાનું પૂજન-સ્તોત્ર હતું.

મોંઘીબા મંદ મંદ મલકતાં જાય અને ધરમાં ધૂમતાં ધૂમતાં મને
 ગીતો સંભળાવે. એમાંનું એક, જે ગાતાં ગાતાં એ ગદ્ગદિત બનેલાં
 (કંઈક તો પોતે પુત્રવધૂઓ પર કડક રહેતાં તેના આંતરૂ-મંથનને
 લીધે હશે !) તે ‘ચૂડેલો’ મારા ટાંચણમાં છે-

ચૂડેલો

કમાડ પછવાડે માતા દેવડી ને

સાંભળે લહુની રે વાત;

અમ રે સાંભળતાં વરાફ ખાલિયાં

હવે કેની રાખશે લાજ !

તેડાવો ગામ ગરાસીઆ રે

લખાવો રે કાચળ !

વેગે તેડાવો વઠનો ખાંધવો રૂ
વઠને મૈયરીએ મોકલ !

રાતી રાતી વહુ કહે છે-અરેરે ! કીડી પર આટલાં કટક ઘઠને
શું ચડી આવ્યાં છો !

કીડી ઉપર શું કટકાયું કરો રૂ માતા !
શંક ઉપર શો રોષ.
ખાળક બાણી અમે બોલિયાં રૂ હવે !
હયા કરો મુજ દોષ.

અસ, સાસુને તો સંતોષ થઈ ગયો !

હયા ચડી રૂ માતા દેવકીને
ચાંપ્યાં છે રૂદિયાની સાથ,
જે રૂ જોયે તે મજાવજો રૂ
તમારો પિયુ તે પાટણુ બય.

જોજન કેરી સાંઢડી રૂ માતા
પવન-વેગે બય;
બિંડણુ દાંત ન વોરશો
હું ને પેરું જમણે હાથ,

પીળા પોગરનો ચૂડલો રૂ
મારી ખાંવડલી ઢંકાય;
નંદ રૂ નારણુજીએ પાઠવ્યો રૂ
મૂલ કરે રૂ મોરાર
ત્રીકમજીએ તોળાવિયો રૂ
વેરાવે વૈકુઠ બય,
સોનાની જીવીએ મઢાવિયો રૂ
પેરણુ રાધાને હાથ.

આર્થિક ભીંસમાં પણ બિજળાં મોં ને બિજળી રખાવટ જરી
રાખીને, ઘણાં બાળકોને, પૌત્રપૌત્રીઓને મોટાં કરી, અને એવાં 'પાણુ
મેડે પકવેલાં' કેટલાંયને મસાણું વળાવીને મોંઘીયા ગયાં.

प २ कु र्भा

प्रयाणु षीणुं

: दंयणुनां वधु पानां :

‘ मखुजे गोरी पीपणियानां पांठ रे ’

बिनी बिनी बिमबखे इश्वार रे
कामणिया आंव्या राजना रे बोल.
बिडो दासी, दीवडिया आंववासो रे
कामणिया आंव्या राजना रे बोल.

कोरे मोरे लणियुं छे सो सो सलायुं रे
वयाणे वेरखु याकरी रे बोल.

याकरीओ भारा ससराणने भेला रे
अलभेला नै जय याकरी रे बोल.

ससरा-बेरे इश्वारी छे राज रे
इश्वारी पूरां नै पडे रे बोल.

याकरीओ भारा जेठणने भेला रे
अलभेला नै जय याकरी रे बोल.

जेठ-बेरे जेठाणी तरमत रे
बिनीने जधडो भांडरी रे बोल.

याकरीओ भारा देवरणने भेला रे
अलभेला नै जय याकरी रे बोल.

इर बेरे इराणी नातुं पाण रे
भेळुंभां ओकल नै रहे रे बोल.

सीसी बोडी पितणियां पलायु रे
अलभेला याख्या याकरी रे बोल.

अली जाली घोडलियानी वासुं रे
अक्षरेला ह्यारे आवशो रे लोल.
गळुजे जोरी पोपणियानां पांढ रे
अटले ते हा'डे आवशुं रे लोल.

टांगळु-पोथीअे संघरेला उपला अक्षरे अेक ओयिंतानी गिर-
विहाय लर्ग गयेला हाथना छे. अे हाथनी उभाने आस्वाही हती
योवीश वर्ष पुर्वेना जेठ वढे तोमनी रात्रिये. अलम

उतारनार गयुं छे. उतारवनार पळु नथी. अक्षरे शब्द याद
आपे छे. जेठ के अघादनी सांज हती. लादरकाई जेतपूर गाम,
भीलपानो दरबारी उतारे, मासाळ शिवदाज गोसणिया अे रज-
वाजना सरकार—नीम्या डांकम. होका पीता पीता, जिया मोटा
मेज उपर रेंटियो मूडीने डांतता, डांकमी करता—ररना राजदारी
विप्लवयुगने अरे मध्याह्ने. जारा पोलीटीकल डांकमेनी मोटर—गाडीअे
दरवाने बाबी रडेती, छतां शिवदाज गोसणियानुं डांतळु आलु रडेतुं,
आहीनो पोशाक अलुडांकयो धारळु थतो. अेक यडी ने पडेरळुजेर
अडार जळी जारा उपरीअेने मणता पळु अरा.

अे डांपरा आदमीनुं धर मारी मंदापतनुं धाम ने मारां परि-
वारनुं आशेग्यालय. मारीळ सांकणीआधअे कलेमनी डार पर्थी
अेनी लाणी हस्तक उतरावेलुं आ करुळु लोकगीत छे. हतां तो
माठरथाने, प्रौढ ने पाकट, छतां मारी डने न गायुं.

कारळु छे. शिवदाज गोसणिया नूता-नवा युगनी संक्रांति-धारे
जिबेला इटियावाजना राजकोटवासी हता, समकालीनोमां सुशिक्षित
हता, करडा हता, योअलिया हता, ने लोकगीतो जेवी अणभामणी
वाणीने तो धरमां यूप करनारा हता.

कविता साथे कजियो करी जेसे जेवा उरकामळु अे वडील अेक
वार कडे के संलणावो तो ! सकाच पामते पामते मे' गायो—
गोपीचंदनो गरभोः—

સોનલા વાટકડી ને રૂપલા કાંગસડી,
ગોપીચંદ રાજ બેઠો ના'વા રે ભરથરી.

હાથ પગ ચોળે ઝોના ધરની અસતરી
વાંસાના મોર ચોળે માતા રે ભરથરી.

મોર ચોળતાં ઝોનું હૈયડું ભરાણું બે
નેલુબે આંસુડલાંની ધાર રે ભરથરી.

નહિ રે વાદળડી ને નહિ રે વીળળડી
ઝોચિંતાં નીર ક્યાંથી આવ્યાં રે ભરથરી.

ટપ ! ટપ ! ટપ ? ગોપીચંદ કુંવરને નવરાવતાં જનેતાનાં નેલુ-
લેથી આંસુડાંની ધાર થઈ, પુત્ર જ્વલક્યો : જાંચે જોયું : મા, શીદને
રોવું આવ્યું ? કે આપ—

આવી રે કાચા તારા ખાપની હતી બે !
ઇ રે કાચાનાં મરતુક હુવાં રે ભરથરી !

સાંભળીને ગોપીચંદે ભરપૂર ભોગની વચ્ચેથી ઊડીને કાચાને અમર
કરનાર ભેખ લીધા વગેરે વગેરે જેમ સાંભળતા ગયા તેમ તે જવાંમદ્
અને કરડા ગોસળિયા રડતા ગયા. કહે કે ચૌદ વર્ષનો દીકરો સાતેક
વર્ષ પર મુએલો તે સાંભર્યો. ચકિત બન્યા કે 'લોકગીતોમાં શું આવું
બેદક તત્ત્વ ભયું છે ? મને તો આ ખબર જ નહોતી.'

'અં—હં—' દીકરીઓ ત્યાં હતી તે હળવેથી, ભારે હૈયે ખોલી
ઊડી : 'કશોદ વગેરે કેકાણે ડિસ્ટ્રીકટમાં આપુ બેડે જતાં ને રાતે
ગામની બાઇઓ રાસડા લેતી તે સાંભળીને અમે ય એમાં લળવા
તક્કરી ઊઠતાં, ત્યારે તો આપુ અમને જવા ન દેતા, કહેતા કે એ તો
લલકાં માણસોનું કામ !'

શરમાઇને શિવલાલલાઇએ ભૂલનો સ્વીકાર કરેલો મને તાદશ
સાંભરે છે. મેં કહેલું તેય યાદ છે, કે આ દોષ કરવામાં આપ કંઈ

એકલા નથી. ઘણા પિતાઓ એ સંક્રાંતિ-યુગની ચાપ્પાઇ ચાંપલાઈના ભોગ બન્યા હતા અને સુધારાની શિક્ષા તો તેમની પત્નીઓ પુત્રીઓની કેક હૃદયોર્મિઓ એપાઇ પણ ગઈ છે.

એપાયેલી એવી ઊર્મિઓ એ ઘરમાં ફરી એકવાર મહેકી ગઈ, અને કોણ જાણે કેટલાં વર્ષોના બોજ ફગાવીને માસીજી સાંકળીયાઈના ચૌવનકાળનું સંઘરેલ આ ચાકરી-ગીત બહાર આવ્યું—

કારે મારે લખાયું છે સો સો સલામું રે
વચાળે વેરણુ ચાકરી રે લોલ.

એ રાજ-ચાકરીને તેડે ચાલી નીકળવાનું આખા કુટુંબમાંથી એકલા એક વચેટ દીકરાને માથે જ મુકાયું. ને એ ચાકરીની તો જેટલાં પીપળનાં પાંદડાં તેટલી લાંબી અવધ: એ સમજનારી વચેટ વહુએ ‘અલખેલા’ને ઉગારવા બહુ જીકર કરી, પણ છેવટે એને જ જવું પડ્યું. ઘરના બીજા તો નાનામોટા સર્વ મરદોને માટે બહાનાં હતાં, નહોતું એક વચેટને. શું કુટુંબમાં કે શું સમાજમાં, ઘરમાં તેમજ વિશ્વમાં, વચેટને-વ્યક્તિને અને વર્ગને જ હિરસે સંતાપો સરળયા છે.

એ સૈનિકનું ગીત છે; અને આજે જગતમાં સૌથી વધુ વેધક કરણુતા લાખે સૈનિકાનાં દિલ્લદર્દની છે. વર્તમાનને કલેજે આ ‘વેરણુ ચાકરી’નું ગીત એ ‘ફાન્સ્કીશન’નું ગીત બને છે, રોટ્ટને કાળે ખેતી મજૂરી છોડી લશ્કરી ભરતીમાં ચાલી નીકળનારાઓનું ગીત બની રહે છે. જ જ વર્ષો સુધી જેમણે ઘરનાં દર્શન કર્યાં નથી તેવા લાખેની ગોરીઓ પીપળનાં પાંદ ગણુતી આજ બેઠી હશે. એ પાંદ-ગણુતરીના પાર આવનાર નથી. ‘વેરણુ ચાકરી’ને તેડે ચાલ્યા ગયેલાઓમાંથી જે અનેકની ગોરીઓ ‘અલખેલા’ને અદલે મરી પરવારેલા અલખેલાઓની વીરતાના ચાંદચંદ્રકાની નવાજેશ પામી રહી છે તેમનાં સર્વાનાં કાળ-બાંની કારે લખાયેલું આ લોકગીત છે.

એ ગીતનું ટાંચણુ મારી ઉમ્મરનાં અઢાર વર્ષોનો પરદો જાંચકે છે અને મને સ્મરાવે છે: મારી લગ્નચોરીનું ધામ જ્વેતપુર, ભેખડાળી ભાદર: મારી રસધારના વીર ચાંપરાજની આરી: ટૂંનમાંથી જિતરી અધરાતે જઈ જિભો રહું ત્યારે ઉઘાડી ડેલીમાં બેહું બેહું ધીરા વિશ્રભમ-ટૌકા કરતું શિવલાલભાઈ-સાંકળીઆઈનું નિત્યનવરસવંતું પ્રૌઢ-જોડણું: મારા માટે ટાણું કટાણું કદી ન વિચારતો એ યુગલનો સત્કાર: શરમીદા મહેમાનની સાંપટ સમજતી ગૃહિણીએ ડેલીએ આણીને પીરસેલ આજરાના પાતલા શેટલા પર ધીના દડ્યાનું વાળું: અને પછી તે અણુપૂટ વાત-ધારા. લેણાદેવી પણ પૂરી હતી ના! આદી-ધારી, રેંટિયો કાંતતા, પાકા સ્વમાની અને ગંખરા શિવલાલ ગોસળિયા વર્ષો સુધી જેમને કલેજે અટકતા હતા તેમણે ક્યવંટ એની '૩૦ વર્ષની જખ્ખર નોકરીને એક અટક ખૂંચવી લીધી-કારણુ કે અમને '૩૦ના બેએક રાજકેદીએને પોતે સાખરમતી જેલે માત્ર વ્યવહારના કામસર પાંચ મિનિટ મગવા આગ્યા હતા! જરાક દિલગીરી દેખાડે એટલી જ હાંકામેને રાધ હતી—જરાક જ દિલગીરી! પણ આખા શરીરમાં નાક હમેશાં 'જરાક'જ હોય છે ખરું ને! શિવલાલભાઈ નાક સથુકા જ સંસાર છોડી ગયા.

સ્વ. લાખાજીરાજ

'૨૨ થી '૨૨ લગીના એક દાયકાનાં સ્મરણોને સંધરતો એ ચાકરી-ગીત'નો ખાંભો વટાવું છું, સ્વ. રાજકોટપતિ લાખાજીરાજનાં સ્મરણુ-પાનાંને ઝડપે વટાવવા વિચારું છું, વિચાર અટક છે, ને ટાંચણુ-પાનાં પ્રશ્ન કરે છે: 'અમે પણ શું તારા સાહિત્યરસનાં છૂપાં પોષકા નથી બન્યાં? '૨૬ કે '૨૭માં તું રાજકોટ પ્રજાપ્રતિનિધિ સભામાં તાવલયો આગ્યો હતો, ને તે ત્રણ દિવસ સુધી જે જ્યેયું સાંભળ્યું તેમજ જાણ્યું હતું તેનું આ ટાંચણુ શું તારા સાહિત્યરસનું વિઘાતક હતું?

સો-પાંચસો વર્ષો પૂર્વેના એકાદ લોકગીત, લોકવાર્તા કે ચારણ્ય-કાવ્યનાં ટાંચણ પર માનસી મહેલાતો ચણનારો તું, શું એ યુગપુરુષનાં તે કાળે પામેલ પ્રાણવંત દર્શનમાં ઘડી બધડીના અખખારી પ્રતિનિધિ જ રહી શક્યો હતો? નજીક ખેસીને તેં નિહાળ્યા હતા રાજ લાખા-જીને; લોકપ્રતિનિધિ પ્રમુખની બાબુમાં જ એક સાદી સુશોભનહીન ખુરશી ઉપર ખેડેલા : સર્વ લોકસંખ્યોના સમોવડ સમા, સંયમવંત જવાબો દેતા, શિસ્તથી પ્રશ્નો સાંભળતા અને ઉડાઉવેડાથી અલિપ્ત; પ્રશ્ને પ્રશ્ને વિચારવા થોભતા : અને વાણીની તો વિનયમૂર્તિ : હે સાહિત્યકાર ! ખે સદી પૂર્વેના ઠાકોર વજ્રેસંગ, ચારસો સાલ આગળનો અજો જન્મ-અને તારા સમરાંગણનો વીર મુઝકકર નહવ, એ જોટલા તારી કલ્પનામાં જીવંત છે તેટલા જ પ્રાણવંત આ પ્રવીણ-સાગરના સર્જક રાજવી-શાયર મહેરામણજીના કુલદીપક લાખાજીરાજ નહોતા શું ? વાંચ-અમને ઉપર ઉપરથી તો જરા ઉંકલ !—

ઠાકોર સાહેબ પેતે બહુ જ મહત્ત્વાભિલાષી. રાજકોટને ખેલ્લુઅમ કે સ્વિટ્ઝરલાંડ બનાવવું. એટલે સુધી કે અહીંથી માલ બનાવી પરદેશ કાં ન ચડાવાય !

વિધવાઓને માટે ગોઠવણ કરવા મ્યુનિસિપાલિટીને ખાસ સંભારી આપે. ઇન્ડસ્ટ્રી નામ પાછળ તો ઘેલા ઠગાઇ જાય. તાતાના જેવું કારખાનું અહીં કાઢવાના કોડ.

એવી અવ્યવહારુ યોજનાની પણ ધૂન.....

લોભી નથી અને છે પણ.

૧. કીડર ગાર્ટનની ૪૦ શાળા કરો.

૨. ડ્રેનેજ કરો, બલે ૩ લાખ ખેરો.

૩. પગારો સારા. સારી પેઠે 'સ્ટાફ' ફરતા વેદો, ફરતા ન્યાયાધીશો. તળાવને બર ચોમાસામાં સમરાવવું, બલે ખર્ચ થાય.

એમનો સિદ્ધાંત—'એટર રાજકોટ' બનાવવું.

સાહિત્યના દીક્ષા-દાતા દરબારશ્રી વાજસુરવાળાને ઘેર ગામ હડાળામાં ગોઠવાયું હતું. શિકારને બહાને જીવાન લાખાજી એક બપોરે આવી ચડયા. કન્યાને દીકી, મળ્યા, જમ્યા, જમીને જીડયા એટલે એમની જ થાળી પર આવીને કલાપી-પુત્રી સ્વાભાવિક અદાથી જમવા બેસી ગયાં હતાં.

એ પત્નીનો ચિરવિજ્ઞેગી પતિ ત્રણ દીકરાને લઈ માસિક ચાર હજાર જેટલી નાની જીવાઈની મર્યાદા સ્વીકારી લઈ (ચોપાસ જે કાળે આંધળી ફનાગીરી પોતાના બધું-રાજવીઓમાં પ્રવર્તતી હતી ત્યારે) એક આદર્શ વિધૂરનું ત્રત પાળી રહ્યો હતો. ટાંચણ બોલે છે—

નવી મોટરકારો ખરીદવાના મોહ નળ્યા નહોતા, ઈંગ્લાંડ જઈ કુંવરોને પોતાનું એકું પણ સાફ કરવાની ફરજ પડે તેવા છાત્ર-ધરમાં મૂક્યા હતા, રાજકોટની કન્યા-સ્કાઉટ-ગાઇડ્ઝ સાથે ગયેલા પોતાના એક કુમારે એક લોક-કન્યા પ્રત્યે કંઈક અવિનય કરેલા તેની ખાતર કુમારને ઘોડો કરાવી પ્રભ-કન્યાને એના પર ખેસારેલા..'

ટાંચણ-પાનામાંથી એટલી જ બાબતોને ઉઠાવી લઈને પાનાં ફેરવું છું. પત્રકાર-જીવને મારો માનવ-સંપર્ક તેમજ માનવ-લીલાની માહિતી લીલીછમ રાખી છે. એ જીવન-સામગ્રીની વિપુલ પ્રાપ્તિ જે ન થતી રહી હોત તો એકલી વાણીનો સંગ મને કંગાલ કરી મૂકત, વેદીઓ બતાવત. જૂની અને નવી બંને વાણીમાં આજે રમણ કરવું ગમે છે, વાક્યો અને શબ્દો વિધવિધ ધ્વનિઓ ધારણ કરી અંતરમાં અજવાળાં પાથરી રહે છે, કારણ કે માનવ-સંપર્ક તૂટ્યો નથી. માત્ર વાર્તાના વીરો અને નાટકાના નાયકોથી કામ ન ચાલ્યું હોત. જીવનના મૂંગા વીરો ને નાયકો જેવા સમજવાને મળ્યા છે. લાખાજીરાજ વિષેનાં ટાંચણ-પાનાંએ મને હાથ પકડીને રોક્યો તે બરાબર થયું છે. એ સમરણો પણ સાહિત્યનાં જ છે.

શાળવીનું કામ

સરનામું છે માત્ર—

‘ ઠાકુરમાર ઝૂલા : શ્રી. આશુતોષ ધર, આશુતોષ લાયબેરી ૭૩૯/૧ કોલેજ
સ્ટ્રીટ કલકત્તા. ’

એ સરનામું મૂલ્યવે છે કે છેક ૧૯૨૬ ની સાલથી આપણા લોક-
સાહિત્યનો પરપ્રાંતના લોકસાહિત્યની સાથે તુલનાલક્ષી અભ્યાસ ચાલતો
હતો. પરપ્રાંતના જ નહિ, પરદેશોના પણ લોકસાહિત્યનું પરિશીલન
ચાલતું હતું તે વળી આ ટચૂકકું ટાંચણુ બતાવે છે.

સરખાવો Fair aunie 62-117 'સાયબાનાં લગ્ન'

તે પછી પાછું ટૂંકું ટાંચણુ—

શાકુંતલ : અંક ૫ અગર ૬ : ભરતને જોઈને દુષ્યંત—

ધન્યાસ્તદંગરજસા મલિનીમવન્તિ

સરખાવો—ધાયો ધકાયો મારો સાડલો
ખોળાનો ખુદનાર ઘોને રન્નાદે !

કાલિદાસના શાકુંતલમાંની એક વાત્સલ્યોદ્ધિતની સાથે આપણા
અધરણી—ગીતની એક ઉક્તિ જોઈ આ સરખામણી કોણે સુઝાડી ? એ
સ્મરણુ સ્પષ્ટ છે. ભાઈ છેલ્લશંકર વ્યાસે. મુંબઈના આજના સફળ વકીલ,
તે પૂર્વેના અખ્યાતવેશ, સાવિએટપૂજક સામ્યવાદી અને તેની
પૂર્વે '૨૫-૨૬ વાળા સૌરાષ્ટ્ર સાપ્તાહિક પરના બંધુ-સહનંત્રી શ્રી છેલ-
શંકર પ્રથમ વાર મારા ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાંના સમારંભમાં
'લીપ્યું ને ગૂંપ્યું મારું આંગણું.' એ લોકગીત સાંભળીને આવ્યા અને
શાકુંતલનો શ્લોક મારી પાસે ધરી દીધા, પ્રસંગ કંઈ દેખાય છે તેવા
નાનો નહોતો. એક કાળના એ સમભાવી સમસવેદનશીલ સ્નેહીએ
આ નાનો શા પ્રસંગને મારા મનમાં લોકસાહિત્ય તથા લોકોત્તર સાહિ-
ત્યની વચ્ચે સુવર્ણની કડી જોડી આપી. રેડિયમની કલ્પિકા જેવી
આવી કાઈ કાંઈ સૂચન—કણીએ અણુઓલવાઈ ગ્યા કરે છે,

પ્રકાશ આધ્યાજ્ઞ કરે છે, ભમતા માણસને ચોકસ એક સૌંદર્ય-પંથ પર ચડાવી આપે છે. નાનું શું તાપણું છે ને ગાઉ બે ગાઉ છેટે જગતું હોય છતાં કાળામાં કાળી રાતના પથિકને ય સાચી દિશામાં રાખે છે.

દિશા ખોવાઈ જત વ્ને લોકસાહિત્યના એકાદ કોઈ પ્રદેશને નિરાજો રાખીને ભમ્યા ક્યું હોત તો. એક શાખાને પહેલાં પતાવી છઠ્ઠે પછી જ બીજીને પકડશું, એવું વલણ સાહિત્યના મેવનમાં સજામત નથી. સાહિત્યની શાખાપ્રશાખાઓ એ તો માળાની સેર્યો છે, ચેટલાની લટો છે, પટકુળના વાણા ને તાણા છે. એ તો છે શાળવીના જેવું, કપીરિયાના જેવું કામ. માનસ-પટનો વણાટ એ સર્વ ધાગાઓની સામટી ચાલ ઉપર જ અવલભે છે એટલે જ મારાં ટાંચણુ-પાનાંમાં ઘડીક બહારવટિયાનો કિસ્સો, ઘડીક ભજન, ઘડી વળી ચારણુ પાત્રરવના 'શામળાના દુહા', તો પાછી ઘડીક વ્રતકથાઓ ડોકાય છે.

બોખાં મોઢાં

વ્રતકથાઓનાં ટાંચણુનો ધોધ લહે આવે છે. પેન્સીલ અને શાહીની ગંગા-જમના ગુંથાય છે. યાદ આવે છે—અમારા કમ્પોઝીટર બારોટ હીરજીનાં બા 'ટ્રેઆ', કપિલ ઠક્કરના બા મોંઘીઆ, મારી માતા, બીજાં એક બે ડોશીઓ—દાંતવાળાં ને વગરનાં પાંચ છ કરચલિયાળાં મોઢાં તરવરે છે. વૈધવ્યના કાળા વેશ, સંસારની ધમાચકડ, પાવળે-પાવળે કરકસર કરીને ધરવ્યવહાર ચાલતો રાખવાની ચીકણાશ, કૈક સુદ્રતા લઘુતાઓ, કૈક મનોવૈષમ્યો, મૂર્ખાઈઓ ને મૂંઝવણો, તેની વચ્ચેથી બા ડોશીઓનાં દિલ 'પ્રાસવો મૂકતાં,' વાણીની ક્ષીરધારાઓ વર્ધતી, જેનાં દોણાં મેં 'કંકાવટી ખંડ ૧-૨' રૂપે દોહ્યાં છે.

રસોડાં, એકઠાળિયાં અને પીપળાને થંડ આવેલા એટા પરથી બા દોણાં લઈ પાછા ફરે છે, ત્યાં તો રાજદરબારી કચેરીઓ

ગજવતું ગલોક્ષ-ફાડ ચારણી સાહિત્ય તમને ઉંબરમાં મળે છે. મોં તમારાથી બગાડશે નહિ. આવડે ન આવડે, સમજ પડે કે ન પડે, છતાં ટપકાવી લ્યો, ચારણુ આવ્યો છે. મારવાડથી સૌરાષ્ટ્રે ઊતર્યો છે, રાજસ્થાનને ક્રાઈકે શુભ અવસરેથી શીખ લઈને પાછો વળી રસ્તે રાણપુરમાં ઊતરી પડ્યો છો, નામ ઠામ કે ચહેરો મોરો આજાં આજાંને યાદ નથી, માત્ર શાહીનું ટાંચણુ મોલે છે—

ધોર ધોર આંવે ચંડુ ઝોર ઝોર ઉમ્મટ ઘન,
મોર મોર શ્રવે મોર શોર હૂ મચાયો રી;
દોર દોર દામની પ્રકાશ દેત દેશન પર
લોર ઝોર ખાય ખાય આંન ઝર લાયો રી;
ઈંદ ગજરાજ પે ખિરાજત મમરાજ આજ
સાજ સાજ ઠામ કે સમાજ સર સ્હાયો રી;
ખિરહ છેહન કે ખાસો ખિપરીતકો પ્રકાશો
મીન કે મેવાસો ચત્ર માસો ખન આયો રી.

બહુ ચાંપાઉત

ઝડતુનાં ગાન લલકારી ગયો. ઝમકે હતી પણ શબ્દનાં ફેકાણાં નહિ. પાદશુદ્ધિની પરવા કર્યા વગર સાંભળે જ નવું પડે. ટપકાવે જ નવું પડે. અકકરને બે ઘડી દાબડીમાં પૂરી દેવી પડે. શુદ્ધિની ખત્તી જરીકે વધુ તેજ કરે એટલે હાંઉ! વટકીને ઊભો રહે વાર્તાકાર ને આ સંશોધનના માર્ગમાં તો 'બસ ત્યારે, આવજો! સાહેબજી!' એમ કહી માણસને વળાવી એરીસનાં બારણાં ખીડી દેવાં થોડાં પાલવશે? એમ કયું હોત તો નીચેનું ટાંચણુ શે સાંપડ્યું હત એ જ અડબંગની પાસેથી?—

આજવા ગામનો બહુ ચાંપાઉત : નેધપુર મહારાજની બરોબર ઘોડેસ્વારી કરતો : કાઠી મૂક્યો. ઉદેપુર ગયો. ત્યાં એણે સિંહને વણહથિયારે માર્યા. (પણ કંઈક ખટપટ થઈ.) બહુ દિલ્હી ચાલ્યો ગયો.

‘અહીં ઉદેપુરના રાણાએ ઘોડો પાળીને તૈયાર કર્યો: હન, મોરા, દુમચી,

લગામ, પેલુન, હેક્લ, બધા શણગાર સળવ્યા. પછી શણગાર પૂછ્યું: 'આ ઘોડા પર અસ્વાર કોણ સારો લાગે ?'

દરબારીઓ કહે કે 'બહુ.'

પુરત શણગારે ઘોડો સાજ સાથે દિલ્હી બહુ ચાંપાઉતને મોકલી આપ્યો.

બહુએ કહાવ્યું: 'આ ઘોડાનો બદલો હું દેવારીના ધારમાં ચૂકવીશ, જીવીશ તો પણ ને મરીશ તો પણ.'

(પણ બહુનો દેહ પડી ગયો. પાછળથી શણગારને દેવારીના ધારમાં બેધાણનાથે ઉતારેલ શાહી ફેજ સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું.)

બહુ સુરાપરમાંથી આવ્યો. શણગારની ફતેહ વર્તી.

એનું બિરદ—કથાગીત એ ચારણે ઉતરાવ્યું હતું તેમાં પાઠશુદ્ધિ ન હોવા છતાં, એક અચ્છા મરોડદાર રાજસ્થાની મરસીઆ તરીકે હું એને પિછાની શકું છું, એમાંથી વીરતાનો તરધાયો ઢોલ સંભળાય છે. પાઠશુદ્ધિને માટે તો કાષ્ટક ચારણ વાચક પાસેથી વાટ નોંધશી—

આગમ કથમ જેસલર આમે,
પોહ દાખે ધ્રુવ મેર પ્રમાણ;
મોંને અસ રીજયાં મોકલીઓ
તસ બદલો દેશુ દહીવાણ !

જુગ પર વચન કહે નોંધપર,
પતા મૂળને ખતા પર,
દેહેવારી કાંકળવે બગમ
ભાડો અસચો લીધ ભરે.

પ્રવાણે ગોપાળવત ઈસી પર
રણ ચઢ ઘણાં મારથી રોધ,
ચડિને દળ ધાટી ચીતોડાં;
સાંકર ભર લીને ચીતોડ.

ભિડ ખુરશાણુ રાણુદળ ભાગાં,
શત્રહાં ઘણું ખનડે શાર; ઈતરે થકાં અરક—રથ આયો
અસ લીધો કમઘજ અસવાર.

ઘાટ નઘાટ અહાડા ઘડતાં
ઝાટ ખગાં રણુથાટ ઝહુ.
ભાખ્યા વચન જકા નિરભાયા
ખસીઆ સુરખર પછે ખહુ.

ભાવાર્થ—રીઝીતે તમે મને અશ્વ મોકલ્યો. એનો બદલો, હે દેવાંશી રાણા, હું આપીશ દેવારીના કાંકળ (ઘાટ)માં. એ અશ્વનું ભાડું રાણાએ વસુલ કરી લીધું. જ્ઞેધપુરના ઘણા મહારથીઓ રણે ચડયા, દેવારી ઘાટ રુઢ્યો; ખોરાસાની (શહેતશાહનાં મુસ્લિમ) સૈન્યો જ્ઞેધાણુનાથ લાવ્યા તેની સાથે લડીતે રાણાનાં દળકટક ભાગ્યાં, શત્રુઓ માર દેવા લાગ્યા. તેટલામાં તો અર્ક [સૂર્ય]નો રથ ગગન-માંથી ઊતર્યો, ને લીલા અશ્વ પર દેહધારી અસ્વાર દેખાયો. રણુ-ગણમાં એણે ખડ્ગની ઝીંક મચાવી. વચન ખોલ્યો હતો તે નિભાવ્યું. ને પછી ખહુ ચાંપાઉત પાછો સુરાપરે જઈ વસ્યો.

રાજસ્થાની વાતો, ચારણ-કાવ્યો, મરોડદાર દુહા, રાજસ્થાની સ્ત્રીગીતો, એનો આજે તો પરિચય વધ્યો છે. ‘૨૬માં નજીવો હતો. એ સમસ્ત વાણી ગંભીર છે. પાર ન આવે તેટલી છે. રાજસ્થાન એ તો ગુજરાતનું સંસ્કારપિથર છે. આપણા ને એના એક શ્વાસ છે. પણ એક હાથ બધે પહોંચી શકતો નથી. ખીજા હાથ નીકળતા નથી. યુનિવર્સિટીમાં કીડિયારાં ઉભરાય છે. શા ખપનાં ?

લાલજીનો ટુચકો

એ મારવાડી ચારણ પરથી પાનાં ફરે છે. બહારવટિયા-ગીતો અને વ્રતકથાઓ : શ્રમજીવી જનતાનું સાહિત્ય સમજી ટાંકતો ગયો

છું. એક આંખમાં આંસુ ને બીજામાં હાસ્ય ભરતાં મોંઘીઆનું સુરેખ ચિત્ર આંકતો 'લાલજી'નો ટૂચકો મારા આ ટાંચણમાં પડ્યો છે

એક હતી કણબણ ને એક હતી બામણી. બેઠ પાડોશી. કણબણ વસ્તારી ને બામણી વિધવા.

કણબણના ધરમાં—દીકરાના દીકરા, દીકરીની દીકરી, દુઝાણું ને વાજાણું, ખેતર ને પાદર. પણ ધરમમા જીવ. સવારમાં ઊઠીને નાઈ ઘોઈ દેયે ને કામકાજ કરતી રામરામ કહેતી જાય.

એક દાડે બામણી આવીએન, બેન, હું જાઉં છું ગામતરે, ને મારા આ લાલજીને (બાળકૃષ્ણની મૂર્તિને) તારા ટાંકામાં ખેસારતી જાઉં છું. જ્યાં યહને મારા લાલજીને રોજ ધીનો દીવો કરજે, ને સાકરની કટકી ધરાવજે.

કણબણે તો સવાર પડયું એટલે ટાંકા આગળ જઈને લાલજીને કહ્યું કે 'લાલિયા! બેટા! મારા છોકરા છે વડકણ, તું તારે ખાધ પીને ગોખલામાં ગરી જા. પછી કોઈ તારું નામ ન દેયે બેટા.'

લાલજી નાના બાળક બની નીચે ઊતરી કણબણને કહે ખાધ પી લેતા ને પછી ટાંકામાં ચડી છાનામાના ખેસી જતા.

બામણી ગામતરેથી પાછી વળી. લાલજીની મૂર્તિ પાછી લેવા આવી. પૂછ્યું 'કાં બેન, સાકર ધરાવતી'તીને ?

કણબણ કહે કે 'બેન ! તારો લાલજી તો બહુ ડાહ્યો. કહ્યા બેળો રોજ હેડે ઊતરી ખાધ કરીને છાનોમાનો ગોખલામાં ખેસી રહે.

બામણી તો સાંભળીને ઝંખવાણી પડી : કે ખાધ, મારી રંડવાળની મશકરી કરજ ?

કે બાપુ, મશકરી શીની ?

કે ત્યારે શું મારી મૂર્તિ ખાતી'તી ?

કે રૂડો રૂપાળો પેટ ભરી લે'તો તો બાપુ.

લે બાઈ ! ખવરાવ બેઠ ?

કે' લાલિયા, બેટા, હેડો ઊતર ને ખાધ લે.

મૂર્તિ ન ઊતરી.

કણબણ ભોંઠી પડી ગઇ. અરે મને જૂઠી પાડી : અહ્યા મહિનો મહિનો ખાઇ પીઇ, ને આજ મા આવી છે એટલે મરણ ? ખાઇ કે નહિ ? નહિ ખા તો માને ખબર શું પડે મેં 'ખવરાવ્યું'તું કે ભૂખ્યો' રાખ્યો'તો ? ખાઈ લેઇ કે નીકર લાકડી લઉં ?'

ને લાલજી પ્રત્યક્ષ થયા. ખાળ ભગવાને ડાહ્યા ડમરા થઇ જમી લીધું.

નાની ને મોટી આવી કથાઓ દ્વારા એક જ સત્ય ઠસાવવા આપણી સંસ્કૃતિ મથી રહી છે, કે સાચી ઇશાપાસના શ્રમજીવન છે, શ્રમીને જ દેવ ત્રૂઠે છે, નર્ચા દમીને નહિ. સંસારના ભાર ઉપાડવાની વૃત્તિ હમેશાં ધન્યવાદને પામી છે. દેવને ગમે છે પાર્થિવ જીવનમાં જ રચેલાં પચેલાં સરલહૃદયી શ્રદ્ધાળુ માનવોની વચ્ચે ખેસણાં.

ભાદો કેમ કુટાય છે ?

આ વિચારનું જ જાણે સમર્થન કરતું હોય તેમ એક ટાંચણુ-પાનું આવી મળે છે. આજે મારા ઘર પાસેની શેરીઓમાં સાંજ પડે છે ને છોકરીઓ દેદા ફૂટવાની રમતો રમે છે. મોળાકત વ્રત (અલૂણા વ્રત) નજીક આવી રહ્યું છે. આ દેદા-ફૂટણુ શું છે ? દેદાજી તો કેઈ ક્ષત્રિય વીર થઈ ગયા છે. પણુ ભેળો ભાદો ભરવાડ પણુ કુટાતો લાગે છે. ટાંચણુ ખેલે છે કે—

ભાદો હતો ભરવાડ.

એને ઘણી ગાયો.

એક દા'ડો ભાદો ચારીને આવ્યો. ગયો ઝોકમાં. વગડામાંથી ગાયું આવીયું, ભૂરાયું થઇયું. ભાદને કચરી નાખ્યો.

જીવ ન જાય, કારણ કે કુંવારો. પરણવામાં જીવ રહી ગયો છે.

શું કરીએ ?

જા ભાદા, જીવને ગતે કરજે. જોટલા કુંવારિયું છે ઇ માતર તને ફૂટરી.

ભાદાએ ગત પામીને પ્રાણુ છોડ્યા.

આજ વર્ષેવર્ષ કુંવારી કન્યાઓ વીર દેદાને અને વાંઠા ભાદાને ફૂટે છે.

‘ભાદા હેદા ! વોય વોય વોય.
 ‘કુલુકલા લાડા ! વોય વોય વોય.
 ‘કેસરીઆ લાડા ! ,, ,, ,,
 ‘ગલાલિયા લાડા ! ,, ,, ,,
 ‘કુંવારા લાડા ! ,, ,, ,,
 ‘ઊપરણીની સોડે હેદા ! વોય.
 ‘ઠાચી ઠાતળિયે ભાદા ! વોય.

ભાદાદેદાના બારમાસી ફૂટણને તમે અશિષ્ટ કહો, જંગલી કહો, ફૂટનારીઓ પોતે પણ હસતી હસતી, રમૂજ રૂપે ફૂટતી રાચે છે; પણ આ મુખ્ય વિચાર મને છોડતો નથી, કે માનવીના જાતીય પ્રશ્નની, આપણને જેવું આવડ્યું તેવે સ્વરૂપે માવજત કરવાનું આપણે ચૂક્યા નથી. કુંવારી દશામાં યુવાનનું અવસાન, એ આપણામાં એના વાસના-જીવનની સમસ્યા મૂકી જતું. સમાજ એનો વિચાર કરતો.

‘ ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર ’ના શિલ્પી

ચીતળ ગામ પાસે ચગો છે. (નાગલિયો ને ચગલિયો=પથરની દેરી) આ ચગો પાસેથી જે છોકરાં નીકળે તે બધે કાંકરા નાખતાં જાય. એ રીતે પાણાનો ગંજ થયો છે.

એકવાર એક કંટાકટરે એ પાણા બરાબ્યા, ને એનું ઘર ખાંધ્યું. ખાંધેલું ઘર થર થર થર કમ્પવા લાગ્યું.

એ રમારક વીસા ડેરનું છે. ભાવનગરના રાજા આતોભાઈ ચીતળ ઉપર ઠાકીઓને જેર કરવા ચડયા ત્યારે ભગો ડેર નામનો આચર લડેલો.

માથું પડયા પછી ઘડ રાંપીથી લડ્યું. હાથની આંગળીઓ કપાઈ ગઈ, તો આંગળીયું ઊડી ઊડીને શત્રુઓના કપાળમાં લાગેલી.

રાંપીની પ્રાણતી ખાલતી જાય—

એક ઘા ને ઢગલો.
 એક ઘા ને ખીજો ન માગે.
 એક ઘા ને રામ રામ !
 એક ઘા ને ફારગતી.

ઉપલું ટાંચણુ, એ પણ પેલા ચીતળ પાસેના પાણુકાના ઢગલાની પેઠે, મારા ચારણુ સ્નેહી સ્વ. ગગુભાઈ નીલા સનાળીવાળાને ચગલો છે. મને ભેટયા ૧૯૨૨માં; ને તે પણ હડાળા દરબારશ્રી વાજસૂરવાળાના સૌજન્યથી. ગગુભાઈ, કાઠી દરબારોની જ કચેરીઓનું કંકણુ, ખીજે કયાંય જાય નહિ. લોકો કહેતા કે મોટો માણસ છે. પણ હડાળાના દરબારગઢમાં મેં ગગુભાઈને સાચા ઓળખ્યા. એક દિવસમાં તો દિલ ઠઈ દીધું. ખેસતાં, સૂતાં, ખાતાંપીતાં, હરતાં ને ફરતાં ગગુભાઈની રસના રેલની જ રહી. વાતો કહેતાં કહેતાં, વિરામે વિરામે, ‘પછી તો ઝવેરભાઈ!’ એ એમનો પ્રિય ટૌંકો.

ગળું જાણું, ગાવા જોગ નહિ. જાતે કદી રચતા નહોતા. વાતું કહ્યા જ કરતા. મેઘની ધારાઓ છૂટે તેમ વાગધારા છૂટે. શૌર્યની, દાતારવટીની, પ્રેમની, વૈરની, ખાનદાનીની, મારવાડથી માંડી સોરઠના ઝૂખા-નેહડા લગીની વાતો કહેતા, ને કહેતા કહેતા પોતે રોમાંચિત બનતા.

દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા તો ડહાપણુના દરિયાવ. કહે કે આ ભાઈમાં અને લાડીરાજ કલાપી પાસે જે એના કાકા સામતભાઈ ગઢવી હતા તેમનામાં મોટો તફાવત. ગગુભાઈ પોતાના કથનની વીર-કરુણુ ભૂમિઓમાં પોતે પણ ધસઘાઈ જાય છે. એ કલાકારની ન્યૂનતા છે. સામતભાઈ વાતો માંડતા ત્યારે પોતાના શ્રોતાઓને વિવિધ રસે ઉલ્લસિત કરતા જતા, રડાવતા, હસાવતા, શૌર્યનો પાનો ચડાવતા, છતાં પોતે તો પૃથ્વી સ્વસ્થતાથી નિરૂપણુ કર્યું જતા. ગળામાં શ્રદાક્ષના પારાની મોટી એક માળા પહેરતા તેને હાથમાં ઝાલી, અકેકેક પારો ટપ ટપ પડતો મૂકતા જાય ને વાર્તાને આગળ ચલાવતા આવે. એ માળાના પારાની ગતિ સિવાય અન્ય કોઈ

પણુ ગતિ કે હલનચલન એ સામતલાઈના વાર્તાકથનને ટાણે, કલાક એ કલાક કે ચાર કલાક થાય તે છતાં ય એના દેહમાં, અરે આંખમાં યે ચાલતું નહોતું. એવા પૂરા ને પાવરધા કલાકાર હતા સામતલાઈ, કે જેના પરથી કલાપીએ ‘ગોહિલ વીર હમીરજી’ નામના પૌતાના કાવ્યમાં ‘ગઢવી’નું પાત્ર આલેખ્યું છે.

એ સામતલાઈ, આ ગગુલાઈ, સનાળી ગામનું એ સમસ્ત નીલા શાખાનું ચારણકુળ, એટલે કશીઆલાઈનો વસ્તાર. કશીઆલાઈ એટલે અઝાઝૂડ ચારણ-કવિ. નાનો રઝળુ બાળક હતો ત્યારે નાથજી નામે એક સાધુએ પ્રસાદી રૂપે વિદ્યા આપી અને ઉર-કપાટ ઊઘડી ગયાં એવી એ ધરતી માન્યતા છે. એ કથા ગગુલાઈ નીચે મુજબ કહેતા-

તુલશીનાથજી ત્રૂંચા

આશરે બસો વર્ષ ઉપર તુલશીનાથજી જેતપુરમાં આવ્યા હતા. કાનકટા નાથ નામથી ઝોળાખાતા પંથના એ મહાત્મા હતા. મૂળ પંચબના રહીશ, પંચબમાંથી જ્ઞેધપૂરમાં થોડો સમય રહી ગોંડલ આવ્યા, ત્યાંથી જેતપુર આવી દરબાર કાંચડવાળાના દરબારગઢ પાસેના એક ઝોટા પર રહેવા લાગ્યા. થોડે દિવસે એમની પાસે લોકો જમા થવા લાગ્યા. દરબાર કાંચડવાળા પણ સાંજરે સાંજરે આવતા. તુલશીનાથજીને વાર્તા સાંભળવાનો શોખ સારો હોવાથી આપા કાંચડવાળા પાસે રહેતા વરસોલાઈ ગઢવી ક્યારેક ક્યારેક વાર્તા પણ સંભળાવે.

વરસોલાઈ મૂળ ખુમાણ પંથકમાં રહેતા. પણુ લાઈએની તકરારથી જેતપુરમાં આવી વસ્યા. એને ત્રણ દીકરા હતા. પણુ પૂરા તોફાની ને રખડુ. આખો દિવસ ભાદર નદીમાં રખડ્યા કરે. ગળ-પણુના બહુ શોખીન તેથી ભૂખ લાગે ત્યારે સ્મશાનમાંના લાડવા લઈ ખાય, એ ન મળે તોજ ઘેર આવે. રાતે પણુ ઘેર આવે કે બીજે ક્યાંઈકે પડ્યા રહે. આ છોકરાએનું શું થશે તેની બાપને ફિકર રહેતી હતી.

એક દિવસની સાંજે એ ઝોટા પર મળેલ ડાયરામાં વરસાભાઈએ

વાર્તા માંડી. મોરલી પર નાગ ડાલે એમ નાથજી વાર્તામાં લીન થવા લાગ્યા. ખરે રસ જામ્યો ત્યારે નાથજીએ પ્રસન્ન થઈ વરસોભાઈ ચારણના વાંસા માથે હાથ મૂકી 'જીતા રહે વરસડા, જીતા રહે.' એમ કહેવા માંડ્યું. બે ત્રણ વાર આમ વાંસો થાપડ્યો, ત્યારે વરસોભાઈ વાન અંધ રાખીને બોલ્યા : "બાવાજી, જીતા રહે, જીતા રહે કરો છો, પણ કોઈ અમર છે ? બ્રહ્માનો પણ કોઈ કાળે અંત છે. તો હું અમર ક્યાંથી થાઉં ? અને આવી સ્થિતિમાં અમર થાઉં તો પણ શું ! ખીજું કાંઈ કહેતા નથી ને જીતા રહે જીતા રહે કહો છો, એમાં મારું શું વળ્યું !

'કયું વરસડા ! તેરે કુછ ઇચ્છા હે ? હો તો કહે દે.'

વરસોભાઈ ચુંઝાણા. એને ત્રણે રખડુ ને ઉખડેલ, દીકરા યાદ આવ્યા. એણે કહ્યું. 'મારા પર તો દરબારની કૃપા છે. મારે તો જે એક બે પછેડી ફાડવી હશે એ સુખમાં ફાડીશ પણ આ મારા છોકરાનું શું થશે ? તેનું કાંઈક કરો.'

'યું વરસડા ? તેરી ઇચ્છા એસી હે ? તો લે આવ લડકે કો.'

વરસોભાઈ તો દોડી નીકળ્યા. ઘેર તો છોકરા હોય શાના ? પૂજતાં પૂજતાં ભાદરકાંઠે હોવાના વાવડ મળ્યા. વરસોભાઈ હાંફતા હાંફતા ત્યાં પહોંચ્યા. એને જોઈ બે છોકરા તો ભાગી ગયા. સૌથી મોટા લાખણુશી દૂર ઉભા રહ્યા. આપે કહ્યું 'આ લે, સાકર આપું.'

ગળપણુનો શોખીન બાળક પાસે આવ્યો એટલે આપે ફાળીઆને વળ દઈ ગાળીએ કરી રાખેલ તે લાખણુશીની ડોકમાં નાખી દીધો. દીકરાએ ગાળો દેવા માંડી, પાટુએ મારવા માંડી. અનેક તોફાનો કરવાનું આદ્યું. ગળામાં પહેલી પછેડી ફાડી નાખી, છૂટવા બહુ મથ્યો પણ ફાળ્યો નહિ. છોકરાને ધસડતા ધસડતા વરસોભાઈ તુલસીનાથજી પાસે લઈ ગયા.

પોતે તૈયાર કરાવી રાખી હતી તે ભાંગની અંજલી ભરીને નાથજીએ લાખણુશી સામે જોઈ કહ્યું, 'લે બેટા, પી જા.'

જવાબમાં લાખણુશીએ નાથજીને ગાળો સંભળાવવા માંડી.

નાથજીએ કહ્યું, 'વરસડા, ઉરકા શિર પકડકે યુ' ભાંગ મેં ડૂબે દે.'

વરસાલાઈએ લાખણુશીનું માથું પકડી પરાણે નાથજીની અંજલીમાં એનું મોઢું ખોલ્યું. હોઠ અડતાં ગળ્યું લાગ્યું. એથી લાખણુશી પી ગયો. ભાંગ પેટમાં જતાં જ ખાળક આપોઆપ નાથજીની સામે જોઈ બોલી ઊઠ્યો:

નીલા લાખણુશીંહને, તૂઠા તુલસીનાથ,
માને સારી મેદની, હાકમ જોડે હાથ,

નાગજીએ ભાંગતી ખીજી અંજલી ભરી, 'લે ખચ્યા !' કહેતાં
લાખણુશી પી ગયો અને આપોઆપ બોલી ઊઠ્યો.

આલ જમી વચ એક તું, સો વાતાં સમરાથ,
થલ ભુરારા ઠાકરા, નાચું તુલસીનાથ !

પછી ત્રીજી અંજલી લેતાં તે ખાળક હાથ જોડીને બોલી ઊઠ્યો,

ત્રેમે ભજિયા રિયા નવેં નિધ પામી,
'ધારાવર કવલાશો ધામી
હુકમ કરે જો અંતરજમી
ગજ સૈંપત હું કરું જુલામી

જવા સંશય મનસા જડા,
આવે મોજ કરે કોણુ આડા
લાયક વર હેતા હર લાડા
દેવાસરે દેવ જગ ડાડા.

પરચા તણુ વેણુ સત પલશી
ચારણુ લખો કહે ના ચલશી,
મૂજ તણુ ધન માજજ મલસી
તૂજ તણુ પરતાપે તલશી !

વરસોલાઈ નાથજીના પગમાં પડી ગયા.

‘આપુ, આ છોકરાનું તો કામ થઈ ગયું પણ જે એ નથી હાથ આવ્યા તેનું શું?’

‘ક્યું વરસડા, તેને દેખા નહિ તો અંજલી ધનંકા પિલાઈ હે. ફિકર ક્યું કરતા ! વો દોલી એસે હી હોગે...!’

એમજ થયું. સૌથી નાના કશિયાભાઈ તો બહુ પ્રખ્યાત કવિ થઈ ગયા. ઘણાં માનપાન પામ્યા, લાંબું ને સુખી જીવન ગાળ્યું, અને જોરદાર દુહા ગીત રચ્યાં તે જાણીતાં છે.

ગગુભાઈ તો ને મારો સંપર્ક પાંચ-સાત વર્ષ ટકયો. રાત્રિ અને દિવસ અમે ભેળા રહ્યા, ભેળાં-ખાધાં ને પીધાં. રસધારની કૈક વાતો, કૈક ટુચકા, બહારવટિયાના કૈક કિસ્સા એ ગગુભાઈની પ્રસાદી છે.

હું તો જોડાજોડ લોકગીતો ને ભજનો પણ ભેળાં કરતો. અમકદાર ડિંગળ-વાણીના ઉપાસક ચારણોને સુકુમાર સ્ત્રીગીતો લોકગીતો પ્રત્યે જે હાંસીભર્યો અણુગમે હોય છે તે ગગુભાઈમાં ન મળે. હું કોઈક સ્ત્રી-ગીતને વિશે પૂછું, પોતાને આવડે નહિ, એટલે દીકરાને બોલાવે : ‘કાનજી, આમ જો, જવેરભાઈને ક્ષણી ગીત જોવે છે. હવેથી આપણે રસ્તે જે કાઈ મળે તેને, ઢેઢ મળે તો ઢેઢને ય, જીભો રાખી પૂછવું કે એલા ક્ષણી ગીત બોલ. એ બોલે એટલે આપણે લખી લેવું. સમજ્યો ને કાનજી? સમજાણું કરણ ? ઢેઢ મળે તો ઢેઢને પણ પૂછવું ને આ જવેરભાઈને માટે ગીતો કઢાવવાં.’

શેણીના ગામમાં

*શેણી-વિજ્ઞાણંદની વાત મેળવવા અને એ પ્રેમકથાની લીલાભૂમિ

આ વાર્તા ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ ભા. ૫ માં છે : . ગોરવીઆળી. ગામના ચારણ વેદાની દીકરી શેણીને વિજ્ઞાણંદ નામના ચારણ જીવાન પર છુપો પ્રેમ જન્મ્યો. વિજ્ઞાણંદ જતર નામે વાદ્ય અત્યંત સુંદર રીતે બજાવતો. જતર બજાવી વેદાને પ્રસન્ન કરી એણે શેણી માગી. વેદો કહે કે એકસો એક નવ-

ગોરવીઆળી ગામ જોવા ગગુભાઈ મને સાથે લઈ ગયેલા. ત્યાં અમે ઓજત નદીનું નાનું ઝરણુ જોયું—જે ઓજતને શેણીએ વીનવેલી કે-

ચડ ટીંબા, ચડ ટીંબડી

ચડ ગુંદાળી ધાર;

ઓજત ! ઉછાળો લઈ

વિન્નણુંદ પાછો વાળ.

ગુંદાળી ધાર તો મારા બાળપણની પરિચિત. ગુંદાળી ધાર પર એક વાર નેસકું ઊભું હશે. આજે એ ધારીગુંદાળી ગામકું બન્યું છે. માસીને ઘેર મહી-માખણનો ધરવ કરવા માટે શહેરનો છોકરો રળએ રળએ જતો. ગુંદાળી ધારની એથે ઊભેલો કોડો હણુ યાદ છે. દીકરાં એ અર્ધહીન રથળો શેણી-વિન્નણુંદની વાર્તા સાંપડયા પછી પ્રણયનો મર્મ ધારણુ કરીને અંતરમાં ગોઠવાઈ ગયાં છે.

ગોરવીઆળીમાં જેને ઘેર ગયા હતા તે ચારણુ શેણીના બાપ-ધરનો વંશ જ હતો. એના મનથી તો 'શેણી આઈ' એ કાઈ દેવી બની ગઈ હતી. ને દેવીસ્થાને પ્રતિષ્ઠા પામેલા 'શેણી આઈ' એ તે કદી પ્રણયિની હોઈ શકે ! શેણી ને વિન્નણુંદની પ્રણય-ઘટનાનો તો એણે સોઈ ગટકીને ઠન્કાર કર્યો. 'આઈ' અને પ્રણય, એ બે વચ્ચે એના મનમાં કોઈ સુસંગતિ નહોતી. એમાં એને કુળપ્રતિષ્ઠાની હાનિ લાગતી હતી.

બાજરાના પોંકનો દૂધમાં ડોળેલો ભૂકા એ મારું ત્યાંની રાતનું વાણુ હતું. વળતાં મારે માંજેલીમાં બેઠાં બેઠાં ગગુભાઈએ એની ચિત્રાત્મક બાનીમાં, વિગતપૂર્ણ ચિતાર ખડો કરીને, અંતર પર સદાને

ચાહરી ભેંસો લઈ આવ તો શેણી પરણાવું. વિન્નણુંદ એ શર્ત પૂરી કરવા માટે ઊપડી બચ છે. પણ મુદતસર ન આવતાં શેણી હિમાલયમાં ગળવા ચાલી બચ છે. હિમાલયમાં એ અરધી ગળી ગઈ ત્યારે વિન્નણુંદ ત્યાં પહોંચે છે. એનું જંતર સભળતી સાંભળતી શેણી પ્રાણુ ત્યજે છે. વિન્નણુંદનું જંતર વૂટે છે. એકલો પાછો વળીને એ પામર જેવો ઇવન પૂરું કરે છે.

માટે છાપી નાખે તેવી શૈલીમાં, જે એક કિસ્સો કહ્યો તે 'ઘોડી અને ઘોડેસ્વાર' નામની વાર્તારૂપે 'રસધાર' ખંડ ત્રીજામાં અગ્રપદે છે. તે મારી યાદદાસ્તમાં સાંગોપાંગ સમાપ્ત ખેડેલ છે. મેં જાણે નજરોનજર, સગી આંખે નિહાળેલ હોય તેવું છે એ શેત્રુજના આરા પરનું દ્રશ્ય : એ પૂરના ધૂધવાટ, એ ઘોડીનો યુવાન અસ્વાર, એ માફાળા ગાડામાંથી બાળક સોતી ઊતરતી, વાયે લહેરાતાં મક્કરી શોભતી કાઠીઆણી, એ ત્રાપો, ત્રાપા પર કાઠીઆણીનું ખેસવું, ત્રાપાનું નદી-પુરમાં ખેંચાવું, મધવહેને એ ત્રાપાની રસો પર ચડી ચાલ્યો આવતો નાગ, નિરાધાર ત્રાપાનું પૂરમાં ધસડાવું, ઘોડીના અસ્વારનું પૂરમાં ઘોડી સહિત ખાબકવું, બાબ-બાળકને ખેસાડે લઈ લેવાની બહાદૂરી, અને છેલ્લે ત્રીજી તળપે કાંઠા પર ચડી ગયેલી ઘોડીનું ક્રમોત્તર : રડતા અસ્વારે ઘોડીના શય ઉપર પોતાનો રેડો ઢાંક્યો હશે તે પણ નજરે તરવરે છે. ગગુલાઇની કથનશૈલીનો એ પ્રભાવ હતો.

સૂથો વાળંદ

સાચા અને જૂઠા શૈયને સાથે વણીને ગગુલાઇ જે અનેલા અનાવો વર્ણવતા એ પણ લાક્ષણિક હતા. ટાંચણુ-પાનું એવો એક કિસ્સો સંઘરી રહ્યું છે : —

ચીતળની ગોહિયો-કાઠીઓ વચ્ચેની લડાઈ વખતે એક કાઠીનો વાળંદ હતો. નામ સૂથો જમ. યુદ્ધની આગલી રાતે કાઠીઓ પંગતમાં વાણુ કરવા ખેડા. સૂથો વાળંદ તળડી ફેરવતો દૂધ પીરસે છે. કાઠીઓ એને કહે છે કે 'ભણું રેડયને ! રેડયને દૂધ ! લાલાંછમ માથાં લઉને આદા છયેં, ખખર છે ને ?' (લાલાં માથા લઉને મરવા આવ્યા છીએ.)

'હા બાપ ! હયો દૂધ. હયો વધુ.' એમ કહેતો સૂથો ખૂબ દૂધ પીરસે છે. પણ પછી લડાઈ થય તેમાં—

'તમડ ઘોડે રોઝ નાડા
'કુંપડો કે' જુઓ કાઠા
'નોખનોખા જય નાડા.'

(કાઠીઓએ ઘોડાં ધરભણી એવાં તગડાની મૂક્યાં કે રોઝડાં જેવા અબુધ પ્રાણી પણ ખીને ભાગ્યાં. કાઠીઓનો આગેવાન કંપોવાળો કહે છે કે ભેદ લેભે આ કાઠીઓ ! વેરવિખેર નાહા છે.)

નાસતા કાઠીઓની આડે સૂથો વાળંદ તાંબડી લઈને ઊભો રહ્યો, કહે છે કે હયો આપ, પીતા ભવ દૂધ ! કાલુડાં માયાં લઈને આદા'તા !

ખિભયેલા કાઠીઓ કહે કે 'એલા તું શી કિશિયારી મારછ ! તું શું મરવાનો છો !'

કહે કે 'હા, હા, હું કાઠિયો વાળંદ છું. હું કપાઇ મરીશ.'

એમ કહી તરવાર ખેંચી. જીવમાં ઝિંકાણો. ચીતળની બનરમાં લડયો ને મુચ્યો.

ભાપાનો ભંડાર

ગગુભાઈ વિધવિધ સરદારોના દાયરામાં ખેસનાર, અને સ્વભાવે સારત્રાહી, એટલે કૈક તુક્કા કિસ્સા ભેગા કરે. કાદુ મકરાણીના અહારવટામાં શામિત્ર ચૌદ વર્ષના છોકરા ગુલમહમદ જમાદારની ભાળ એમણે મને આપેલી. કહેતા કે 'ઝવેરભાઈ ! ગુલાબના ગોટા જેવો છે હો !' ને નીકળ્યું પણ ગુલાબ જ. વાઘેરોના અહારવટામાં 'હમ નૈ હટેગા !' એવી હાકલ કરીને ઊભા રહેનાર આરબ જીવાનની વાત પણ એણે કરેલી. (જુઓ 'સોરડી અહારવટીઆ : ભા-૨)

વર્ણનો પણ એના લાક્ષણિક હતાં. સિંહને આમ વર્ણવે :—

'લૂહરી લટાળો, પોણા પોણા હાથની ઝાડું, થાળી થાળી જેવડા પંભ, સાડા અગિયાર હાથ લાખો, ગોળા જેવડું માથું, ગંડાની ઢાલ જેવડી છાતી, કોળીમાં આવે એવડી કડ. દોઢ વાલનું પૂંછડું, એનો ઝંડો માથે લઈને આવે ત્યારે વીશિક ભેંસુની છાશ ફરતી હોય તેવી છાતી પોણા ગાઉ માથેથી વગડતી આવે છે, ગળું ધ્રુમવટા ખાતું આવે છે. પોણા પોણા શેરનો પાણો મોઢા આગળ ત્રણ ત્રણ નાડાવા ચણેણાટ કરતો આવે છે, ને જેની ધડીએ પગની ખડતાલ મારે છે તેની ધડીએ ત્રણક ગાડાં ધૂડ ઊડે છે. ઘે ! ઘે ! ઘે ! કરતો ધખીને આવ્યો. એક લા નાખી, ખીલ લા, ને ત્રીલ લાએ તો જુક્કા !

સાંદિયાને ગગુભાઈ વર્ણવે ત્યારે—

‘જમી પર લા અમતી જતી હોય એવા છપ્પા ન છપ્પા પગ માંડતો, શીલને નિડોળીને પંદરેક હાથ માથે ઝંક કરતો, ડોક અસ્વારના ખોળામા નાખી દેતા, ત્રણેક ગાઉ માથે જતો ને કણકે. તાળવું કાઢતો આવે.....’

એક વાર આ વર્ણન મેં એક અહારવટિયાની વાર્તામાં ઉત્સાહ-ભેર વાપર્યું. વાત લઈ ગયો દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા પાસે વંચાવવા. વાંચીને એ કહે કે ‘ભાઈ, અહારવટિયાનો સાંઢિયો કણકે નહિ. એ જો અવાજ કરે તો તો થઈ રહ્યું ના ! મોત જ આવે ના !

મારી સાન ઠેકાણે આવી. ભલકદાર વર્ણનને તો એના યથા-સ્થાને જ મૂકી શકાય એ ભાન થયું.

ગગુભાઈની વાતચીતમાં થોડાઅંધ ભાવપ્રતીક્રિયાળાં વાક્યો આવતાં તેનું હું ભણતર ભણતો. કોઈ અનુચિત કર્મ કરનારને માટે—

‘અરે ભાઈ, કબરમાં કાંટા શું કામ નાખજ ?’ એટલે કે મૃત્યુને અગાઉથી શીઠ અગાડે છે ? એની સમજવટ કરતા પાછા ફિસ્સો કહે કે ‘જુનાગઢના નવાખ મોહખમતખાનજ રોજ પોતાની પોતાને માટે તૈયાર રખાયેલી કબર પાસે જઈ ને કહેતા કે ‘માઈ ! મેં જખ આઠિં તખ મેરી નજર રખનાં હો !’

એકલિયા અહારવટિયા માટે કહે કે ‘એકલિયો તો કાઢેલી તરવાર હોતો.’

કોઈકે વાર્તા-પાત્ર વિશે કહે કે—

‘મારા ધણીના મારનારનું માથું ન મળે ત્યાં સુધી મારે અગન્યની અંધોળી છે.’ અર્થાત ત્યાં સુધી હું અમ્મિનાં જ અંધોળ [સ્નાન] કરતી હોઠિં તેવી યાતના ભોગવીશ.

‘આંહીં તો ભાઈ ! રાઈનો કણ સરખો છે.’ એટલે કે આંહીં તો આપણે સૌ સરખા છીએ, કોઈ નાનું કે મોટું નથી.

કેક ચારણો મારાથી દિલ ચોરતા ને એવી શંકા સેવતા કે આ તો આપણી વાતું લઈ જઈ આપણો ધધો ભાંગી નાખે છે, ત્યારે

ગગુભાઈ કહેતા કે ‘આમણે તો સ્મશાનો સજીવન કર્યાં છે. જેમનો પતો ન જડયો હોત તેવા નાના વીરનરોને પુનર્જીવન આપ્યું છે, ને ઉલટાની આપણને ય ખબર નહોતી એવી વાતો લાવીને રજૂ કરી છે, વાતો માંડ્યા જ કરીએ, કદી ખૂટે નહિ.’

મારા ભોગ લાગ્યા તે એક વાર આ મુલાયમ માનવીને એક શ્રીમંત સ્નેહીની જ્ઞાનમાં તેડી ગયો. એ શિક્ષિત અમીર-પુત્રે પોતે જ કહ્યું હતું કે કોઈક ચારણને લાવજો, પણ લક્ષ્મીની ધમાલ એવી રહી કે ગગુભાઈ ખીલ્યા નહિ. ધણો પ્રયત્ન કર્યા છતાં જીજ્ઞાસુ જામી નહિ અને ખાસ નિમંત્રાવીને તેડાવેલા આ મોલાદાર ચારણને કંઈ પુસ્તકાર આપવો તો દૂર રહ્યો, એનું રેલમાડું યે અપાયું નહિ. હું લાજ મર્યો. ગગુભાઈ કહે ‘અરે ઝવેરભાઈ, કંઈ નહિ. એ તો થયા કરે.’

તે દિવસથી ચારણ સ્નેહીઓને હું બકાર લઈ જઈ શ્રીમંતોને આશરે રજૂ કરતો અટક્યો છું.

ગગુભાઈને છેલ્લા દીડેલા જ્ઞેતપુરની એક દરબાર-ડેલીએ. મોંમાં દાતણ હતું, મળવા નકકી કયું પણ ડોકાયા નહિ. મને ધણીધણી વિમાસણ થઈ, કે શું કારણ હશે ! પણ ખરી ખબર ધણા વર્ષો પછી પડી. ૧૯૩૩ માં મુંબઈ હતો ત્યાં એમના મૃત્યુની જાણ થઈ. પાછો કાર્ડિયાવાડ આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે એમને કંઈક વિચારવાયુ થયો હતો, ને શંકા ઊપડેલી કે ‘મને કોઈક જન્મવામાં ઝેર દહ રહેલ છે !’

ગગુભાઈને વિશે મારાથી સંકોચ પામતે પામતે પણ ટકાર કરનારા કેટલાક સ્નેહીઓ મળ્યા હતા : કાકી દરબારોના કેફ નશાખોરી પર ગગુભાઈની છાપ સારી નથી, દારૂમાં ચકચર બનતા નપાવટ દરબારોનું રંજન કરીને એ પોતે વસતીને પીડનકર્તા થઈ પડે તેવાં ઇનામો મેળવે છે. ફલાણુ દરબારનું નિકંદન નીકળી ગયું, ફલાણુને પણ સારી સલાહ ન મળી વગેરે.

હું જાણું છું કે આ રાજ્યાશ્રિત ચારણોમાંના કેટલાકની કથા ઇપકાને પાત્ર છે. મારા વળના ખીજા કેટલાક ચારણો વિશે પણ નબળી વાતો સાંભળું છું. વ્યસનીઓ અને મૂર્ખોના આશ્રયે આ ચારણો એક નાનકડી દુનિયામાં પુરાઇ જાય છે તે અહોરાતના રાજ-સંગને પરિણામે વિશાળ લોકજીવનનો સંપર્ક તો ગુમાવે છે પણ સાથે મુધ્યાંકનશકિત યે ખૂબ છે. રાજ્યો પાસે ખેસીને લોકોને ભોગે સુગલ કરાવતા ચારણોની પણ મને જાણ છે. વિદ્યા કેવલ વિલાસની બાંધી બની રહે છે. અધિકારશાહીની સૃષ્ટિની જેમને બહુ મધલાળ લાગેલી છે તેમનું પણ એમ છે, અને આ નવા જમાનાએ નવા સરળવેલા દરબાર-વર્ગનો, એટલે કે મિલપતિ પૂંજપતિ શેઠીઓનો આશરો પણ તે ચારણુ ભાઇઓની મૂળ દશાનું પુનરાવર્તન જ કરાવી રહ્યો છે.

ધલાજ શું ?

વિદ્યાપોષક સંસ્થાઓ ને વ્યક્તિઓ તેમને સંધરી શકે તેમ છે ? નહિ.

કાં તો ચારણો ચારણો જ રહે ને કાં ધંધાધાપામાં પડી જાય. ચારણો રહેશે તો મૂળ જે સંજોગોમાં ખીલતા તેને મળતા સંજોગોમાં જ, રૂપાન્તરે, તેઓને રહેવું ફાવશે.

આ ગંભીર અને ઝ્ઞાનિકર વિચાર સાથે મારી પહેલી ટાંચણુ-પોથી પૂરી કરું છું અને ગગુભાઇએ કહેલ એક હાસ્યરસિક દુયકાનું ટાંચણુ ટપકાવી તેમની સ્મૃતિને, મારી જોડેના તેમના પૂર્ણ નિઃસ્વાર્થી, પૂર્ણ સંસ્કારશીલ, શુદ્ધ સાહિત્યલક્ષી, મનની માયામહોબ્બતે અંકિત સમાગમની સ્મૃતિને જીહારું છું—

નવે નાકે દીવાળી

વાણિયો હતો અને પદમિયો વાળંદ હતો. બેયની બાહરિયું પાણી-શેરડે મળી.

વાળંદની આયડીના પાણીના છાંટા વાણિયાણ્યને ખેડે ઊડ્યા. વાણિયાણ્ય ક્રોચવાણી. ખે શબ્દ સંભળાવ્યા.

સામે પદ્મિયાની વાળંદીઆણીએ પચાસ સંભળાવ્યા. કારણ કે પદ્મિયો તેા દરબારી વાળંદ હતો.

વાણિયાણ્યે આવી વાણિયાને વાત કરી. વાણિયો કહે કે 'ફકર્ય નહિ. આપણે તેા વાણિયા. વાળંદ કરતાં સાડી સાત વાર નીચા.' પણ વાણિયે વેર મનમાં સંઘર્યું. દીવાળી લગી વાટ જોઈ.

દીવાળી આવી. દીવાળીની સાંજે વાણિયો વાળંદ પાસે જઈને કહે: 'પદ્માલાઈ, આપા, એક સંજોયો (અસ્તરો) દેશો ? રાતની રાત જ કામ છે.

વાળંદને કુતૂહલ પ્રગટ્યું. વાણિયાએ વિશેષ કહ્યું: 'પણ એવો દેજો કે એક જ લખરેક ફારગતી થઈ જાય.'

પદ્મિયો ન રહી શક્યો. અસ્તરો દીધો, પણ વાંસે વાંસે વાણિયાને હાટે ગયો, 'શેઠ, પેટની વાત કહો. અસ્તરાની આજ રાતે શી જરૂર પડી ?'

દીકરાને વાણિયો કહે, 'કપુરચંદ, તું આધો ખસી જા. વાજ સાંભળે, વાજનો કાંટો સાંભળે.'

પછી વાણિયો વાળંદને કહે 'પદ્માલાઈ, તમને જ કહું છું. આ જ રાતે અમે ધરમાં ખેસી, અમારાં સૌનાં નાક કાપશું.'

વાળંદ તેા ધ્રુજ ઊઠ્યો: 'કાં ?'

કે 'લાઈ, દર દીવાળીએ કાપીએ જ્યેં.'

'હેં !'

'હા. રાતે કાપીને હડકામાં મેલી દ્યેં, તે સવારે નવાં નાક પાછાં આવે. પણ નવાં કેવાં આવે પદ્માલાઈ ! કે કોઈનું નાક અખડાખડ

હોય, કોઈનું બેઠલ હોય, કોઈનું ગોળી જેવું હોય, તો સવારે દીવાની શગ્મ જેવું થઈ જાય. ને ઓલ્યાં જૂનાં નાક જે કાપીને હડકામાં મેલ્યાં હોય તે તમામ સોનાનાં થઈ ગયાં હોય.’

હાંહિ, પછી કાંઈ પદ્મિયો મણા રાખે ! દીવાળીની રાતે, પોતાનું ને બાયડીનું, ખેયનાં નાક કાપ્યાં. વધુ સોનાની લાલચે ઠેક કપાળેથી અસ્તરો ચલાવ્યો, ને પછી આખી રાત જાગતાં બેઠાં. નવા વરસનું પરાડ થયું. સવાર પડ્યું. પણ ન તો નવાં નાક આવે, કે ન જૂનાં કાપેલ સોનાનાં બને !

માં માથે લૂગડું વીંટીને પદ્મો લપાતો લપાતો વાણિયા પાસે ગયો. ‘શેઠ, ઓરા આવજો તો ! આ અમારાં નાક તો નવાં ન આવ્યાં.’

‘અરર ! પદ્માભાઈ ! તમે મને પૂછતા’તા તયેં શી ખબર કે તમારે પણ નવે નાકે દીવાળી કરવી હશે ! મને કહેવું’તું તો ખરું ! કાપતી વખત મંતર ભણવાના હોય છે ! મને પૂજવું તો હતું ! હવે શું થાય !’

પછી વાણિયે વાણિયાણને કહ્યું : ‘હવે ફૂવાકાંઠે પદ્માભાઈ વાળંદની વહુ તને છાંટા નહિ ઉડાડે. બાકી આપણે તો વાળંદથી ઊતરતાં, અરે ઢેઢથી યે ઊતરતાં. ગમે તેમ તોય ઈ દરઆરી વાળંદ ! ને આપણે વાણિયાં.’

પંદૂકો આવી ને બહાદુરો રડયા.

ખીજ પોથી ઉઘાડું છું અને ચક્ષુ સમીપ ખડો થાય છે એક કદાવર આદમી: વાને નાગર જેવો ઊજળો, ભરાવદાર કાળી મૂછ દાઢી, અંખાઈ લીલા રંગની સુરવાળ અને પહેરણુ. મુખમુદ્રા પર કુમાશ છતાં ધંધો કરડાઇનો, વ્યવસાય જોતાં ગળું ત્રાડો પાડતું હોવું જોઈએ: છતાં મારી યાદદાસ્તમાં એક મુલાયમ કંઠ સંધરાયો છે.

રાણા આલા મલેક

એનું નામ રાણા આલા મલેક. '૨૬ ની સાલ હશે. બહારવટિયાનું સંશોધન ચાલતું હોવું જોઈએ. એક દિવસ જામનગર રાજ્યના મહાલ લાલપુરથી પતું આવ્યું: 'અમારી પાસે બહારવટાની, વાઘેરાની, રાયદે બૂચડની ઘણી ઘણી પાયાદાર વાતો છે. કહો તો મોકલી આપું. હું પોતે એજન્સી પોલીસની ઘણાં વર્ષ નોકરી કરી આવ્યો છું. ઘણા બહારવટિયાનાં ધીંગાણાંમાં કામ કર્યું છે. હાલમાં એજન્સીનું પેન્શન લઈ આંહી રાજ્યમાં ફેજદાર છું. લી. તાબેદાર જત રાણા આલા મલેક.

સૂમને સોનાના ચરુની ખખર મળે જેને ઝડપે દોટ કાઢે તે ઝડપે હું ટ્રેન પકડી લાલપુર પહોંચ્યો. કડકડતા શિયાળાની સવારે, ગર્જનાબેર વહેતી નદીની બેખડ પર આવેલા એ પોલીસથાણામાં જઈને એ કદાવર આદમીને મળ્યો. પહેલી જ વાત એ કરી કે 'તમે મારા 'તાબેદાર રાણા આલા' નહિ પથ્ય કાકા થાઓ. શે સગપણે? એજન્સી પોલીસને સંબંધે. મારા પિતા ને તમે, એક એજન્સી પોલીસની સ્થાપના પછી પહેલી ભરતીના સંબંધ-ભાગ્યો.

‘અરે! કાલિદાસભાઈના ડીકરા!’ એવડા આનંદે રાણુભાઈની જખાન વહેતી થઈ. ટાંચણ કે કાગળની એને જરૂર નહોતી. એને મન તો બહારવટિયાનો ઇતિહાસ એ એક જીવતું જગત હતું, એ જગતનું તો પોતે એક પાત્ર હતા. એક પણ ડેકાણે અટક્યા કે યાદદારતને તાજી કર્યા વગર, રાણુભાઈએ કડકડાટ વાતો કહેવા માંડી ને મેં ટપકાવવા માંડી. જાણે કે કોઈ છાપેલ ચોપડી વાંચતા વાંચતા પોતે લખાવે જતા હતા! નિરક્ષરતાની દુનિયામાંથી ખડો થયેલો એ જતજીવન, એજન્સીની નોકરીમાં સોળ શેરની બંદૂકને ખભે લઈ કોન્ટેબલની છેલ્લી પાયરીથી પ્રારંભ કરી છેવટે ફોજદારી સુધી પહોંચેલ તે કલમના બળથી નહિ, જવાંમર્દોના જ્વેરથી. લખતાં તો એને શીખવું પડ્યું હતું. ગામડાંના પોલીસ-પટેલ કરતાં વધુ વાક્યરચના આવડતી નહિ. પણ વાચા એના કંઠમાં હતી. સવાર અને સાંજની બે બેઠકામાં એણે મારાં પાનાં ને પાનાં ભરાવી આપ્યાં.

એ પાનાંમાંથી આગલાં ઘણાં પાનાં મારી પોથીમાંથી ખરી ગયાં છે. બાકી વીસેક વળગી રહ્યાં છે. ગયેલાં પાનાંમાંથી મેં ઘણાંખરો સંભાર તો બહારવટિયાનાં વૃત્તાંતોના ત્રણે ભાગમાં ભરી લીધેલ છે, જતાં કેટલીક લાક્ષણિક વાતો ગુમાવી છે એવું લાગ્યા કરે છે. આ જતો, સંધીઓ અને વાઘેરોનાં કથાનકો તો ઠીક, પણ એમની પ્રણાલિકાઓ, પરંપરાઓ અને આચારવિચારો, જેને હું વધુ મહત્ત્વ આપું છું, જેની પાશ્વર્ણ પુર્યા વગર નરી વાર્તાઓના બુદ્ધા નિરતેજ લાગે, ને જેની પ્રાપ્તિ રાણુભાઈ જેવા માણસો જ આપણને કરાવી શકે, તેના પર જ મારું ધ્યાન હતું. દાખલા તરીકે ભીમા જતની હકીકતમાં એક પ્રસંગ છે.

નામર્દોની અદ્ભુત શી !

‘ઇસવરીઆ ગામના જીવન સંધી હાસમ બાવા સુજીવનને ભીમા બહારવટિયાનાં માણસોએ પકડીને મારી નાખ્યા. એના જ ગામને આંખે એને મરેલો ખીલા માથે બેસાર્થો. કારણને દિવસે સવારે સંધીઓ ભેળા થયા. ડાયરો બેઠો

છે. તે વખતે મરનાર હાસમની વહુ માયા પરનું આઠણું ખભે નાખીને ત્યાંથી નીકળી. મુરખીઓની મરજદ લોપનાર આ બાહને દેખી સંધી ડાચરો તાનુબ બન્યો. કોઈએ બાહને એની એવડખી માટે કપકો આપ્યો. બાહ બાકી કે 'હું ભીમા સિવાય કોઈ ખીલની લાજ કાઢીશ નહિ.' એટલા જ શબ્દોએ સંધીઓને ચાનક ચડાવી ખડા કર્યાં.

પોતાના ધણીને મારનાર પર કિન્નો લેવા માટે ઉસ્કેરવા કોઇને નામદો, હિચકારાઓ કે એવું કશું કહેવાને બદલે એક રાંડેલી જીવાન ઓરતે આઠણું ખભે નાખીને જ કાતિલ સંકેત કર્યો, એ મારા આજ સુધીના સંશોધનમાં એક નવીન બાબત છે. રાણાભાઈએ તો ઉપરાઉપર સંધીઓ જતોના જૂના કિસ્સા રેલાવવા માંડ્યા.

એક આ વાત ટાંચણમાં અણુવપરાયેલી છે—

'ગુરગઠ ગામના મલેક રાણો તથા સધર તથા જીવણુ ને ડોસલ, ચારે જણા જામનગરને રાણુપર ગામે જતા હતા. રાણુપરમાં જે હજાર જતો રહેતા. ચાર મુખીઓ જામ સાહેબના અમીર હતા. રખારી શિયો, રૂડો ગામેની, હાજી મંગરીઓ સંધી, ફકીરો હજમ વગેરે મળી જામના રાણુપરનું રક્ષણ કરતા હતા. પોરબંદરથી રાણા સતાજીએ રાણુપર જતી લેવા પોતાના જે હજાર મેર, તુમ્બેર, સૈયદ, સોદા વગેરે મળી સાત હજારનું કટક વહેતું કરેલું. એવી સ્થિતિમાં રાણુપર જતા આ ચારે ગુરગઠવાળાઓને રસ્તામાં ભોગાટ ગામ આવ્યું ત્યાં બહેન મક્કાબાઈએ કહ્યું કે 'રાણુપર જવ નહિ તો સાડું, કેમકે વાઘેરો જામદીને હાલારમાં પ્રવેશ કરી ગામ બાંગશે.' એટલે તેઓ પાછા મરડાયા ને ગાગે આવ્યા. ગાગા ગામવાળાઓએ કહ્યું કે 'મલેક, ન જવ તો સાડું. વાઘેરોએ ઓડા બાંધ્યા છે.' એટલે સધર મલેકે જવાબ દીધો : 'તમે ન બોલ્યા હોત તો અમે રોકાત. પણ હવે તો જવું જ જોશે.' ગયા. વાઘેરો ત્રીસ હતા. તેમણે તારોરો કર્યો. આ ચારેમાંથી દરેકને ચાર ચાર ગોળી લાગી. ચારે જણુ ઘોડેથી ઊતરી ગયા. તરવારોની રમત ચલાવી ખાંચી ગયા. ઘોડીઓ ઘેર ગુરગઠ ગઇ. લાશો રણમાં પડેલી. ગુરગઠવાળાઓએ જઈને રણમાં વાઘેરો સાથે ધીંગાણું ક્યું. આ પ્રસંગનો દુહો છે—

અગલા લીલા ચાર

હાં ઠે કિ લો ધ ને;

લીઆરા લાલ ગુલાલ

તે' રંગ્યો સધર મુલતાનીઆ !

(કલોઈ નહીને કાંઈ એ ચાર પાળિયા દીઠા. હે સધર મલેક ! તે' લીઆરા હું'ગરને રુઘિરે લાલ રંગ્યો.)

'તમે ન કહ્યું હોત તો અમે રોકાત.' એ motif આ સોરડી જીવનમાં ખૂબ ખેલ ભજવી ગયો છે. જે ન કરવાનું કહેવાય તે જ કરવાની હકીકાઈ આ દિશામાં જઈશ ના ! આ ચોરડો ઉઘાડીશ ના ! આ વાવનું પાણી પીશ ના !—ના પાડવામાં આવે તેટલા માટે એ જ કરવામાં આવે, લોકકથાઓનાં કલ્પિત વસ્તુને આગળ ધપાવવા માટે 'મોટીફ'ની આ કરામત કિસ્મત રૂપી વાર્તાકારે જીવનમાં પણ આમ જ વાપરી છે અને કેટલીય કરુણતાઓ નિપજવી છે.

ખીજ એક વાખત, જે અગાઉ કદી કાઠની પાસેથી મળી નહોતી તે રાણા ભાઈએ કહી. કાઠિયાવાડની હકિમી કરવા સંખ્યાબંધ ગોરા આવ્યા પણ તેમની નૈતિક ચાલચલગત વિશે ઇતિહાસ ચૂપ રહ્યો છે. માળીઆના મિંઆણા બહારવટિયા વાલા નામોરી અને મામદ જામની જે વાત રાણાભાઈએ કહી તેનું મારું ટાંચણ ખોલે છે—

'મામદ જામ ને અલાણા જામ ખેડ વિચાર કરે છે. અલાણા કહે કે તારી વહુ સાથે ફિટજીરાહડ ચાલે છે. (ફિટજીરાહડ તે વખતના એન્ટ દુ ધી મવનર હતા.) એટલે મામદ જામને જઈ પોતાની વહુને અરીણુ પાયું.'

છેક ૧૯૨૬માં દૂર દૂર લાલપુર મુકામે લાવેલો આ અંશ ૧૯૩૬માં મેં આલેખેલી 'સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી'ની વાર્તામાં કામ કરી ગયો છે. એમાં જે બે ગોરાં પાત્રો આવે છે, તેમાંથી એકમાં મેં આ ગેરચલગત મૂકી છે.

નજરોનજરનું ધીંગાણું

રાણાભાઈએ રાયદે ખૂચડ નામના બહારવટિયાની વાત કરી. આરાડી પ્રદેશનો આ ભયંકર ચારણ બહારવટિયો કોટુમ્બિક વૈરના

પ્રસંગમાંથી ઊભો થયો હતો. સંધીઓની ટોળી આંધી હતી. તેની સામે દરબારી પોલીસે કરેલા એકના કુંગરવાળા ધીંગાણાનું ટાંચણ રાણાભાઈએ કરાવ્યું છે—

‘બાબુ સાહેબ ને નરસી શુક્લ અને જમાદાર નયુ ચાલા—

એકના કુંગર પર સામસામા ચડી ગયા. ઉપર છુપાયેલ બહારવટિયાને ઘેરી લઈને સાદ કર્યા—

‘રાયદે! હાલે હવે કસૂખા પીવા.’

‘હવે તો કાકા! સરથાપરમાં (સ્વર્ગમાં) કસૂખા પીશું.’

આખો દિ’ ધિંગાણું કરીને રાયદે સજામત ઊતરી ગયો.

રાયદેનો જીલમ બહુ વધી પડ્યો.

હાંસી સાહેબ નિમાણા તેના ખે આસીસ્ટન્ટ સોટર અને પેલી સાહેબ હતા.

હાંસી ઉજ્જડ થેપડામાં પડેલા.

રાણા ચાલાને હુકમ કર્યો કે કોળી કચરા બજાણવાળાને તમારી પાસે રાખો.

કચરાને પકડી રાખ્યા. તે વખતે કચરે કહ્યું કે તમને ફાયદો થાય તો બાતમી આપું. સાહેબ પાસે લઇ ચાલો. રાણા ચાલા એને સાહેબ પાસે લઇ ગયા. એની પાસેથી બાતમી મળી.

ગણા ને બી’ડોરાની હદમાં સોટર સાહેબ રોટલા લઈને આવ્યા. રાણા ચાલા વગેરે ત્યા હતા. સગડ લઈને ચાલ્યા.

એક પટેલ : માથે મોરીઓ લઈને ચાલ્યો આવે.

અમે પૂછ્યું, ‘એમાં શું છે?’

‘પાણી ભરવા જઈ છે.’

‘ક્યા રેવાં?’

‘બેઠરી.’

ત્રેઠરી તો ત્રણ ગાઉ આધું—ને આંહી પાણી લેવા! એમ કહીને મોરી-આમાં બંદુકનો કંદો માર્યો. અંદરથી દારૂગોળો પડ્યો.’

(બહારવટિયા માટે જ એ લઇ જતો હતો.)

‘ક્યાં છે હરામખોરો ? બતાવ, નહિતર મારી નાખશું.’

‘હાલો બતાવું.’

કાંઠયમાં લઇ ગયો.

જિંથી ટેકરી પર ચાડીકો જીભેલો એને અમે બંદુકે માર્યો. બધા બારવ-
ટિયા ભાગ્યા, પણ પાછા આવી એ મુગ્ધેલ જીવાનની લારા લઇને જ ગયા.

પાછળ અમારી ઘસત થઇ.

બહારવટિયા ગામમાં દાખલ થતા આબ્યા. લોકો આડા પડી કહે કે
‘સાહેબ અમારું ગામ બાળી નાખે.’

બહારવટિયાએ એમાના ત્રણનાં માથાં કાપ્યાં. ગાડાં લઇને ગઠ કર્યો.

અમે આબ્યા. માથાં વાતો કરવા નય !’

(બહારવટિયાએ કાપેલ લોકોનાં માથાં વાતો કરવા મથતાં હતાં !)

અમે ગાડાં પર ગોળી મારી, ગાડું તૂટ્યું. કોઠા પર જે જીવાનો જીભા હતા,
તેમના પર અમે ગોળીઓ ચલાવી. તેઓ ઘોડસાર ઉપર ખાબક્યા. ગાડું
મૂકીને બાર જણા ચડી ગયા. ત્યાંથી તેઓ ધીંગાણું કરવા લાગ્યા. અમે રખા-
રીને ઘેર આડા લઇ ગયા. ત્યાંથી અમે ગોળી ચાંટી. મુગરીઆ જીસાને માર્યો.

છતાં બહારવટિયા કોઠા ઉપર ખેઠા ખેઠા પાવા વગાડે, કારીયું ગાય.

છેવટે બહારવટિયા નીચે જીતર્યા. મુગ્ધેલા મુગરીઆ જીસાની લારા લઈ
લાધી. કિનખાપના રેઠા ઓઠાડયા, લોબાન કર્યો. દફનાવીને ભાગી ગયા.

પાંચ હનર માણસ ભેળા થઈ ગયા. આલા જમાદારે કોઠા ઉપર ચઢી
સળગતો પૂજો કરી અમને સમજવ્યું કે હવે ભડાકા કરો મા.

સાચા વૃત્તાંતો દેનાર

કહેનાર પોતે જેમાં સામેલ હતા તે ધીંગાણાનું આ એણે
શબ્દશઃ કરેલું વર્ણન છે. રાણાભાઈની કાચ્ય કે અસંકાર, વર્ણન કે
લલક વિહોણી, એક પોલીસ ડાયરી જેવી કહેણી પણ પ્રાણવંત
ચિત્ર આપે છે. મેં હમેશાં માન્યું છે, કે જૂના વખતના કાઠિયાવાડી
પોલીસખાતાના માણસો એ આ પ્રકારનું સાહિત્ય મેળવવાનાં સારાં
સાધનો છે. બહારવટિયા ને ડાકુઓ સાથે હાથોહાથ ધીંગાણું ખેલેલા,

તેમનો પત્નો મેળવવાં માથું ઢારે મૂકીને ભય'કર જગ્યાઓમાં ભટકેલા, યુક્તિપ્રયુક્તિઓ તે પ્રપંચો વાપરીને તેમનાં રહેઠાણોમાં જઈ પહોંચેલા, અને છેવટે તો અધો જ જશ પોતાના ગોરા ઉપરીને જ ખાટી જવા દઈ રૂપિયા બે પાંચનાં ધનામો અગર નજીવાં પ્રેમોશનથી સાંત્વન લેનારા આ દેશી પોલીસ નોકરોમાં કાંટીઆ વર્ણુના લોકો હતા તેટલા જ પ્રમાણમાં બ્રાહ્મણો વાણિયાઓ હતા. આવાં પાત્રોનો સંપર્ક મને સારા પ્રમાણમાં થયો છે. તેઓનું એક મહત્ત્વનું લક્ષણ એ છે કે બહારવટિયા લૂંટારાની વાતોમાં પોતે સામા પક્ષને ઉતારી પાડી પોતાની જ શેખી ગાતા નથી હોતા, પણ સામા પક્ષની બહાદુરી, નેહી, ઇમાનદારી વગેરે પણ ચીતરે છે. એક જ ધરતીનાં સંતાનો દૈવગતિથી બે સામસામી છાવણીઓમાં વહેંચાઈ ગયાં અને માથે આવેલી કડવી ફરજ અગ્નવવાની જ હતી, એ આ લોકોની વૃત્તિ હતી.

જુસો મનરો

રાણાભાઈ પાસેથી મળેલ છેલ્લું ટાંચણ આપીને એમના મૃત આત્માને સન્નામ દઈ છું—

ગુરગટના જમાદાર ઉમર આમદ બેગો જુસો મનરો નોકરીમાં હતો. જમાદારે હુકમ કર્યો કે ગુરગટના આચર બીમાં કાળાની દીકરા-વહુને તેડવા ગાહું મોટે આસોટે બંધ છે તેની સાથે બંધ.

વહુને તેડીને ગાહું સોનારડીને પાદર આવ્યું.

મૂળ માણેક (વાઘેર બહારવટિયો) તે વખતે જખ્મી થઈને સોનારડીના ગરાસીઆને ઘેર રહેલ, પાસે પૈસા ન મળે. એટલે ખરચી મેળવવા માટે વાઘેરોએ આરા બાંધ્યા હતા. ગાહું નીકળ્યું. પૂછ્યું,

‘ક્યાનું ગાહું ?’

‘ગુરગટનું’

‘ક્યાં ગયું ?’

‘આસોટે.’

‘કોણ છે સાથે ?’

‘જુસો મનરો.’

એટલે મૂળ માણેકે ગાડું લૂંટવાની ના પાડી. પણ વીધો માણેક ન માન્યો. ધણું મૂળ માણેકે કહ્યું છતાં ખરચીને અભાવે છેવટે ગાડા પાછળ ચાલ્યા. માથે ધાબળા એાડીને બાવાઓ સાથે બળી ગયા.

ગુરગટ નજીક હતું. આચરે ગાડું છોડ્યું. જુસો મનરો દેવતા સળગાવી ચલમ ભરે છે. આહિરની દીકરા-વહુનાં બધાં ધરાણાં પોતાના હમાચામાં છે.

એમ મૂળ માણેકે જુસાની બંદુક ખેંચી લીધી. ટપોટપ ફચલીઈ ઉપાડી, અને બંદૂકું ભરી.

જુસો મનરો કહે, ‘બંદુક શું કામ ? તરવારે આવી જવ.’

એક હાથે છરી લઇ, બીજે હાથે હમાચો વીંટી, જુસો કુદ્યો. છરીથી ત્રણને માર્યા.

ગાડામાંથી વહુ ફટી, સાસરાને કહે ‘પીટ્યા ! જોછ શું ?’

જુસાની તરવાર વહુએ ખેંચી અને વહુ ફટી.

સસરો કહે ‘ચરે દીકરી ! મને તરવાર દે.’

કે ‘ના બાપ તને ન હોય.’ બાઇ મંડી, ખે જણને માર્યા.

મૂળ માણેક પોતાના જણને કહે ‘હવે બસ.’

હારો ઉપાડીને ચાલ્યા ગયા.

માનવતા સ્પર્શતી હતી

આ છેલ્લા પ્રસંગમાંથી ખે મુદ્દા નોંધપાત્ર અને છે. એક તો ખરે ટાણે સોરડી એારત મરદાઈ દાખવવા ફટી પડે: ને બીજું, કાઠિયાવાડના કાંટીઆ લોકોને બંદૂકો પ્રત્યે નફરત: છેલ્લી વેળાને મામલો મચે છે અને મરવું એ જ્યારે નિશ્ચિત લાગે છે, ત્યારે પણ ‘આવો તરવારે!’ એવો વીર-પડકાર સંભળાય છે. આખરી ટાણે ગલરાટ કે શૌર્યનેા સન્નિપાત નથી. પણ શાંતિભેર અને ગૌરવભેર હાથોહાથની સમશોરબાજી બતાવીને પછી ખતમ થવાય તેની ખ્યાયેશ છે. બંદૂકો જ્યારે આ પ્રાંતે પહેલવહેલી આવી ત્યારે બહાદુરો બહુ રંજ પામ્યા હતા, અરે રોયા પણ હતા એમ કહેવાતું હતું ઠેર ઠેર સાંભળું છું.

કારણ કે તેમનો પોરસ હમેશાં હાથોહાથની લડાઈમાં મરદાઈનું પાણી બતાવવામાં હતો. વાત સાચી પણ છે. સામસામા આવીને જે મુકાબલો થતો હતો તેમાંથી પ્રેમશૌર્યના કેટલાક ઉચ્ચ અંશો પ્રકટ થતા. બંદૂકાએ એ અંશો ઓછા કર્યાં. લડાઈ જેમ જેમ વધુ યાંત્રિક બનતી ગઈ તેમ તેમ વ્યક્તિગત આનંદાનીનું પ્રાકટ્ય કમતી થયું. ઠંડે કલેજે માઇલોના માઇલો દૂર રહીને અગર તો આકાશમાં ચડીને ગોળા વરસાવનારાએને માટે મુખોમુખ માનવતાનું દર્શન અને જેના પોલે ભોગ લઇ રહેલ હોય છે તેના પ્રત્યેનું ઊર્મિસંવેદન અશક્ય છે. મારનાર મરનારને જોતો નથી. મૃગ્ય માણેકની પાસે મશીનગન હોત તો, એની મોટી સંખ્યા સામે એક બંદૂકવિહોણો સિપાહી ફક્ત છરીભર લડી રહેલ છે અને એક આણાત અબળા તરવાર લઈને જિતરી પડેલ છે એથી એને હોય અહોભાવ અકિત જે માર્દવ પ્રકટયું તે પ્રકટત નહિ અને ધરણું લીધા વગર એ પાછો ફરી જાત નહિ.

વાતડાહ્યાઓ વિદાય લે છે

પાને પાને ઘટનાઓ ટંકાતી આવી છે: ઇતિહાસ જેની એવના જરીકે ન કરે તેવી નાની નાની, ગામટીઆની, કુટુંબની, ઘરઘરની ઘટનાઓ લોકજિહ્વાએ લખી રાખી. કારણ કે એને તો લોકોને ઉંબરે ઉંબરે જઈને સંસ્કાર સચવાવવા હતા. માનવી માનવી વચ્ચેનો આચારવ્યવહાર ઊજળો રખાવવો હતો. મારાં ટાંચણું નવું પાતું એવી એક જ ગામટીઆની વાત સાચવી રહ્યું છે—

‘બગસરા ગામનો કાઠી દરબાર હરસુરવાળો. એની સામે માત્રો અને ઓઘડ [બાપ ને ખેટા] નામના ભાયાત બહારવંટ. બાપ ને ખેટો કેવા ?—

પત્યા પડકારા કરે,
પુત્ર કે' ધન્ય આપ !
બિાધ માત્રે ઉઝારીએ'
તેા બિાધીએ' આપ.

(પિતા અને પુત્ર ધિંગાણામાં સામસામાં પડકારા કરી શાયં ચડાવે.)

એ બહારવટું પાર પડાવવા ખીલ બે કાઠી પિતા-પુત્રે માંગા ધાધલે અને ન્તર ધાધલે જવાબદારી લીધી. હરસુરવાળાને કોલ મેળવીને બહારવટિયાને બોલાવવા ગયા.

બહારવટિયા કહે કે 'મામા! જેમ બ્રોકડાને કાપી નાખે તેમ કાપી નખાવવા હોય તો વચમાં પડશો મા.'

કે 'ના આપ ! ક્વામાં ઉત્તરીને વરત વાઢવી નથી. સવા શેર લોઢાને ખીલો તો સૌ વાપરે છે. [અર્થાત્ બરછી હશે !]

પણ ખૂટલનો ખૂટે ને લોટલનો લોટે.

બગાસરે બાહુલ્ય તેં
સજડે કાઢયું સૂડ,
હે ખૂટલ હરસૂર !
માર્યા ધાધલ માંગડો.

હરસુરવાળાએ ખૂરામણ કરીને શરણે આવનાર બહારવટિયાઓનું કાસળ કાઢવા માટે જમાન બનેલા માંગા ધાધલને ઠાર કર્યાં. માંગાના પુત્ર ન્તરએ બહારવટિયાને બચાવવા તલવાર ચલાવી. ખીલ્યાને માર્યાં, પણ ન્યારે હરસુરવાળાને ઠાર કરવાની તક આવી ત્યારે ન્તર પારોઠ કરીને બિભો રહ્યો.

(પારોઠ કરવી એટલે પીઠ દેવી. બસ, પાપીના પરિત્યાગ અને તિરસ્કારનું આ મૌનભયું સૂચન હતું: 'પારોઠ દઈને બિભો રહ્યો.')

ને કથું-

'હરસુરવાળા, તને ન મારું. 'તું' પાળક કહેવા. પણ હવે તારા બગસરાનું પાણી નહિ પીઉં.'

જામ્મી આપ માંગો મરવાની આખરી પળે દીકરાને કહે કે 'ન્તરા, મને પાણી મેલ્ય.'

નંતર કહે કે 'બાપુ, આંહીનું પાણી ન પીવાય. હવે તો પ્રાચીને પીપળે પિવાડીશ.' (મુઆ પછી પ્રાચીને પીપળે પિતૃને પાણી નપાય છે.)

સૌથી મોટું પાપ ખુટામણુ

મરતા પિતાને મોંઘે પણ એ ધરતીનું પાણી પુત્રે ન મૂક્યું. કારણ કે એ પૃથ્વી ગોઝારી હતી. એના માલિકે ખુટામણુ ક્યું હતું. ને ખુટામણુની તોલે આવે તેવું ખીણું એકેય પાપ સોરઠની ધરામાં મનાયું નથી. એક વાર જેને આશરો દેવાઈ ગયો તે ચોર, ખૂની કે ડાકુ હોય તો પણ એના પ્રત્યે ખુટામણુ-વિશ્વાસઘાત ન થઈ શકે. આંપરાજવાળા બહારવટિયાને હાથ કરવા માટે સરકારની જેતપુર વગેરેના કાઠી દરબારો પર ભીંસ થતાં એમાંના આગેવાન દરબાર મૂળવાળાએ હામી બની આંપરાજની તલવાર છોડાવી અને પછી તો સરકારે આંપરાજને કાળા પાણીની સજા કરી, એટલે ચારણ પાલરવ ગિયડે ફિટકારનો ઘણો ઉગ્ર દુહો કહ્યો—

વન ગઈ પાલવ વિના,
જનની કે'તાં જે;
દારીને ચાંપો દેતે
માન્યું સાચું મૂળવા.'

(હું મૂળવાળા ! તમારી કાઠીઓની માતા, હમ્મે વખતે ચારીમાં બેસે છે ત્યારે કાપડું નથી પહેરતી, એ મેં આજે સાચું માન્યું. અર્થાત કાઠીલક્ષ્મીની આ રૂઢિ પર એવો મર્મ કર્યો કે 'તમે કાઠીઓ નાગીના છો.'

જેગીદાસ ખુમાણુને વિશે પણ એમ જ બન્યું. એમના બહારવટાનો તાપ ન સહેવાયો એટલે સરકારે અને ભાવનગર રાજ્યે—

• ઠેરઠેર લેલિયાં થાણાં
કાઠી બળે બલાણા ઠેલ;

જસદણ અને જેતપર જાપી
ડરિયા મૂળ શેલોં દાય.

જેતપરના મૂળવાળાએ અને જસદણના શેલા ખાયરે આ તાપથી અકળાઈ અંગ્રેજ સરકાર પાસે અરજ કરી. સરકારે કહ્યું—‘જેગીદાસને લઈ આવો તો ઊગરશો—’ પોતાના જાતભાઈએને ઊગરવા જેગીદાસ શરણે થયા. એ બનાવથી તો આ ચારણી કાબ્યનો કર્તા ભાવનગરનો સ્તુતિકાર હોવા છતાં ય એટલી વેદના પામ્યો કે એણે એજ કાબ્યમાં ગાયું—

ખાળા ખાળા મેલ્ય ખુમાણે
વાળાનેા કીધો વિશવાસ;
કૂડે દગો ઠાડીએ કીધો
દોરી દીધો જેગીદાસ !

અરે દગલખાને ! તમે વિશ્વાસઘાતી બન્યા ! ‘ખુટામણુ કયું’ ! જેગીદાસને દોરીને સોંપી દીધો !—લાગે છે કે જ્યાં જ્યાં ‘દ્રામખલ લાઈફ’ હશે ત્યાં બધે જ આ ‘ખુટલાઈ’ વધુમાં વધુ ગંભીર ગુનો ગણાતી હશે. ખેર, નવું ટાંચણુ—પાતું ઊધડે છે અને સ્કતપાતમાંથી સૌંદર્યજનિત તત્ત્વજ્ઞાનમાં લઈ જાય છે.

કેક ચાલ્યા ગયા !

‘દયમાં જરાર નદી.

લાખો દુલાણી ત્યાં જેઠ મહિને નીકળ્યા. મેનું સરવડું આબું.

સૌના રેગ, દુરાલા, શાહુ ઓઠેલ તે પલળી ગયાં.

નદીકાંડે તલબાવળાં ઉપર રેગ દુરાલા, શાહુ સૌએ સૂકવી.

લાખે જ્યે : ‘વાહ, તનરાનો બાગ હોય એવી નદી લાગી છે શોભવા !’

તનરાનો એટલે અશીણના છોડવાનો બાગ. અશીણના પૂલ લીલા, રાલાં, પીળાં, આસમાની હોય.

સાથીએને કહે કે ‘નુવાનો. હરે લગડું કોઈ લેશો નહિ.’ નદીને એવી રૂઠી દેખીને લાખો સૂકવેલાં શાહુ રેગ મૂકીને જ સાથીએ સાથે ચાલો નીકળ્યો.

આવળ આવળ યોરડી
ખાખર ખાજડિયાં,
લાખે વન ઓઠાડિયાં
પીરી પાંજરિયાં.

તે પૂર્વે એ જ નદીકાંઠે એક વાર રાત્ર ઉન્નડ બડેજે આવેલો.

ભાદરવો મહિનો : ચારણો નદીકાંઠે બેસડીઉં ચારે, વાસણીઉં વગાડે,
દુહા લલકારે. કડય કડય સુખી ઝીંઝવે ઊગેલ.

‘વાહ ! નદી કેવી રૂડી લાગે છે !’

રાત્ર ઉન્નડે એ નદીકાંઠો ચારણોને બંધિસ દીધો.

તેની પણ પૂર્વે એક વાર હેમહડાઉ વણુનરો નીકળેલો. ભેળી મોતીની
બરેલા પાંચસો પોઠયું. પોઠીઆ નદી ઊતરતા હતા. એમાં એક ગુણુ ઊતર-
ડાઇ ગઇ ! ઝરરર ! મોતી નદીમાં વેરાણાં.

મોતી સાથે માછલાંઉં ફડાકા મારવા મંડી.

હેમહડાઉ જોઇ રહ્યો : વાહ નદી કેવી રૂડી લાગે છે ! આ નદીમાં તે કાંઈ
વેળુ શોભે ! એવા બધી પોઠું નદીમાં ડાલવી ઘો.

એવી શોભા કદીને હેમહડાઉ ચાહ્યો ગયો.

કેહલા આવેલ રાત્ર લાખા દુલાણીના કવિએ મલકાઇને પૂછયું નદી જરારને:
હે જરાર ! તું તો જૂની પુરાતની છે. તને કોઇ આ ત્રણુ જેવા સૈંદર્યાની
ખુમારીવાળા નરો સાંપડયા છે ? ત્યારે જરાર હસીને જવાબ વાળે છે—

લાખા જેહડા લખ ગિયા,
ઉન્નડ જે હ ડા અહુ;
હેમહડાઉ હલ ગિયો,
વંજી ન કેળી વદ.

હે માનવી ! લાખા દુલાણી જેવા તો મેં લાખ અને ઉન્નડ જેવા આઠ
રાત્ર જોઇ નાખ્યા છે. ને હેમહડાઉ પણ હાહ્યો ગયો, એ કયે રસ્તે ગયો
તેનો ય કોઇએ ભાવ પૂછ્યો નથી. માટે ગુમાન કરો નહિ.

માનવીના દિલની પૂલગુલાખીની સામે માનવ-ગુમાનની વ્યર્થતાનું પહલું
સમતોલ રાખનારા આ નાનકડા કયાતક પર કંઈ વિવેચનાની જરૂર નથી.

વાલજી ઠક્કર

ફરી પાછી ટાંચણમાં સોરડી ઘોડીઓ—

‘જેમ વનાર ધૂમટો તાણીને વધ જય તેમ ઘોડીની કાનસૂરીની પણ અવળ સવળ દોઢયું ચડી ગઈ છે.’

એ ઉપમા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નહિ મળે. એ લોકસાહિત્યની સંપત્તિ છે.

ભમોદરા વાજસુર ખુમાણ, દોહડ લઈને ઘોડા પર ખેસે : નેટલા ચાલ વગાડે તેટલા ચાલમાં ઘોડો પગના ધૂધરા બળવે.

નવાળ સાહેબ [જુનાગઢના] પ.સે કરી દેખાડયું.

‘માગો ઇનામ.’

‘ઇનામ ન નેઇએ.’

ઘોડેસ્વારીના વિધવિધ શોખ અને ચાતુરી સાંભળ્યાં હતાં. આ પહેલવહેલું જાણ્યું. ટાંચણમાં ક્યારે પડી ગયું તે પણ ખબર નથી રહી. કાણે લખાવ્યું હશે? અનુમાન કરું છું કે અકાળા ગામના વાલજીભાઈ ઠક્કરે. અકાળા ગયેલો ૧૯૨૭માં, આસોદર ગામના ગઢવી દાદાભાઈનો સંપર્ક કરવા. પણ યજ્ઞમાન મિત્ર હાથીભાઈ વાંકને કુટુંબમાં મરણ થયું, અમારું મિલન હતું તો જન્માવટ પામે તે પહેલાં ત્રિંખાયું, લગભગ ખાલી હાથે પાછો વળ્યો. ગામથી રેશનના બે ગાઉના પંથમાં ગાડામાં ખોળ વાલજીભાઈ ઠક્કર રેશને આવવા સંગાથી બન્યા. તે એમણે એ એક જ કલાકની વાટમાં મારી ખોઇ, ચારણો પણ પાણી ભરે એવી સોરડી વાતોથી છલકાવી દીધી. હીપા ખુમાણની વાત, બહારવટિયા ચાંપરાજવાળાની વાત, મામદ જમ મીંચાણની વાત. દરેક વાત ધડીબંધ અને કડીબંધ.

સોરઠના વાતડાણા માણસો એક તરફથી નિરર્થક અલંકાર-ઠંડેરા કર્યા વગર અને બીજી તરફથી સંકલ્પના ચૂક્યા વગર, લોચા વાળ્યા વગર, ગેંગે ફેફે કર્યા વગર, થોથરાયા વગર, પાસાબંધી તે સંધેડા-

ઉતાર જે ગુજરાતી શૈલી કેળવતા હતા તેના નમૂના લેખે મને વાલજી ખોળાએ એ દિવસની બળદગાડીમાં સંભળાવેલી કહેણી યાદ રહી ગઈ છે. એ જીવાન હીપા ખુમાણ અને બાપ રાવત ખુમાણની વાતમાં કેટલી સાદી ઉપમાએ આવતી હતી !

બાપ દીકરાનું દોથા નેટલું ડીલ. રોરેક માટીમાંથી ઘડેલ હોય તેવા.

ખેય જણા મની જાતની ઘોડીઈ માથે અસવાર.

ઘોડીઈનો રંગ કોરી જમનાથી જેવો. ખેય જણા કરિયાણે જીવા ખાચરને ઘેર કારને જતા હતા.

ઘોડીએ ચડીને ઠેઠ ચારે સાહ્યા આવ્યા (કારણ પર આવનારે ગામ-ગાંધેથી પગે ચાલતા આવવું જોઈએ.)

ડાયરાની આંખમાં ખટકયા.

વેણની ડોઠય વળતી ગઈ (અર્થાત ડાયરામાં ખેડેલ ખીભ કાઢીએ આ ખેલ મહેમાનો સાથે કટાક્ષમાં ખાલવા લાગ્યા.)

પછી એ અસંખ્યતાનું વેર વાળવા માટે એ ગામના દરબારે આ બાપદીકરાને ઘેરથી બે મા-દીકરી ઘોડીએ પૈકીની જે મા હતી તેની ચોરી કરાવી, એ ચોરની પાછળ પડવાને માટે જીવાન ખુત હીપો જ્યારે તૈયાર થયો, પણ માએ દીકરાને ખાઈને જવા કહેતાં હીપો જમવા ખેડો, તે લાક્ષણિક પ્રસંગનું વાલજી ઠક્કરે વર્ણન કર્યું તેનું ટૂંકું ટાંચણ આમ છે—

મા કહે, 'ખટકું ખાતો જ.'

ખાવા ખેડો.

મા કહે, 'જ્યાં હવે તું વાંસે ન ચડ તો ઠીક, કારણ કે વઘેરીને પેટ-પીડ થશે.'

કમાડ જાણીને આઈ (હીપાની વહુ) બાબેલી એ ખાલી: 'કુહ, તો પછી અલદેરો (પોતાનો કાઠી પતિ) આ ઘોડીએ ચડીને ગામતરાં કરી નહી શકે.'

'કાં ?'

કે 'ચડીને નીકળશે એટલે કાઠીઓ મહર (મશ્કરી) કરશે કે આની માને ચાર લઇ ગયા. અને કળિયો કરશે તો કહેશે કે અમે તો આ ઘોડીને વિષે કહેતા હતા !'

વાતમહા સોરડિયા

પોતાની યુવાન કાઠીઆણીના આટલા જ શબ્દોએ હીપા ખુમાણને ખાવું પડતું મુકાવી કેવો ખડો કરી દીધો, અને એને કેવાં ભયાનક નેત્રમમાં અંપલાવવા પ્રેરણા આપી આજીવન વીર બનાવ્યો, એ આખી વાત તો વાલજીભાઈએ આપેલા ઠાવકા ચિતાર પરથી મેં સોરઠી રસધાર ભાગ પાંચમામાં (હીપો ખુમાણ) આલેખેલી પડી છે, ને એનાં પ્રુક તો મેં પચીસ વાર વાંચ્યાં હશે. એ વાર્તા મેં જાહેરમાં સંભળાવી પણ છે વારંવાર, છતાં આજે આંખો એનાં આઠ પાનાંનાં ટાંચણુ પર ફરે છે અને કબરમાં પોઠી ગયેલા ખોગ્ગ વાલજી દક્કરતું વ્યક્તિત્વ એ મીટ જેવડા જ મેળાપની ફેમ વચ્ચે મદાઈને પ્રત્યક્ષ થાય છે. ધંધે ગામડાનો વેપારી, ન્યાતે ખોળે, વયે પચાસેક વર્ષનો, મોભાદાર અને ચડીખમ આ માણસ પોતે એક એમેચ્યુર શિલ્પી હતો. પણ એ અપવાદ રૂપ કોઈ નિરાણી પ્રતિભા નહિ પણ સામાન્યતાનો પ્રતિનિધિ હતો. વાતડાલાપણું એ સૌરાષ્ટ્રનો એક સંસ્કાર છે. હમણાં જ એક સ્નેહીનો કાગળ હતો, લખતા હતા કે 'કાગળ લાંબો લખું છું' તેથી કદાચ કંટાળશે. પણ માણસ જેમ વયમાં વધતો જાય છે તેમ તેમ એની garrulous-વાતોડિયા પ્રકૃતિ જોર કરે છે.' મેં સામું લખ્યું કે વાતો કરવાની, અવિરામ વાતોના તડાકા હાંકે રાખવાની ચાતુરીભરી રુચિને તો હું આપણો એક સંસ્કાર સમજું છું. જે એ સંસ્કાર આપણામાં મજબૂત ન હોત તો વડીલ ધરઆંગણે ખેડો ખેડો પુત્રવધુઓને કડવો જોર લાગત અને આળકાને ડરકામણે દેખાત. અરધી જિંદગી સુધી જોયેલું જાણેલું, જે સંચિત જ્ઞાન, તેને પહેલદાર વાત-કૌશલ દ્વારા નવી પેઢીને આપતા

જવું એ તો એક આશીર્વાદ છે. વાલજીભાઈ ઠક્કર જેવા તો કુટુંબે કુટુંબે હતા. ચોરે ને દાયરે, નદીઓની વેકુરીમાં કે દુકાનોને એટલે તેઓ ખેસતા; નિવૃત્ત વૃદ્ધોને, પેન્શનરોને, સદાના આગરોને, ખેકારોને, જીવાન દીકરા જેના ફાટી પડ્યા હોય તેવા હતાશ પિતાઓને, એક વાર સંપત્તિની ટોચે ચડીને પછી પટકાઈ પડેલાઓને, સમાજ જેમને ઓવાળમાં કાઢી નાખે છે તેવા સર્વને આઝીની આવરદા જીવવા જેવી કરી આપનાર આ વાતડાલા વાલજી ઠક્કરો જ હતા.

જૂઠીબાઈ ખોજણ

વાલજીભાઈએ એક 'જૂઠી બાઈ' નો કિસ્સો ટપકાવ્યો છે તેનું ટાંચણ વાંચીને વિસ્મય પામું છું કે આજ સુધી એ વાર્તા મને કોઈ સંગ્રહમાં મૂકવા જેવી કેમ ન લાગી ! ચરોતરની પાટણ-વાડિયણ જી'બાની શ્રી. રવિશંકર મહારાજે કહેલી વાર્તા લખી છપાવું છું તેનાં પ્રુફ આજે જ વાંચ્યાં એટલે આ 'જૂઠીબાઈ'ના ટાંચણનું આકર્ષણ ખેવડાયું છે—

દેરડી જનબાઈની. ત્યાં સવા ભગત ખોજ. બકાલાની વાડી. સાધુસંતને ખવરાવે. સદાપ્રત આપે.

ઘરમાં બાઈ માનબાઈ. એને સવા ભગત નામ લઇને ખોલાવે.

જે રખે તે શેઠને ત્યાં જમા કરાવે. અષાઢી બીજે બધું ખસ્લાસ યાય. જાલદું પાંચ પંદરતું નામું વધે.

એક દી' સાધુ વાડીએ આવ્યા : કહે 'કુછ દે.'

'ધર ચાલો.'

'નહિ, ઇધર દે.'

'દાજ અને લોટ દઈ ?'

'ઓર ક્યા ?'

છાણાંનો આઠ કરી બાટી પઠાવી.

‘ભગત, હો ભેગૂન હે !’

‘અરે મહારાજ ! હજી તો પરમને દિ’ રોપ કર્યા છે !’

‘અરે જુઠ ? મેને દેખા.’

‘ક્યાં દેખ્યાં ? જતાવો.’

લઘને ગયા વાડીમાં. રીંગણાં વળગેલ દીઠાં. પગમાં પડી ગયા.

‘ભગત, માગ !’

‘કોઈ વાંસે સદામત દેનાર નથી.’

‘જ. ખેટા આવેગા. મગર ફકડ રખનાં.’

ભગત, માનખાઈ, ને સાધુઓ, પાંચે જણાં ભેળાં જમ્યાં.

પસ્તાવો થયો. અરે નરસી મહેતે નિર્વંશ માગ્યો તો ને મેં દીકરો માગ્યો ! ખાવાને ઘેર લઈ જઈને વેણુ પાછું વળાવું.

ઘેર જતાં રસ્તામાંથી જ સાધુ અલોપ.

નવ મહિને દીકરો.

છૂટીમાંથી માગાં આવતાં થયાં. નીંગાળે સગપણુ ક્યું. કન્યાનું નામ જૂઠી-ખાઈ. દીકરાને લગનમાં માયરામાંથી વીંછી ફટકાવ્યો. માણસોએ જઈને કહ્યું- ‘ભગત, શામજીને વીંછી કરડયો.’

કે ‘ખાપુ, મને ઉતારતાં નથી આવડતું.’

‘પણ યાદોખોળ પડી ગયો છે.’

‘તે હું કાંઈ ભનો થોડો કરી દેવાનો હતો !’

મુસલમાન જ્યાં મરે ત્યાં જ દફનાવવો જમ્યે. પણ ભગત કહે, ‘દેરડી લઈ જઈ.’

ગાડામાં સુવાડયાં.

ત્યાં અંદરથી કન્યા જૂઠીખાઈ પીઠી સોતી ફદીને ગાડામાં ચડી ખેડી.

આડો હાથ દીધો: ‘ખેટા ! નહિ.’

લાજ ઉઘાડીને ખોલી, ‘ખાપુ, તમે મને સાટે લાખી છે. હું તમારો દીકરો.’

દેરડી લઈ જઈને શામજીને દફનાવ્યો વાડીએ.

જૂઠીબાઇએ વાડી કરવા માંડી. ગરમર રા. ૩૦૦ ની ઊતરી. પણ અપાઈ. બીજે કાંઈ અચત નહિ. જૂઠીબાઇ પણ સાધુસંતોને ખવરાવી છે.

બધા એને ભગતની દીકરી જ નાણે.

ભગત જૂઠીબાઇ માટે વર ગોતવા મંડયા. એમાં ખાંભેથી જૂઠીબાઈને જેવા મહેમાન આવ્યા.

બાઇ ઉધાડે માથે બહાર આવી. મહેમાનોને પૂછ્યું, 'શું કામે આવ્યા છો ?
' તને જેવા.'

'બાપુ, હું ભગતની દીકરી નથી, હું તો ભગતની દીકરા-વહુ છું !'

મહેમાનો ચાહ્યા ગયા. પછી કોઈ આવ્યું નહિ.

જૂઠીબાઇ પાંસઠ વર્ષનાં યજ્ઞને મર્યાં.

દાદાલાઇ ગઢવી

વાલજબાઈ ઠક્કરના જેવું જ મીઠું સ્મરણ ગઢવી દાદાલાઈનું છે. આસોદર ગામનો એ આધેડ ચારણ હતો. ખુશામદ આવડે નહિ. ખોલવે ચાલવે ચાવળાઈ નહિ, લાષામાં અતિરેક નહિ, ખોટા મલાવા નહિ, વાતું યાદ આવતી જાય એમ ઠાવકી ઢબે કહેતા જાય. પહેલો મેળાપ ઝડપી બન્યો, જમાવટ થતા પહેલાં તો જુદા પડયા, પોતાને જીડો અફસોસ રહી ગયો. અમને મેળવનાર મિત્ર હાથીલાઈની પણ મનની મનમાં રહી ગઈ. ફરી મેળવ્યા પોતાને ઘેર લુવારિયા ગામમાં. ત્રણ દિવસ સાથે રહ્યા, તેમાં તો ગઢવી દાદાલાઇ સોળે કળાએ ખીલી ઊઠયા. એની કથાઓમાંથી આજે પણ પ્રધાન ધ્વનિ આ રહ્યો છે- ધરધણી માણસની ઠંડી તાકાત અને મરદાઇ : ચમરબંધીની સામે પણ સામાન્ય આમજનતાનો પ્રતિનિધિ અન્યાયનો પ્રતિકાર કરતો જીભો રહે અને અન્ય સેંકડો મગતરાં માનવીઓની માણસાઈને જાગ્રત કરે. એવો હતો દાદાલાઇએ વર્ણવેલો આહિર ભીમો ગરણિયો. (જુઓ રસધાર ભાગ ૫) એનું વ્યક્તિત્વ એક અચ્છા નવલિકાકારની અદાથી દાદાલાઇએ નાની એવી વાર્તામાં આલેખી આપ્યું. ટાંચણમાં

એના જ શબ્દો છે. મૂળ વાત એમ છે કે ભાવનગરના એક ગામ સાતપડાના છેક પાદરમાં પાલીતાણા રાજની સરહદ પહોંચતી હતી. પાલીતાણાના રાજ પ્રતાપસિંહ કેવળ ચડના માર્યા પોતાનું નવું ગામ સાતપડાના પાદર સુધી બાંધવા આવ્યા. લોકોએ વીનવ્યા કે બાપુ, એ ગામ વચ્ચે જ્યાં જ નહિ રહે તો ઠોર માલ ક્યાં બેસશે! પાદર જેવું સ્થાન જ નહિ રહે, માટે થોડે છેટે તમારા ગામનાં તોરણ બાંધો. જવાબમાં પ્રતાપસિંહે તુચ્છકાર દીધો. તોરણ બાંધવાની તૈયારી છે. પ્રતાપસિંહ પોતે હાજર થયા છે. સાતપડાનાં લોક સ્તબ્ધ બની બેઠાં છે. મોટું અનિષ્ટ થઈ જવાને વાર નથી. પણ ગામમાં પ્રતાપસિંહની સામે બોલવાની કોઈની હામ નહોતી. બધા કપાળે હાથ દઈ બેઠા છે. એ વખતે ભીમે નામનો એક આયર—

ભીમો: મોઢે પાંખા પાંખા કાતરા, એકદરિયું ડીલ, કાખમાં તરવાર, હાથમાં હોકો, ચોકાળત્રું આડસોરિયું ઓઢેલું, ગામમાં તો સગાવળોટે (પર-ગામથી) આવેલો. એ કહે કે સૌ હાલતા હો તો ઝોલીરા હું. હાલો સૌ.

હાલ્યો મોઢા આગળ, પ્રતાપસિંહ દરબારને સમરામ કર્યાં.

પછી પોતે કેવો ધીમે ધીમે દરબારને વાત સમજાવતો ગયો, દરબાર પ્રતાપસિંહ કેવા તપતા ગયા, અને સંવાદમાં ભીમાના બોલ કેવા ઉત્તરોત્તર બળ પકડતા ગયા તે દાદાભાઈ ના જ શબ્દોમાં જોઈએ—

‘બાપુ! આપને આવું તોછડું પેટ બેવે નહિ.’

‘શત્રુંજના બાદશાહ! હેડાનીયું આટકે ત્યારે અગની ઝરે.’

‘પછી કોઈને તેડાવ્યાત્રું વેળું નહિ રહે.’

‘બેસું ન્યારે માહણામાં પડે ત્યારે ઉડકાં એવાળે ચડે, અબર છે ઠાકોર?’

‘હું તો અસૂર થયું છે ને રાત રહ્યો છું, પણ તમે રેવા ઘો.’

તરવાર કાઢી, તાડ જેવડો થયો ને બોલ્યો—‘બેબે હો, ટોચો પડ્યો કે કાંડાં ખડયાં સમજાવે.’

‘દરબાર, ત્યાં જ બેઠા રેબે. નીકર એખાત બગડી નશે. હું તો આયર, મરી જઘરા તો ચપટી ધૂળ ભીનશે. અને તમને બે આ (તરવાર) અડશે તો

લાંબ તાંસળી ખડખડી પડશે. આ સગી નહિ થાય. અમારું માથું તો ઘરધણી માણસનું, ચાળીનો બાકડો મર્યાં તોય શું !'

દરબાર ભળકડે પાણીતાણા ભેગા થઈ ગયા, એ ત્રણ દી' મેડીમાં જ બેસી રહ્યા. ખહાર નીકળે નહિ.

તે પછી દાદાભાઈએ પ્રતાપસિંહજીના મન પર પડેલી ભયભૂતિની છાયા વર્ણવામાં પણ એવું જ શિલ્પ-કૌશલ દાખવ્યું છે. દરબારના સાળા સમળવે છે કે-

‘ક્યારીએ પધારો. ભોંઠામણ શું છે ?’

‘વાળા ઠાકોર ! માળો એક આયર નરપલાઈ કરી ગ્યો.’

‘હવે સાંજે એના કાતરામાં (મૂછામાં) ધૂળ ભરશું.’

‘વાળા ઠાકોર, ત્યાં સાતપડે જવા જેવું નથી. આયર કોબાડ માણસ છે. બહુ વસમો છે.’

‘હવે દોથા જેટલો છે !’

‘વાહ વાળા ઠાકોર ! પણ જળવો તો ઠીક.’

‘અરે કાતરામાં ધૂળ ભરી દઉં.’

પછી સાતપડા પર ચડેલ પ્રતાપસિંહનો સાળો ભીમાને હાથે માર ખાઈને પાછો વળે છે તે વખતે સાળા બનેવી વચ્ચેનો વાર્તાલાપ પણ દાદાભાઈની રચના છે—

ભાએ દરબારને સલામ કરી.

દરબાર :-ગરાસીઆના પેટનો છો ? નો'તું કહ્યું તને ?

‘પણ શું કરું ? આયર ત્રણ તાડ જેવડો થાય છે-કાઠામાં સમાતો નથી.’

‘તે ન થાય ? નો'તું કહ્યું મેં ? જા, મોઢું દેખાડીશ નહિ.’

અને છેવટે, એક પરગામથી મહેમાન આવેલ આયરે પોતાના ગામની રક્ષા માટે આવું પરાક્રમ કર્યાની જાણ લાવનગર ઠાકોર વજેસંગજીને થતાં તેમણે ભીમાને શોભતી રીતે લાવનગર લઈ

આવવા અમીરને મોકલ્યા, ત્યારે સાચો વીર કેવો પ્રસિદ્ધિનો કાયર ને શરમાળ હોય છે તે દષ્ટિ દાદાભાઈમાંથી જ મને ભીમાની વાર્તામાં મળી છે. અને ગામ પછી ગામને ચારે વીરનો લોકપરિચય કરાવતા કરાવતા ભીમાને ભાવનગર લઇ ગયા, ત્યાં કચારીમાં—

મહારાજ ગાદી પાસેથી ખેઠા થઇ ગયા. ચારે પક્ષા ઝાટકીને મહારાજ ભીમા થઇ ગયા.

અદારસે પાદરના ધણી આઠ કદમ સામા આવ્યા.

ભીમાએ પગે હાથ નાખતી વખતે મહારાજને ખાવડું પકડી લાધું.

મહારાજ જોઇ રહ્યા. અમીરને કહે—‘ મેરૂ ! ચાર સાંતીની જામીન, ખે વાડીના કોસ, રાજની ગાદીએ દીવો રહે ત્યાં લગી ખાય. લેખ કરી આપો ’

લાવો પેરામણી.

ઘોડી લાટલાટાં તૈયાર કરી.

‘ ભીમા ગરણીયા : વૃદ્ધ અવસ્થા છે, નોકરી કાંઈ નહિ, ખાવડીઓ.’

આવા શિર્ષીઓને—આ દાદાભાઈ ગઢવીને અને વાલજી દક્કરને હું ફરીવાર કેમ ન મળ્યો. તેમને વધુ પિછાન્યા વગર કેમ આ દુનિયામાંથી જવા દીધા, એ વિચારે પરતાઉં છું ને જે ગુમાવ્યું તેનો શોચ કરું છું.

प २ क र्मा

प्रयास त्रीनुं

: दायिनुनां वधु पानां :

‘ધર રહેશે, રહેશે ધરમ; ખપ જશે ખુરસાણુ-’

ટાંચણુમાં નવી એક ભાત પડે છે. અબૂધ નરની પડખે કવિ-
તાની જાણકાર નારી દેખાય છે-

તેતર દુહો લઈ ગયું !

મેઘા મારૂ : થોરડી ગામનો આહીર માલધારી હતો. નજીકમાં એક
નેસવાઈ (નેસડાંનો વાસી) પરજીઓ ચારણુ : માલવાસિયું માણસ : સ્થિતિએ
દૂબળો-પોતાને તો કંઈ આવડે નહિ, પણ ધરમાંથી ચારણીએ એક દુહો
સ્વી આપ્યો :

ચારણુય ગોળી સજ્જ કર,
હે નેતર ને રવા;
મારૂ માગાં મેઘડો
સમયે ભીંસ સુવા.

(અર્થ-હે મારી ચારણી ! તું મહી વલોવવાની ગોળી તૈયાર કર. નેતરાં
ને રવાઈ હાથમાં લે. કારણુ કે હું મેઘા મારૂને જાણવા જઈ છું ને એ તત્ખેવ
મને ભેંસ સમપીં દેશે.)

હે ચારણુ, આ કૃતિ લઈને તું મેઘા મારૂ કને પહોંચ ને દુહો કહે રાખજે.
રસ્તે જતો જતો ચારણુ દુહો ગોખતો ચાલ્યો. પણ એક તેતર ભરરરર
કરતું વાડમાંથી જાડ્યું ને ચારણુ દુહો ભૂલી ગયો. એને લાગ્યું કે ‘તેતર
મેળો દુવો લે ગો. [તેતર મારો દુહો લઈ ગયો.]

હવે ? દુહો વગર દાતારને ઘેર જવું શી રીતે ? પોતાના માશિયાઈને ઘેર
રાત રહ્યો. ભેંસો દોવાતી હતી. પોતે પૂછ્યું. ‘દોવરાવાં ?’ [દોવરાવું !]

પોતાની ભેંસો નથી. છતાં દોવરાવવાનો આનંદ કેવો ! શેડયો પડતી જાય.

છેને પોતે બોલતો ન્યહ છે : 'વાહ પાતાળની પદમણી ! વાહ નસૂંઢાં (સૂંઢ વિનાના) હાથી ! તોળાં વધન્ય લાં. [તારાં વારણાં લઉં.]

એ આનંદમાં ચારણને જીલાયેલો દુહો યાદ ચડી ગયો. પહોંચ્યો દાતાર પાસે. દુહો સાંભળીને મેઘો મારૂં બોલ્યો : 'ગઢવા ! આ દુહો તમારો સ્વેલો નહિ. '

ચારણ સાચું બોલ્યો. 'દુહો તો ચારણને કહેલો છે. '

'ગઢવા, માગો. '

'માગું છું એક ભેંસ. '

'ના, એમ નહિ; વાંભ ઘો, ને જ્યેલો ભેંસ આ ખાડુમાંથી જીભી યાય એટલા તમારી. '

ચારણે વાંભી (સાદ પાટયો) ત્યાં તો વીસ જીભી થઈ. વીસે વીસ દાતારે દઈ દીધી.

ચારણીએ ખીન્ને દુહો સ્વી મોકલ્યો હતો—

વાદળીઓ વણાર, થાનક થોરડી તણો;
કાલરની કાળા, મેઘડા મેની છું.

(અર્થ—થોરડીના સ્થાનકમાં હે વણાર આહીર, તું તો વાદળીઓ મેઘ છે, માટે હે કાળા મેઘડા ! તું પણ તારા નામ મુજબ વૃષ્ટિ કર.)

પશુધન : ઊર્મિધન

કાવ્યપ્રશસ્તિનો સાહિત્ય-પ્રકાર તો શતકોળૂનો છે. મહારાજાએ રીઝતા ને લાખેનાં દાન દેતા. સૌરાષ્ટ્રના નાનકડા માલધારીએને પણ આ પ્રશસ્તિઓથી પોરસ ચડતો. પશુધનનાં દાન પણ પ્રચલિત હતાં. આ પ્રશસ્તિ, આ પોરસ ને આ દાન, એની વચ્ચેથી આ જીવનનો પ્રધાન સૂર તો એ નીકળે છે, કે પશુધન એ કેવળ પાર્થિવ સંપત્તિ નહોતી, પણ આ નિરિક્ષર અને સંસ્કૃતિથી વેગળાં માનવીઓનું ઉચ્ચ લલિતોર્મિધન હતું. આ પશુધનનાં કાવ્યલાલન વડે એમની લાગણીઓ પુષ્ટ રહેતી ને સંસ્કાર પકડતી. એ ભેંસો કે ઘોડાં સમર્પતા, પણ ફિદા થઈને. એકાદ મોંઘે કરેલો દુહો પણ જૂલી જનાર ચારણને માટે

ભેંસ એ એક જીવતું કાવ્ય હતું. એ મૂંગા પશુને દર્શને અને પ્રાપ્તિએ કવિતા પણ દુઝણાંની પેઠે જ 'પ્રાસવો' મૂકતી, અર્થાત દૂધ મોકળાં મૂકતી. એટલે કાવ્યપ્રશસ્તિ દાતારની નહિ પણ એ પશુની બનતી. આ રહ્યું મારાં ટાંચણમાં એવા એક પશુદાન કામેલા ચારણનું રચેલું ભેંસ વિશેનું કાવ્ય—

ટેકાલેહન્તી આઘોલાં ખીચ, પ્હાડકાં હવાતી કુંક
ઝાડકાં ઉખેળે મૂળ ટલાસે જોરાણુ;
હાડકાં ગોળ હીં જેનાં, થાકયા હંસ જેમ હાલે
ખાણુકી છકેલ તેમ ગજ હે જોરાણુ. ૧

અંગવાળા બાબ એા તેા ગબળા સરીખા એાપે,
મીણુ ગોળા જસા દેહ, શોભતી મોં-નાળ,
શીંગવાળા ઢાળા જણે આંટાળા વિશીષ શોભે,
માપ મેં સાંકળાં ભલ્લી દીપતી માથાળ. ૨

કુંભી જસા મોઢા તેમ ચાર તમુ ગૂડી કહાં,
થંભ દેવળારા જસા પાહોવાળા ગોક,
ગોળા જયું ધડારા ભાગ, હડાળા રૂપાળા ગણાં,
દૂધાળાં ભરેલાં હાડ પાતળાંગી ડોક. ૩

રોડવેલ પાસા ઢાળા, અંગવાળા ઘાટ રૂડા,
તેમ ચોડા પીઠ ભાગ દીપતા તમામ;
નખોડા એહવા બાબ નેતરંચા પૂજ નામ્મી,
દેખે અખોડાળી શ્રાગ દેવે સેસ દામ. ૪

પીંગળારા વાક તેમ કાળા નાગ જસી પોતે,
ડુવાળાં આંચળા વાળાં વેંતકાં દેખાય,
પટાળા રામેવ વાળા, દાનહીં જોપાળા પેખે,
બખે હીં ગોવાળા દોવા વાળા બદલાય. ૫

ધંખોડા શેઠડા વાળી, ચલ્લે દૂધવાળી ધારા,
હિલોળી ખરે છે હાંડા ગખોળી હમિરા,

કણકે સિંહ બચું ગોળી દધિકું વરોળી દેખો,
ભલેરી ઘીઆળી વીકાનંદા વાળી ભેંસ. ૬

સિંહ તણા પ્રાણુ ભેવે, ખાણુ સાંધે ચડી ચોટ,
નવે ખડે ગઢે કોટે વખાણાય નામ;
કંટાળા-ભોપાળ રામ નોળ એડી ખામે કમી
જોશળા સમાપી એડી આહીરાંકા જમ. ૭

અર્થ

૧. માથાના ઠેલા દબને પહાડોનાં શિખરો ડગમગાવતી, ઝાડનાં મૂળ હિખેડતી આ જોરાવર ભેંસ, જેનાં હાડકાં ગોળાકારે છે, જે થાકેલા હંસ માફક મલપતી ગતિએ ચાલે છે, ખાણુ ખાઈને મદોન્મત્ત બને છે.

૨. શરીરનાં લક્ષણો તો હાથીનાં લક્ષણો સમાં છે. મીઠુના ગોળા જેવો મુલાયમ દેહ છે, મોઢાની નાબ્ય શોભે છે, શીંગો ખૂબ આંટા લઈ ગયેલ છે, ડોક (સાંકળ) પણ માપમાં છે.

૩. પથ્થરની કુંભી જેવી પગની ખરીઓ છે, ઘૂંટણુ ચાર તસુ પહોળી કહું છું (કહાં). પગ દેવળના સ્થંભ જેવા છે. ધડનો ભાગ ગોળા જેવો છે, છાતીનો હડો રૂપાળો છે. હાડ દૂધે ભરેલ છે. ડોક પાતળી છે.

૪. અંગોના ઘાટ હાથીદાંતના પાસા જેવા સરખા છે. પીઠભાગ પહોળો છે, ખોડખાંપણુ વિનાનાં (નખોડા) એવાં લક્ષણોવાળી તે અંખો-ડાવાળી (આંટા લઈ ગયેલ શીંગડાવાળી) ભેંસને દેખી ગરાક (ગ્રાગ) હજ્જર (સેસ=સહસ્ર) રૂપિયા આપવા ઈચ્છે.

૫. વેંત વેંતનાં તો આંચળ છે. પટાધર રામ નામના દાતારનાં આવાં દાન સર્વ રાજવીઓ જોઈ રહે. અખે ગોવાળ તો એને દોવા બદલવા પડે.

૬. દોતાં દૂધની ગાજતી ધારાઓ વહું છે. હાંડા ને હાંડા ભરાય છે. એનાં વલોણાંની ગોળી તો સિંહ શી ગર્જના કરે છે. વીકાનો નંદ (પુત્ર) એવી ભલી બેંસ સમર્પે છે.

૭. સિંહના પ્રાણુ લેનારી, વાણ્ય (ચીસ) પાડીને સિંહ સામી દોટ કાઢનારી એવી બેંસ વખણાય છે. એવી દરેક લક્ષણે કર્મી (કર્મી) બેંસ કંટાળા ગામનો દરબાર રામ નોળ આપે છે.

રાજને બોલતો કર્ચો

બેંસને વાંલ (સાદ) દધને બોલાવી ખડી કરવાનાં જેમ કાવ્ય, દાતારતું દિલ કાળાવવાને જેમ કાવ્ય, તેમ અબોલ માનવીને પણ બોલતાં કરવાને કાવ્ય કામ લાગતું. આ કાવ્ય-કરામતનો નીચલો પ્રસંગ ટાંચણમાંથી નીકળે છે.

ગોંડળના રાજવી સપ્રામણ બહુ મૂંગા રહેતા. કેમેય ન બોલે. હમીર ધાધલે ધોતાની છ આંગળીવાળી હથેળીની અંજળી વીશ અશીલુની લેવરાવી તો પણ ન બોલેલ. એને બાણીદાસ કવિએ આ ગીત કહીને બોલાવ્યા—

સિધ જખરા બોલ બેગંદર સગમલ !

કે કે સાધ્યો કેકે કળા ?

પલટણુ દલી સતારા પૂણા

[કે] બઠ જૂતાનો થિયો ગળા ?-૧

(આવું) જખરું નવત લીધું કિમ જડા ?

લડ સાચું કહેજો સતભાણુ,

દેવાહરા ! કબ્યાં અથ દેવા

(કેના) રાજસું ટલ્લા લેવા જદુરાણુ ?-૨

ખતરાં પંખી પઢાવ્યાં બોલે,

દલમાં દૂબ નકે દગા;

કુંભા તણુ પ્રાકમ અંગ કેવાં

(કેના) સિધ બેગારો ખેલા સગા ?-૩

દેવળ તેય પડછંદા દેવે,
કહીએ તેવું તે જ કહે.
મેપત બોલો ખૂબ મનથી
[તો] રાજસભાને મોજ રહે.-૪

કરડા તણી ધર લેવા કાળે
[તું તે] નવ સોસઠાં સામે નાથ ?
આણુ ટોંક ઘોંકથી આવ્યો
[કે તું] રે'વારી કારી સમરાથ ?-૫

સૂત્રો જખર, જખર મનસૂખા,
ઘાટ સમજણે ઠાઠ ઘણા,
સગમલ અરથ કયાં જગ સધરે
તું બોલ્યાથી ભાણુ તણા !-૬

મૂંગા રહેવાનું કારણ તો ઠાકાર સગ્રામજીને ચાપ તે હો, પણ ચારણે એને વ્યંગમાં ઠપકો દીધો : હે સગ્રામજી ! હે જખરા જંગલ સિદ્ધ ! બોલ તો ખરો, કે તું શી શી વિદ્યાની સાધના કરી રહ્યો છે ? તું તે શું દિલ્હી, સતારા કે પૂતાનો રાજપલટો વિચારી રહ્યો છે ? કે શું તને જુનાગઢનું રાજ્ય જીતી લેવાનો સ્વાદ લાગ્યો છે ? આવું મૌનવ્રત શીઠ લીધું છે ? કે શું કવિએને કાઈ મોટી પહેરામણીઓ કરવાનું વિચારે છે ? મોટા રાજ્યો સાથે અકળાવાની ઇચ્છા કરજ ? અરે વનનાં પંખીડાં પણ દિલમાં કશો દગો રાખ્યા વગર આપણા બોલાવ્યાં બોલે છે, તો તું મનુષ્ય કેમ ચૂપ છે ? અરે નિર્જીવ દેવળ પણ આપણા અવાજની સામે પડધા આપે છે, ને જેવું કહીએ તેવું સામે કહે છે, તો તું શું એ કરતાં પણ પ્રાણહીન છો ? હે મહીપતિ ! બોલતા રહો, તો રાજસભાને પણ મોજ રહે. નહિ તો કહી દે કે તું શું કાઈ કરડા રાજની ધરતી જીતવા મનસૂત્રો કરી રહેલ છો ? કે શું તું કાઈ આયુશિખરથી કે કારીથી જિતરેલો મહાયોગી છે ?

નવાઈ નથી કે સોરઠિયો ઠાકોર પોતાને આરોપવામાં આવેલ આવાં ખુલદ બિરુદો અને ઉપમાઓના હાઈમાં છુપાયેલ હાંસીનો માર્થો મૂગો મટી ગયો હોય. બાકી કવિએ તો ઉપાલંબ અને પરિહાસ દેવામાં કાંઈ બાકી નથી રાખી. પંખીઓ અને પથ્થરોથી પણ રાજા જેવા રાજાને વધુ જડ કહી દીધો.

રાઠડિયાનું ખીજડિયું

બિઘડો પાનાં—

ચીતળમાં કાઠી દરબાર હમીરવાળો : રામ રાઠડિયા નામે એનો કાઠી. રામ રાઠડિયાને ઘેર મહેમાનગતમાં સાકરની ડમરીઈ' ચડે.

એક વાર ખુમાણો મહેમાન થઈને ચીતળમાં આવ્યા. ગામમાં પેસીને જરા થંબ્યા. ઘોડા ખુદી રહ્યા છે. પણ મસતત કરે છે કે કયે ઘેરે જવું !

'જે દરબારગઢમાં જશું તો ખાટિયાં [ખાટી કઠી] મળશે. સાકર દૂધની ડમરીઈ' તો રામ રાઠડિયાને ત્યાં મળશે.'

'હાલો હાંકો રામને ઘેર ઘોડાં.'

આ વાતચીત દરબારગઢની ડેલાએ ખેંકે ખેંકે દરબાર હમીરવાળાએ અને એના કાઠી રામ રાઠડિયાએ મિલેએ કાનોકાન સાંભળી.

રામને બીક પેઠી : નક્કી દરબાર રજા આપશે !

દરબારે મર્મ કયેા : 'જવ રામ રાઠડિયા, સાકરની ડમરીઈ' ચડાવો. આંઈ તો ખાટિયાં છે !'

રામને ઘેર ખુમાણ દાયરો બિતર્યા, રોજની રીતે રૂઠી ભાતની મહેમાનગતિ માણી ને પછી આગળ બિપટવા ઘોડે પલાણ મંડાય છે ત્યાં જ દરબાર હમીરવાળો આવતીને હાજર થયા. રામ રાઠડિયાને પૂરો ધ્રાશકો પડ્યો.

દરબાર મહેમાનોને કહે કે 'બા ! રોકાઈ જવ.'

કે 'કાં આપા ?'

કે 'રામ રાઠડિયાને ખરત્ય જહુ છે. એટલે મારે એને ખીજડિયું ગામ 'દેવું' છે.'

તે જ વખતે ખીજડિયું ગામ દીધું.

હજુ પણ રાઠડિયા ખીજડિયું ખાય છે.

માણસાધ હજી ઝખૂકે છે

સોરઠી જીવનનો 'સંસ્કાર' 'સંસ્કાર' એમ હું જે વારંવાર કહું છું, જે સંસ્કારને હું સોરઠી સાહિત્યકલાસંપત્તિનું જનક ગણાવતાં થાકતો નથી, તે જ આ સંસ્કાર છે. જેની ગાળો ખાતાં ખાતાં પણ ક્ષુધાત ઠંકાર વજેસંગ ખરા અપોરે હાશની ઘેંશ પામ્યા તે ખેડૂતને મોટું દાન દીધું (રસધાર ભાગ ૧ : 'બોજો' નામની વાર્તા), જે પોતાનો કારમો શત્રુ હતો તે વીરાવાળાં પર વિષપ્રયોગ થનારો જાણીને તુરત ચાતુરી કરીને ખાંટ લાયા મેરે શત્રુને અચાચો, (રસધાર ભાગ ૩ : 'દુશ્મન' નામની વાર્તા) જે પોતાની સ્ત્રીને પરણી ખેઠો હતો તે જીવનને રાતના અંધકારમાં શત્રુહાથે ધવાયેલો પડેલ દેખી કાંધે ઉપાડી વાઘેરે ધર ભેગો કર્યો, (બહારવટિયા ભાગ ૨ : વાઘેરોનાં બહારવટાં) પરરાજ્યના જે પટેલને એની પરોણાચાકરી બદલ ભૂલભૂલથી ગોંડળના કુંવર પથુભાએ પોતાની જમીન જાણી પારકી જમીન સરપાવમાં સમર્પી તે પટેલને તે જમીન તેના ધણી કાઠીરાજે ખરેખાત આપી દીધી (રસધાર ભાગ ૫ 'રખાવટ' નામની વાર્તા), એવા પ્રસંગો સોરઠી જીવનમાં ઠેર ઠેર પડ્યા છે. સાહિત્યમાં મળે તો તો કલાકૃતિ તરીકે જ સારા લાગે, અને વાસ્તવ-જીવનમાં તો એ સામા મળે તો પણ કાં કલ્પિત લાગે તે કાં ખેવકૂશીનાં પરિણામો લાગે, એવી એ ઘટનાઓ છે. માણસાધ ધસાતી ધસાતી પણ આટલા જમાના પછી જીવનની અનેકવિધ દીનતા વચ્ચે ઝખૂકે છે, તે જ આવા 'સંસ્કાર'ની જાંડી જડને આભારી છે.

ખેલકિલી

'કરિયાવર' નામની વાર્તા, (રસધાર ભાગ ૫ ની પહેલી) તો યાદ હશે. હમણાં જ ટ્રેનમાં એક ભાઈ એ યાદ કરાવી. પરખાંતે વસેલ એ ભાઈ એ કહ્યું કે ફૂલાણા ફૂલાણા એક ભાઈ આ વાર્તા વાંચી વારંવાર રડ્યા છે. વાર્તા એવી છે, કે એક વૃદ્ધ બની ગયેલા વિધુર

પિતાએ, પોતાને સંતાનમાં જે એક જ હતી તે પુત્રીને પરણાવી કરી, એને આણે તેડવા આવેલ જમાઈ સાથે પોતાના ધરની કુલઝપટ સંપત્તિ સાથે વિદાય દીધી. જેવી બાઈ બધો કરિયાવર લઈને ગામ સોંસરી વેલડાંમાં નીકળે છે તેવા જ ચોરે બેઠેલા પિતરાઈએ ડાંગો તલવારો લઈ આડા ફરે છે: 'નહિ લઈ જવા લઈએ આટલું બધું. વાંસે અમે વારસ બેઠા છીએ.'

બાઈએ કહ્યું- 'વેલડું પાછું વાળો.'

તેડવા આવેલ ધણીને એણે કહ્યું કે 'ધાધલ, આ લે, તું આ રૂપિયા લઈ જા. બીજે પરણી લેજો.'

કે 'કાં ?'

કે 'હું તો મારા બાપને દીકરો થયા પછી જ આવીશ. તે પહેલા તું મારો ભાઈ છો.'

બાપને બીજે પરણાવ્યો. દૂધના કઠા પાઈ મદદ બનાવ્યો. વરસ દહાડે નવી માને દીકરો આવ્યો એની છટ્ટી કરી, પછી ધાધલ પતિને કહેવરાવ્યું કે 'હવે તું તારે મને તેડી જાજો.'

પછી તો બધું જ લઈને દીકરી સાસરે જવા નીકળી. ચોરે બેઠેલા પિતરાઈએને વેલની ફડક ઊંચી કરીને કહ્યું : 'હવે આવો આડા ફરવા.'

'હવે શું આડા ફરીએ ?'

'હા જ તો. શું ફરો ! ઘોડીએ ભાઈ રમે છે.'

આંહી સુધી તો મેં વાત આપી છે, પણ તે પછીનો પ્રસંગ ટાંચણમાં જ રહી ગયેલો આજે સામે મળે છે. આ વૃદ્ધ કાઠીના જે બે દીકરા થયા તેનાં નામ સૂરો ને માત્રો. મોટપણે એમણે સાંભળ્યું કે વડાળાના કણુબીએ પોતાના બે બળદોનાં નામ આપણાં નામ પરથી સૂરો ને માત્રો પાડ્યાં છે માટે જઈને એને ઠાર મારીએ.

ગયા પટેલને ખેતરે. જુએ તો પટેલે બેઠિ બળદોની ગમાણુમાં એક કાર ખોળ ભર્યા છે તે ખીજી કાર કપાશીઆ ભર્યા છે. બેઠિને ખાવું હોય તેટલું ખવરાવે છે તે 'બાપો સુરા !' 'બાપો માત્રા !' કરતો જાય છે. પણ પર પ્રેમથી ઝોછો ઝોછો થઈ રહ્યો છે.

બેઠિ ભાઈઓ ગયા'તા તો પટેલને મારવા, પાછા વળ્યા બન્નેની ઘોડીઓ પટેલને ધનામમાં આપીને.

એની એ જ વાત: સંસ્કાર: આજે આપણે એને ખેલદિલી, રમતવીરતા, સ્પોર્ટ્સમેનશીપ વગેરે અનેક શબ્દો વડે ઝોળખીએ છીએ.

ખાનખાનાન નવાખ

દાનના પ્રકારો વર્ણવું છું તેજ ટાણે ટાંચણુનું નવું પાનું દાનના ઉદાત્ત સંસ્કારનો મર્મ ખતાવતો પ્રસંગ રજૂ કરે છે—

ખાનખાનાન નવાખ, એ નામના મોટા અમીર અકબરશાહને રાજદરબારે શોભતા હતા. દાનેશ્વરી હતા. પણ દાન દેતા દેતા શરમાતા. કવિ પ્રશ્ન લખી મોકલે છે.

સીએ કહાં નવાખ જ,
એ સી દેતે દેન ?
જ્યું જ્યું કર જીએ કરો,
ત્યું ત્યું નીએ નેન.

અર્થ—હે નવાખ ખાનખાનાન ! આણું દાન દેવાનું કયાંથી શીખ્યા, કે જેમ જેમ હાથ જીએ કરો છો તેમ તેમ તેણું નીચાં ઢળે છે ?

ખાનખાનાન જવાખ મોકલે છે. (તે કવિ હતા)

દેને વાલા ઝોર હે,
લેજત સો દિનદેન,
લોક ભરમ હમ જે ધરે
તાતે નીએ નેન.

અર્થ—હે કવિ, દેવાવાળો તો કાષ્ઠક ખીજો (અલ્લાહ) છે. દિવસરાત મોકલે છે તો એ. પણ લોકો એનો ભ્રમ મારા પર આરોપે છે, (કે હું આ દહિં છું) તેથી લગ્ન પામીને મારાં નેણાં નીચાં ઢળે છે.

અકબર-દરબારનાં 'રત્ન' ગણાતા એ નેકપાક શાહિર-સેનાપતિ ખાનખાતાન પર, સ્વર્ગસ્થ મહારાણા પ્રતાપસિંહના પુત્ર રાણા અમરસિંહે, મુગલ-સામ્રાજ્યનાં પીડનોથી તોળાહ પુકારતા આ એ દુહા મોકલ્યા તે પણ આજે ટાંચણુમાંથી જડી આવે છે ને સ્વ. ગણુભાઈનું સ્મરણુ તાણું કરાવે છે.

કમધજ હાડા કુરમેમા
મહલાં મોહ કરન્તા;
કહજ્યો ખાનખાતાન મેં
ખનચર હુવા ફિરન્ત

અર્થ-રાઠોડો, હાડાઓ ને કમ્બવાહા ક્ષત્રિ રાજવીઓ તો અકબર-સામ્રાજ્યને શરણે થઈ જઈને મહેલોમાં મોજ કરે છે, હું એક જ વનનું વનચર ખનીને ભટકું છું.

ચહવાણાં દલ્લી ગઈ,
રાઠોડાં કનવજજ;
કહજ્યો ખાનખાતાને
એ દન દીધે અજજ.

અર્થ-ચહવાણોની દિલ્હી ગઈ, રાઠોડોનું કનોજ ગયું, એજ દિવસ મારા મેવાડનો પણ આજે દિસે છે.

તેના જવાબમાં ખાનખાતાન ભાવિની વાણીથી ભરેલો દુહો મોકલે છે.

ધર રહસી, રહસી ધરમ,
અપ જસી ખુરસાણુ,
અમર ! વિશંભર ઉપરે
રાખ નહચો રાણુ !

અર્થ-ધરા રહેશે, ધર્મ રહેશે, ખોરાસાનીઓ (પરદેશી પીરકો) ખપી જશે. હે અમરસિંહ ! વિશંભર પર વિશ્વાસ રાખજો.

રસજમાવટની વિવિધતા

‘ ધર રહસી, રહસી ધરમ...’ એ શબ્દો મારા સ્વ. ચારણમિત્ર ગગુભાઈ નીલાના કહેથી જ્યારે પ્રથમ વાર ઊઠ્યા ત્યારવેળાનું તેમનું મોં અત્યારે પણ નજરે તરવરે છે. એ મોં પર, આ દુહો ખોલતાં ખોલતાં, ખાનખાનાનું આત્મસંવેદન ઝલક મારતું હતું. મોં પર પસીનાનાં ટીપાં બાજતાં. સુંદર ગુલાબી ઝીણી કિનારવાળા દુપદાનો છેડો લઈને પોતે મોં લૂછતા, હાથના પંખનો ઝટકો મારીને કહેતા-‘ ખપ જસી ખુરસાણુ. ’ ‘ ધર રહસી ’ ખોલતે ધરણીના પરમ સ્થૈર્યનું મહાસ્વરુપ હાથની સ્થંભમુદ્રાએ ખડું કરતા, અને આકાશ સામે આંગળી ચિંધાડીને, માનવના તૂટતા મહાસામર્થ્યને ટેકવી લેતા હોય તેમ ખોલતા: ‘અમર ! વિશંભર ઉપરે રાખ નહચ્યો રાણુ ! ’-આશા અને આસ્થાના શા એ ખોલ હતા ! થોડાક જ ખોલ, પણ ચારણના ખોલ, વલોવાઈ જતા એક મુસ્લીમના હૈયા-ખોલ:- ‘ ધર રહસી, રહસી ધરમ...’

પરિહાસ તો જેની વાણીમાં પગલે પગલે આવતો હતો, એ ગગુભાઈની પાસે આ ત્રણ દુહા ઉચ્ચારતી વેળા નરી પ્રાર્થના, નરી આરજી, નરી આપદા જ છવાઈ રહેતી. આંખોમાં જળના ટશીઆ આવતા. વીરોચિત કારુણ્ય વાળી ઘટનાઓને એની ઉત્કટતાએ પહોચાડવામાં ગગુભાઈ કેટલા પાવરધા હતા તે તો મારી ‘ રાઠોડ ધાધલ’ની વાત (રસધાર ભાગ ૩)ને યાદ કરનારા વાચકો કલ્પી શકશે. જોગીદાસ ખુમાણે અને રાઠોડ ધાધલે મળીને એક કાળા બપોરે વીજપડીના ખેતર વચ્ચે સાંઠીઓ સૂડતા એક જોબનજોદ્ધ કણુખીને બરછીએ માર્યો, અને ધણીને બચાવવા માટે પોતાના દેહ પર ઠાંસેલાં તમામ આભરણોને ઉતારી દેતી આણાત કણુખણુ યુવતીએ ધણીને મરતો દેખી કાદાળીના જે ધડૂસકારા પોતાને કપાળે ખાધા, તેનું વર્ણન

યાદ આવે છે ? એ વર્ણન ગગુભાષનું કરેલું. એ પાતકની આઠ વૃદ્ધ કાઠી રાઠોડ ધાધલને કેવી જલાવી રહી હતી તે યાદ આવે છે ? એ વર્ણન ગગુભાષનું કરેલું. રાઠોડ ધાધલના વીરમૃત્યુને ‘એપીક’ ઘટના બનાવીને કરેલું આલેખન યાદ આવે છે ? એ શિલ્પ ગગુભાષનું. એ ચિત્રો આલેખવા ટાણે કાણુ કહી શકે કે ગગુભાષની રસના-પીંછીમાં હળવાશ પણ ભારોભાર હશે !—એ હળવાશનો દાખલો મારા ટાંચણમાં એકલિયા બહારવટિયાના ખ્યાન રૂપે મોબુદ છે. છોકરું મોખડાંડિયે રમતું હોય એટલી મોજભરી બાનીમાં ગગુભાએ એકલિયા નામના ચોરને આલેખ્યો—

એકલિયો બહારવટીઓ

ચોર હતો. મૂળ નામ પૂનરવ. પહેલાં મીંચાણા મોવર સંધવાણી ભેળો બહારવટે. પણ ભડયું નહિ. એકલું બહારવટું ‘આદ્યુ’. એકલે પડે જ. જેથી કહેવાણો એકલિયો.

પાસે એક ટારડી ઘોડી. જસદણ તાખે ભાદર નદીમાં એક દીં ટારડીને ધમારે છે. ત્યાં દરબારી માણસો કુંવર જીવા ખાયરની ઘોડિયું ધમારવા આવ્યા. કહ્યું કે એલા તારી ટારડીને બહાર કાઢી લે. ચર્ધ મોલાચાલી, એકલિયે બહાર નીકળીને દરબારી માણસોને પોતાની ટારડીની સરકથી માર્યા. કાનફટીલિં તોડી નાખી. દરબાર આલે ખાયરે ત્રણ મહિનાની કેદ આપી. છૂટ્યો ત્યારે કહેતો ગયો કે દરબારને કે’જો ચેતતા રહે.

*

મોટા અણીઆળી ગામમાં પટેલને ઘેર ઘોડી હતી. જમને કહે કે ‘ઘોડી લેવી છે.’

३ ' इपिया यारसो पउरो. '

३ ' यडी जेठं. '

पटेले तो आजैवाण जेरपंध यडाव्या, घोडीने टायक टीपक करी. अकलियो यउयो, अकाद पाटी लेवरावी पछी जोथुं 'पवराव्युं' ने कळुं ' ल्यो रामराम. आला आयरने कुंजे इपिया यारसो तमने यूकवी दै. '

हरणु जोडां करे अेम घोडी गध.

आव्यो नसदणुनी पनरे. अशीलुना धनरदारनी हुकाने घोडी उलाडीने कहे ' अरघो शेर अशीलु जेअ. ' जेअयुं. ' लाव छेडांमां. ' लधने छिपउयो. ' कुंजे दरपार आलाआयरने, किंमत यूकवी आपे. '

मंउयो नसदणु ताप्यामां लुंटा ने प्हुंहुं मारवा. दरपार कहे ' माणो साप आंडो क्यो. '

*

रायपर ने कुंडण वयाणे गीडा काहीअोनां गाम. अेक गाडुं हादुं जय. लेणा असवार. असवारो गाडाने आगण जवा दधने भेडा भेडा होडो लरे.

अेकलियो कहे ' रामराम '

' अे राम ! केवा छो ? '

' काही छुं. नाम हमीर भोरीयो. होडो पारो ? '

घोडी पर भेठे भेठे होडो ताणुवा मंउयो. गाडाने सारी पठे छेदुं पउवा दीधुं. पछी होडो आपी दधने घोडी लांपी करी. पहोंअ्यो गाडाने. मांछ पाछअो भेठेली तेने कहे ' अेअुं, धराणुं काढी आपो, भरअीपूट छुं. '

अेमां अेक रांडीराड पाछ. जते गीडा काही. कहे ३ ' लाछ, अेक कडलुं नीकणुं नथी. '

કે 'બેન, તારું બીજું કડલું આમાંથી ગોતીને પાછું લઈ લે. ને કામ પડ્યે લાઇને બોલાવજે.'

એમ કહીને ગયો.

એ બાઈ હતી કુંડળની. એને ગીડા લાયાતોએ દુઃખ દેવા માંડ્યું. બાઈએ એકલિયાને ખબર કહેરાબ્યા. ગયો કુંડળમાં. ૮-૯ ગીડાને માર્યા ને કહેતો ગયો 'બેનને જીવાઈ કાઢી દેજ્યો. નીકર ગીડો દીડો નહિ મેલું.'

*

જગો ગીડો જસદણના મોટા અમલદાર. નીકળ્યા એકલિયાની વાંસે. વાંસોવાંસ એકલિયો ચડ્યો. ફરી ફરીને જગા ગીડા ઘેર ગયા. એકલિયો પણ ઠંઠ એને ઘેર પહોંચ્યો. ગીડો તરવાર છોડી, લાલું મેલી, ઢોલિયા માથે જ્યાં બેસે છે ત્યાં પહોંચ્યો.

કે 'જગા ગીડા ! લે બંધૂક, હું જ એકલિયો.'

બંધૂક તો શું લ્યે ! ગીડાને ઠાર માર્યો. લાગ્યો. 'ઓ જય ! જય ! જય !'

*

કોટડા દરબારનું ગામ રાયપર. બહાર ચારણનું મવાડું પડ્યું છે. ઘોડાં બાંધ્યાં છે દશરાનો દી. 'તે દી' શુકન કરીને ચારણો ઘોડાંની સોદાગરી કરવા બહાર નીકળે. લાપશી રંધાતી હતી. ગઢવા બેઠેલા. ત્યાંથી એકલિયો નીકળ્યો.

કે 'બા જિતરો. ખાધા વન્યા જય એને બ્રહ્મહન્યા !'

બેડો સૌ ભેજો ખાવા. એમાં એક ગીડો નીકળ્યો. ભેળું લાલું છે. દેખીને લાપસી ખાવાનું મન થઇ ગયું. ચારણોને કહે-

'રામરામ બા.'

કે 'જિતરો આપા.'

કે 'જિતરે ક્યાં આપ ! એકલિયાની વાંસે નીકળ્યા છયેં.'

જ્ય એકલિયો ગઈયો. ઘોડી પલાણી. પડકાર્યો: 'હું એકલિયો. લે ભાલો !'

ચારણો આડા પડ્યા. હં ! હં ! હં.

કે 'ગીડો તો દીકો ન મેલું.'

કે 'ના, આંઈ કાંઈ ન થાય.'

કે 'બૂડી તો મારીશ.'

ભાલાની બૂડી ગીડાને મારી; એ તસુ વહી ગઈ.

*

દેવળિયે રાણીગવાળાની ડેલીએ ગોરખો ગીડો બેઠો બેઠો એક-લિયાની વાંકી બોલે. આંહી એકલિયાનો પણ આશરો હતો. જોગાનજોગ એકલિયો એ સાંભળે. નીકળ્યો બહાર ને બોલ્યો, 'આ લે મારી તરવાર. હું કઈ જોડો. ઊઠ, ગીડાની તરવાર ને મારો જોડો.'

ગોરખા ગીડાને ધૂન્ન વછૂટી.

કુપો ગીડો કાઠી. ડીલ એવું જાણું કે દોઢ હાથ ઉભારો. માથે ગાણું ય ચડી ન શકે. દાંઢા આંચકીને ઊભા રહે. આડસર જેવી ભુજાઓ. ભાયાણી પાલી જેવું કાંધ. ભેળો મરમલ કાઠી. ફાટીને ધુંવાડે ગયેલા. ઊંટનું પાંસળું હોય એવી તરવાર રાખેલી. એય ચાલ્યા આવે. એકલિયો વાંકળીમાં ઘોડીને બાજરો દહને બેઠો છે.

એમ અસ્વાર ચાલ્યા જાય છે, ને કુપો ગીડો બોલે છે. 'ભાયડા હજી એકલિયાને ભેટયાં નથી ના !

જ્ય અસવાર થાતે ને એકલિયો પાછળ પડ્યો. 'કુપા ગીડા ! તૈયાર છું.' ગીડાએ ઘોડી દોટાવી મેલી. પણ એકલિયો તો પતંગિયો હતો. કર્યાં ભેળાં. આડો પડીને હાથ ઊંચા કરી મરમલ કાઠી કહે કે 'રેવા દે.'

કે 'તું ખસી જા.''

કે 'પહેલું મારું માથું વાઢીને ગીડા માથે જા.' મરમલે આડું દીધું. હાથ જોડીને કરગર્યો.

'દીક ત્યારે જવા હઉં છું. પણ ઘોડીને મોવર તો ઉતારી લઈશ, ઘાંશીઓ લઈ લઈશ.'

કૂંપા ગીડાનું એટલું આંચકી લઈને પોતે ગયો. પણ એમાં પોતાનો ચોક્કાળ વોકળીમાં પડ્યો રહ્યો. એ ચોક્કાળ લઈ લઈને કૂંપો ગીડા દેવળિયે રાણીગવાળાને ત્યાં આવ્યા.

'ઓહો ગીડા ! તમે ક્યાંથી !

કે 'બા, એકલિયાની વાંસે જા'તા, ભેટાં કરી આવ્યા.'

'ઓહો ! રંગ છે.'

કે 'એણે માળે કાણ જાણે કેમ કરીને મારી ઘોડીનો મોવર લઈ લીધો, પણ તો મેં એનો ચોક્કાળ લઈ લીધો, આ જુઓ.'

'હા બા, સાચું. આ ચોક્કાળ તો એનો જ.'

એ જ વખતે રાણીગવાળાની ડેલીએ સંતાયેલ એકલિયો બહાર નીકળ્યો તે કહ્યું 'લાવ્ય ચોક્કાળ. જોડું બોલ છ ? તેં લઈ લીધો ? હવે તો ખૂડી માર્યા વગર રહું જ નહિ.'

ગીડાને ભાલાની ખૂડી મારીને લોહી કાઢ્યે રહ્યો.

*

એક દી' આવ્યા સનાળીમાં. એક રેંટો માથે બાંધેલ ને બાંજે કડયે. ભાલે કિનખાપનો રેંજો ચડાવેલ. કહે કે 'ઈ રેંજો તો મારું ખાંપણ છે ખાંપણ.'

બજારમાં ચડતે પહોરે આવ્યો. આલો ચાક નામે કાઢી મળતાં આલે પૂછ્યું, 'ક્યાં રે'વું ?'

કે 'હાલારમાં.'

'કેવા છો?'

'ભોરીયા. હમીર ભોરીઓ. આધા રે'ન્ને. ઘોડી પરગંધીલી છે.'
આલ્યો હરજીવન વાણિયાની દુકાને 'શેઠ, આજરો તોળળને ૭ શેર.'
પૂછ્યું 'કેટલા પૈસા?'

કલા પ્રમાણે પૈસાનો ધા કર્યો.

ગણીને હરજીવને કહ્યું, 'એ પૈસા વધારે છે.'

'એના કૂતરાને રોટલા નીરળે. લાવ્ય આજરો.'

'કહો છોને ઘોડી પરગંધીલી છે!'

કે 'વાણિયાને કમ કરડે છે!'

'રંગ છે બુધા ગીડાના લોઈને!'

એમ બોલીને એકલિયો દાયરામાં બેસીને કસૂઓ પીએ.

કે 'કાં એવા રંગ આપો?'

કે 'બા, બુધો ગીડો શરવીર હતા. એવા શરવીર કે લોઈ ભાળીને મરી ગયેલા! એટલે હું કસૂઆમાં એને રંગ દહિં છું. ગીડાની તરવાર ને મારું ખાસકું. ગીડાની હારે હું તરવારે લાકડીએ તો લકું નહિ.'

*

મોરખીની જલમાં પોતાને નખાવનાર એક ભગવતસિંહ ગરસીઓ હતા. લલા ગામમાં રહેતો. જીપડયો એને મારવા. ગામની ખળાવાડમાં ભગવતસિંહ ખળાં ભરે છે. વાડયે ડોકાણો ને કહ્યું, 'કાં, દરબાર, તૈયાર છો ને?'

'હા તૈયાર!' કહેતો ભગવતસિંહ જોટાળી 'બંધૂકે ઘોડે ચડી બહાર નીકળ્યો. બેળા સંધી સવાર. મંડ્યા સામસામા ઝપટ કરવા.

એકલિયો પાછળ ને પાછળ ખસતો જાય. મનમાં એમ કે ભગવત-સિંહનો દારુગોળો ખૂટે તો ભેળાં કરું. ધકમક ધકમક થાતું જાય. આઘો નીકળી ગયો. પાછળ અવાજ આવતા અંધ થયા. એમાં ઘાટાં ઝાડ, કબ્બડી જમીન, નેરું ખળકયે જાય, અને ઘટાટોપ વડ, એવી જગ્યા દેખી મન થયું કે માણું નાઈએં તો ઠીક,

પડખે ભરવાડ ગાડર ચારે. કહ્યું કે 'એલા વડ માથે ચડીને ખખર રાખ, કોઈ અસવાર આવે છે ?'

નાઈને બહાર નીકળ્યો ને અસવાર નજીક આવ્યા ત્યારે પછી ભરવાડે ખખર દીધા.

એકલિયો એકલી સૂરવાળ પહેરીને ઘોડીએ ચડ્યો, ભાગ્યો. ભગવતસિંહે અંધૂક મારી, બરાબર એકલિયાના પગનું ખૂચ તોડીને ગોળી ઘોડી સોંસરવી ગઈ. પછી ઘોડી ચાલી ન શકી.

ફરીને એકલિયે સંધી માથે ધા કર્યો. હેડો ઉથલાવીને એની ઘોડી માથે ચડી ગયો ને હાંકી. ભગવતસિંહે અંદૂકને ફરી કેપ ચડાવ્યો, પણ કેપ પડી ગયો. આંહીં એકલિયો હાંકે પણ ઘોડી ચાલે નહિ. પગ અંધાઈ ગયા. ભીતર્યો હેડે, વળ્યો પાછો, બીજા સંધી માથે આવું કર્યું. એની ઘોડી પર ગયો ને ભાગ્યો. એમાં પોતાની અંદૂક વડલે પડી રહી.

*

નવાણીએ પહોંચ્યો. પગનું ખૂચ તૂટી ગયેલ, તરવાર નાખી દીધેલ. ફક્ત એક ભાલો હતો.

દરબાર લોભોવાળો એકેલ, ઝોળખ્યો, 'આવે વેશે કેમ પના ?'

કે 'લૂગડાં મગાવી દો. રોટલો ને ગળ લાવો.'

દેવળિયે પાલાવા વોંકળામાં વાધરીએના વાડામાં રહ્યો. પાટાપીંડી, ને આવાનું રાણીગવાળો મોકલે. લૂણા ધાધલ રોજ ખેસવા જાય.

પણ રાણીગવાળો, જે આજ સુધી એકલિયાને સંધરનાર હતો, તેને જ ખીક લાગી પોતાનાં નાણાંની. એના કહેવાથી ગોરખે ગીઠે જસદણમાં જાહેર કર્યું. એકલિયો લાગી ન જાય એટલા માટે બ્રાહ્મણ લવા મહારાજનો ભાઈ પાલાવે વાંકળે જઈને ત્યાં વાતોચીતો. કરી સુવાણુ કરાવે. એ બ્રાહ્મણે કહ્યું કે પરમ દિવસ સુધી તો હું વાતોના રસમાં ને રસમાં રોકી રાખીશ.

ત્રીજે દિવસે સવારે એ પહોર દિવસ ચડતાં વાંકળાને કાંઠે બિભેલા વાઘરીએ રાડ પાડી કે ‘પુનરવ ભા, અસવર આવે છે. ભાલાં ઝળકે છે, ભાગો.’

‘ભાગી તો રિયા હવે. ભાગવું લખ્યું હોત તો આજ રોકાણુ જ શીદ કરત ?’

એટલું કહીને એકલિયે પોતાના વાતગણા વિશ્વાસુ બ્રાહ્મણ ભાઈ-બંધ સામે નજર નોંધી: ‘ભરડા ! ખૂટયો કે ?’

બ્રાહ્મણને મોઢે મશ ઢળી ગઈ.

પોતાની આંગળીમાં ચૌદ ગદીઆણાનો હેમનો ફેરવો હતો તે કાઢીને બ્રાહ્મણને કહ્યું: ‘એક અડખોત ભેળો તારા પ્રાણુ કાઢી નાખી શકું. પણ હું એકલિયો. મારું મરણુટાણું ન બગાડું. આ લે આ દક્ષિણા અને માંડ ભાગવા. હમણાં આંહી ગોળીઉતી પ્રાછટ બોલશે.’

ફેરવો લઈને બ્રાહ્મણ વહેતો થયો અને ખીજ બાજુ ગામમાંથી લુણો ધાધલ નામનો કાઠી એકલિયાને હોકો પીવરાવવા આવતો હતો તે પણ ખીકનો માર્યો જાણાં આડો છુપાઈને ખેસી ગયો. એણે કનોકન વાત સાંભળી.

વાઘરી કહે, ‘આપુ, હાલો. હજી ગામમાં જવાનો વખત છે.’

‘અરે હરિ હરિ કર ભાઈ, હું એકલિયો હવે ભાગું ?’

હથિયારમાં ફક્ત એક ભાણું જ હતું તે ઉપાડીને એકલિયો બિભે

થયો. વાઘરીને કહે 'તું હવે ખસી જા.' એમ કહીને વેંકળાને કાઠે ચડ્યો. ચડતાં જ ગીસત સામી દરસાણી. ગીસતની અને પોતાની વચ્ચે આડું એક ખીચોખીચ ઝાળું આવેલું હતું. પણ પોતે ખીજા બાબુ તર્યો નહિ. જરાક તરીને ચાલે તો શત્રુઓને વાંસો દેખાડ્યા જેવું થાય એટલે સામી જાગીએ ઝાળાં સોંસરવો પડ્યો, કાંટો ઉઝરડાતો ગયો તે બહાર નીકળ્યો.

ત્યાં તો ગીસત લગોલગ થઈ ગઈ. ભાલા સોતો એકલિયો છત્રંગ મારીને ગીસતના સરદાર વેળા ખાચરને માથે ગયો. એ ભાલાનો ધા ચૂકવવા માટે વેળા ખાચર ઘોડી ઉપરથી નીચે ખાબક્યો, કે તુરતજ એકલિયે ઘોડાને ભાલું ટેકવી, પેઘડામાં પગ દઈ હને હાથ માંડી ઘોડી માથે ચડવા હલુબો દીધો. દેતાં એનું માથું બંચુ થયું તેમ તો ધડ ! ધડ ! ધડ ! એકસામટી સાત ગોળીઓ માથાની ખોપરીને વીધતી ગઈ.

તોય એકલિયો પડ્યો નહિ. ભાલાનો ટેકા દઈ ગોડણીઆંબર બેંડો. છેલ્લી ઘડીએ બારવટિયો ભારી રૂડો દેખાયો. ત્યાં તો પ્રાણ છૂટી ગયા. એટલે કાડીઓએ આવીને એના મુઠ્ઠા ઉપર પેટ ભરીને ભાલાં માર્યાં તે ગીડાઓએ એના લોહીથી પોતાનાં કાતર્યા રંગ્યા. એની લાશને જસદણુ લઈ ગયા.

'વેળા ખાચર !' દરબાર આલા ખાચરે બારવટિયાના શરીર ઉપરના જખ્ખો જોઈ ઝીણું અવાજે કહ્યું, 'આ બધા બંદૂકના ધા નો'ય બા ! આ તો વેરી મુઓ ધ પછીનાં પરાક્રમ લાગે છે !'

'અને ત્રીસ અસવાર થઈને એક માંદા શત્રુનેય જીવતો ન ઝાલી શક્યા બા ! રંગ છે !'

પાલાવાને વેંકળે રાતોરાત કાઈ એક ખાંભી બની કરીને સિંહૂર ચડાવી ગયું હતું. અચારે એ ખાંભી ત્યાં છે.

સંતદર્શન કરાવનારા

‘ ગુરમલી ગામમાં, દીવાળી ટાણું હતું. ભેખ્યું ભેખડોમાં આપા પોતે ગાઈ [ગાયો] ચારવા નય. ત્યાં કણુખીની એક છોકરી ઠોર ચારવા આવે. એના માથામાં જાંદરી : માથું ગદગદી ગયેલ. આપાએ એના માથા પરથી પૂંચણી જીંચી કરી. ત્રણ વખત માથું ચાટ્યું, છોડીને નવનિરાંત થઈ ગઈ.

આપા દાના નામના ચલાળાની જગ્યાના કાઠી સંતનું રમરણુ કરાવતું ઉપલું ટાંચણુ મારી પોથીમાં એક દુખળા, પાતળા, ખેડી દડીના, આંખે લગભગ અખમ (નહિ દેખતા) અને દાંત વગરના મોંમાંથી વાતોનાં અખૂટ વહેન ચાલુ રાખતા બુઢ્ઢા સૂરા આરોટની આકૃતિને ખડી કરે છે હડાળાના રૂપાળા દરબારગઢના ખેઠકખાનામાં કયે કેકાણે સૂરા આરોટ ખેઠા હતા, ગળામાં કેવા રંગના પારાની માળા હતી (કાળા રંગની) અને અવાજ કેવો હતો, તે બધું અઢાર વર્ષો ગયાં જતાં યાદ છે. સોરઠી સંતોના સંશોધનના શ્રીગણેશ એમણે કરાવ્યા. પાંચાળના મોલડી ગામના સિંહ-ભેરૂ રતા ભગત કાઠીથી લઈ એમણે એ પ્રારંભ કરાવ્યો. ટાંચણુ આવે છે—

‘ રામછાળી : ગેખી બાવાનું ભોંયરૂં : દૂધપાક : ત્રણ ભવનની સૂઝી : સૂરજ, વાસંગી, ગેખી, ને રતો, સોગઠે રમ્યા : આંતરે ગાંઠ્યું : ભાઈબંધાઈ : લાકડી પડે એમ પગુમાં પડી ગયા.

પંજે નીમજ્યો : આપ સરીખા કર્યા.’

રામછાળી એટલે હરિની બકરી. ચારવા આવતી બકરી પાછી સાંજે ડુંગરામાં ચાલી જતી, કયાં જતી ! રતો પાછળ પાછળ ચાલ્યો. ઘેખી બાવાને ભોંયરે જઈ જીભી રહી. એ બકરી દોહીને બાવાએ રતાને

દૂધપાક ખવરાવ્યો, રતો સંત બન્યો. સંતોના ગેળી ધામ કે દેવનાં પુરાતન થાનકો, હમેશાં વાર્તાઓમાં આ રીતે જ પ્રકટ થતાં બતાવાય છે. કાં તો છાળી ને કાં ગાય એનાં થાનકાનો પતો આપનારાં હોય છે. ચરીને પાછી વળતી ગાય આપોઆપ જ્યાં જાબી રહીને દૂધની ધારાઓ આંચળમાંથી વહેતી મૂકે તે સ્થાનમાં જાંડા જાતરો તો શિવલિંગ કાં શાલિગ્રામ સાંપડે.

સૂરા રાવળે એ સોરડી સંતોનાં દર્શન કરાવ્યાં. શુકનદાતા સારા મળ્યા, તે આજ પણુ સતો અને સંત-વાણીની નવનવી સામગ્રી લાધે છે. મારા સોરડી સતો-કાડી, કુંભાર, કાળી, કડીઆ, માળી, રચારી, મુસ્લીમ, અને હરિજન જેવી કામોમાંથી જાહેલા, નિજનિજનાં ધંધાધાપા કરતા કરતા, ખેતરો ખેડતા, ઢોરાં ચારતા, ચાકડો ચલાવતા, ગાયોનાં છાણુના સૂંડા શિર પર ધરી વાસીદાં વાળતા, કોષ ધરસંસારી, લોકસમાજની વચ્ચે રહેતા, ધરતીની ધૂળમાં આળોટતા, સાદા ને સરલ આ મારા સોરડી સતો મને વહાલા લાગે છે. ટાંચણુ ખોલે છે કે—

‘રતો ભગત ખેતરમાં સાંતી હાંકે. સાંતીની કોશ ધરતીમાં દયાયેલ કોઈ ચરનાં કડામાં ભરાય, ત્યારે ભગત બાખે કે—

‘લખમી, તારે મારી ઇરખા (ઈબ્ધ્યાં) હોય તો પેટ પડ (મારે ઘેર અવતાર લે.) બાકી હું તો પરસેવાનો પૈસો ખાનારો.’

એવા રતા ભગતને ઘેર માંગ્યાઈ દીકરી જન્મી, મોટી થઈ, પરણાવી, પણુ જમાઈ જાદરો કપાતર કાડી, દીકરીને દુઃખ દેવામાં અવધિ કરી, પણુ ભગત ખોલે નહિ. જાદરાએ એક દિવસ બેયા-એ સાવજોની સાથે ખેતરમાં સસરાના ખેલ. ઉધાઈ ગયો. કુકર્મોતો પરિતાપ જાપડ્યો, કહે કે ‘મને ઉદ્ધારો !’

‘જા, હું નહિ, તને તો થાનગઢમાં કુંભાર મેપો પરમેદ દશે.’

ગયો થાનગઢને કુંભારવાડે, મેપો ચાકડો ચલાવવે, ઠામડાં ઉતારે,

વહુઈં દીકરીઈં ઠામ લઈ તડકે સૂકવે. કુકર્મીં જાહેરા ઠાંપીને બેસે. બાઈઓ ત્રાસે, મેપાએ જાહેરાને ત્રણ ચાકફેરણી (લાકડી) મેલી, ઊડી આવી, જાણ્યું કે બસ આનો માયલો મરી ગયો છે.’

પ્રમેલો. (દીક્ષા દીધી.)

એવાં એવાં સંતચરિત્રા સરા બારોટ હડાળા ગામે કથ્યાં; અને એમણે અધૂરા મૂકલ ત્રાગડા ફરી પાછા મહિનાએ ગયે, વડીઆમાં રાવત જેબલીઆએ ઉપાડી લીધા. વ્રહ્ અને સુરદાસ કાઠી રાવતભાઈ, વડીઆના સ્વ. દરબારશ્રી બાવાવાળાના સસરા, એણે મને પાસે બેસારી, પ્રેમથી સંતોની વાતો કરી. ઠાંચણુ એલે છે—

‘દાના ભગત કુટલાનાં ગામ કરબળે ગાયું ચારે. ભાવનગર મહારાજને છાંદ નહિ. ભગતને વાત કરી. ભગતે નાળીએર મોકલ્યું. મહારાજને કુવર આવતરો. એ પ્રતાપ ભગતનો જાણીને મહારાજે કરબળા ગામ દીધું.’

ભગતનો જવાબ તો જુએ—

‘ના બાપ, બાવાને ગામ નહોય, ખેડુતોને મારી ગાયુંના સંતાપ હશે તેથી જ ગામ દીધું’ લાગે છે. અર્થ એમ કે હવે આંધથી વયા જવ ! હાલો,’

ચાલી નીકળ્યા.

બુડી વા બુડી વા (તસુ તસુ જંટલીય) જમીનને માટે જ્યાં જાટકા ઊંડે, ત્યાં, તે જ સોરડી ધરામાં ગામગરાસનો છાંયો પણ નહિ લેનારા સંતો એ જ ભોંયભૂખી કેમોને પેટ પાક્યા, માટે જ મને સોરડી સંતો વહાલા લાગે છે. માટે જ મેં એમને મારાં ‘સોરડી સંતો’ અને ‘પુરાતન જ્યોત’ માં લાડ લગાવ્યા છે, પણ હજુ જરાક આગળ જઈએ, તે રાવત જેબલીઆએ કરાવેલ એક ‘ચાંડાવનારું’ ઠાંચણુ ઉકેલીએ:—

વાસના મારીશ નહિ

ગીએ ભગત—નતે ગદૈ. મા ધજડીની. નામ લાખુ : રાણપુર પરભા-
વેલા. પોતે જાડીમોટી. ધણી છેલખગાવ. કાઠી મૂકી. ચલાળે મોરાળ તેડી

આવ્યા. ધણીએ બીજી ધર ક્યું. મોસાળિયાં કહે કે આપણે લાખુને બીજે દુધએ. પણ લાખુએ ના પાડી. એક વાર ચલાળામાં લાખુ પાડોશણના છોકરાને રમાડે. રમાડતાં રમાડતાં મન થયું (સંતતિતું.)

અવેડા પાસે થઈને ભગત (દાનો) નીકળ્યા. કહે કે—

‘ભણે લાખુ, વાસના મારવી નહિ, વાસના નડે. ફલાણા બાવાનું મુંદ લઇ લે.’

લાખુને એક બાવા જોડે સંબંધ થયો. આશા રહી.

‘રાંડ ધરધાવતાં ધરધી નહિ, ને આપાના (દાના ભગતના) ખૂંટડાઓમાં જઈને રહી.’

એવી બદનામી થઈ : વિચારું, ‘ફવામાં પડું.’

ભગત રાતે નીકળ્યા, ફવાકાંઠે લાખુને જોઈ.

‘લાખુ, ફવામાં પડીને હાથપગ ભાંગતી નહિ. તારા પેટમાં છે બળભર. ઇ કોઈનો માર્યો મરે નૈ.’

જનરથો. નામ પાડયું ગીગલો. ગીગલો છ મહિનાનો થયો. પોતે મંડયઃ તેડવા રમાડવા. સાત ધર્ષની હમ્મર. ગીગલો મંડયો વાછરૂ ચારવા

. ઇથી મોટો થયો એટલે મંડયો ગાઉ ચારવા.

. બાવીશ વર્ષનો થયો : પાંચાળના સોનગઢથી લાખો ભગત આવેલ ત દાનો ભગત બેઠા છે. ટેલવા ગાયોનું વાસીદું કરે છે.

ગીગો છાણનો સૂંડો માથે લઈ નીકળે છે. છાણ આણું છે. મો માથ રેગાડા બિતરે છે.

લાખો ભગત:—દાના, ગીગલાનો સૂંડલો બિતરાવ.

દાના ભગત:—તમે બિતરાવો.

‘ગીગલા, આંઈ આવ.’

ગીગો કહે ‘બાપુ, હાથ ધોઈને આવું.’

‘ના, ના, ઇ ને ઇ આવ્ય.’

. એમ ને એમ આવ્યો. માથે હાથ મૂક્યો. ‘ગીગલા તારે બાવોછ પર સન. તું અમ બેવથી મોટો. ને લાખુ કીસે (ક્યાં) ગઈ ૧.

બોલાવી. વૃક્ષ લાખુ આવી. ભગતે રાખ કરાવી. પોતાની ભેણ ગીચાને અને લાખુને ખવરાવ્યું.

રક્તપીતિયાંની સંતસેવા

માનવતાનો આથી ઊંચો આદર્શ આપણને નહિ જડે. 'વાસનાને મારવી નૈ, વાસના નડે, ક્લાણ્યા બાવાનું બુંદ લૈ લે.' એ તો આધુનિકાને ચે અદ્યતન લાગે તેવી ઉદારતા છે. 'કૂવે પડીને હાથપગ ભાંગીશ નૈ, તારા પેટમાં બળભદ્ર છે.' એવી હામ દેનાર સંત દાનો પાપ-પુણ્યના શ્લેષિત ખ્યાલો લઇને ખેડેલા જનસમાજની વચ્ચે જીવતા હતા ને એ જનતાને આધારે નિર્વહતા હતા. તે છતાં તેણે થડકાટ ન અનુભવ્યો, તિરસ્કૃત માતાને માનભેર જિવાડી, એના પુત્રને સંતપદે સ્થાપ્યો, ને એ મુસ્લિમ મા-બેટાની સાથે સંતો એક થાળીમાં જમ્યા. આજે ગીરનાં પહાડો વચ્ચેનું ધર્મસ્થાન સતાધાર એ ગીગા ભગતનું કર્મક્ષેત્ર હતું. ધેનુએની અને પીતિયાં કોઠિયાં માનવીએની, એ બેની સેવા, સતાધારની આ બે સંત-ધૂણીએ હતી. ભયંકર રોગ રક્તપીત, એની નિર્બંધ સારવાર કરનારાં સોરઠમાં ત્રણ સંત-સ્થાનકો હતાં: ગઈ ગીગા ભગતનું સતાધાર, રખારી સંત દેવીદાસનું પરબ-વાવડી, અને મુસ્લિમ સંત જમિયલશાહનો ગિરનારી દાતાર-કુંગરો. હિંદમાં બીજા કોઈ સંતે આ કાળ-રોગની સેવા કરી જાણી નથી.

રાવતભાઈ જેપલિયાની કથનીમાંથી તો સંત-કુળની કલંક-કથા પણ મળી હતી. લોકજવાન ફૂડને છુપાવતી નથી. ગુરુ દાનાએ શિષ્યને બુદ્ધી જગ્યા કરી દઈને કહ્યું: 'ગીગલા, અબ્યાગતોને રાખડી તો જાણે.' આપો દાનો તો જતિ-પુરુષ. એની પછવાડે વંશ ચાહ્યો એના સંસારી ભાઈ આપા જીવણાનો. ચલાળાની ધર્મજગ્યા એ કુટુંબવ્યવસ્થા ચાલી ગઈ. દાના ભગત દેવ થયા; ભત્રીજા દેવા ભગતે, પોતાની જગ્યામાં આવનાર અબ્યાગતોને ચીંધવા માંડ્યું: 'જવ ગીગલા પાસે.' એકવાર ખાખી બાવાની જમાત આવી.

‘લાવ એ માલપુડા !’ ‘જવ ગીગલો દેશે.’ ગીગો કયાંથી છે ?
ખાખીઓએ ગીગા લકાને માર માર્યો. દેવો કહે કે ‘જ અહીંથી.’
‘ક્યાં જઈ ?’ ‘જ સાવજના મોંમાં.’—એટલે કે સિંહલરપૂર ગીરના
પહાડોમાં. ધેનુઓ હાંકીને સંત ગીગો સતાધાર એમ હડધૂત થઈને
આવ્યા. સંત-કુળોની વારસામોહિત સ્વાર્થપરતાની એ કાળી કથા
છે. માટે જ પરખના દેવીદાસે જરજમીનનાં અર્પણનો અસ્વીકાર
કરી કૃષ્ણ આકાશવ્રત્તિનું જ કરકું વ્રત લીધું’તું ને !

‘મારી એજ જોઈ !’

રતો, મેપો, બદરો, દાનો ને ગીગો, એ હતા વાણીવિહોણા
જાતો. સેવા તેમની મૂળી હતી. સૌપહેલી સંત-વાણી મારે કાને
કાળી સંત રામૈયાની પડી. જાંબુડી ગામનો આ મોટો શિકારી કાળી,
નામે રામ ધાંધા. પશુઓના સંહાર સિવાય અન્ય કાંઈ ઉદ્યમ નહિ.
એને મળ્યા સંત રૂખડિયા વેલો આવો. એ પણ કાળી એની ભાણ
પણ મારા ચારણ મિત્ર ગગુભાઈ પાસેથી મળી. મેં પૂછ્યું હતું, કે
અમે એક જરખે ગાઈએ કીએ—

‘રૂખડ આવો તું હળવો હળવો હાલ્ય જો,
‘જરવાને માથે રે રૂખડિયા ઝણુખિયા.’

એ રૂખડ આવો કાણુ, બણો છો ?

એ કહે કે એ તો વેલો આવો—

‘વેલો આવો તું હળવો હળવો હાલ્ય જો,
‘જરવાને માથે રે રૂખડિયા ઝણુખિયા.’

‘એ તો રૂખીઓ કાળીઓનું પ્રિય ગીત છે. આજ ગિરનારની
તળેટીમાં વેલાવડ છે, એ એના દાતણની ચીરથા રોપેલો. અને એ તો
‘ભેરવનો રમનારો, ગુરુ મારો ભેરવનો રમનારો’ કહેવાય છે. ભેરવ-
જપની ભયંકર ટૂંક પર એનાં ખેસણાં હતાં. સંજળીયા શાખના
રૂખીઓ વેલાને માને છે કારણ કે મૂળ ગુવાનીમાં વેલો એક

सेंठणीआ कलुणीने धेर साथी रही अंतर अडता, सांडीओ सूडता.
टांयलु ओले छे अनाः पहिला परयानी काव्यमय वात.

‘पोते सांडीओ सूडवा नय, पलु न्छने अतरे तो आडवा हेठे सध रहे छे ओपी वात सेंठणीआ कलुणीने जाने आवी. जयो अपोरे अतरे जेवा. नुअे तो वेलो हथे छे, ने कादणी अेकला अंतरमां पोतानी नाणे सांडीओ सूडे छे !’

जगाडयो. पगे लाग्या. वेलो कहे के ‘ते’ मारी अेअ न्छे. हवे न रहे वाय. लाव मुसारे.’ पैसा लधने याहा नीकन्या, पैसा छोडराने वहेयता गया.

‘मारी अेअ न्छे-हवे नलि रहुं.’ लोककथाओनुं आ पलु अेक न्छणीतुं ‘मोडीक’ छे; देवपदमणी होथले पियु ओढा न्छमने पयने आंधिलो, के तारा धरमांथी मने प्रकट करीश ते दी’ हुं नलि रहुं. पयन लोपायुं, छती करी, याही गध. देवायत पंडितने देवपरी देवलदेअे अंतवेल-मारी अेअ न्छे-श ते दी’ नलि रहुं. धरमां अेडी. लोकांमां अलुल्लुआट आल्यो : लगत, तमे धेर तथी होता त्तारे धरमां कोछक पुरुष आवे छे ने वातुं थाय छे. वहेमायेला पतिअे अेक पार अेअ निलाणी-

‘हाथमां कणश ने वयो नय अस्वार,

‘मोले सभाजुं देवलदे नार.’

अेअ न्छे आल्या गया संत वेलो. जगतने प्रभोधवा लाग्या. शिकारी रामडो आवीने कहे, ‘कडी आंधी.’

‘के आप, तारां पापने त्याग, पथी आंधुं.’

शिकारनेो रसियो मनने तिथलवा मथ्यो.

पलु गामपादरमां जपरुं अेक रोज प्राणुं आव्युं. आयडीअे भोण-वीने मोकल्यो. नव गोणी मारी. न मथुं. आल्युं गथुं. परगामथी गुरुनुं तेहुं आव्युं. न्छने नुअे तो पथारीवश वेलाने शरीरे नव नव गोणीना जप्पमे नीतरे ! ओल्या-

‘ આપ, મને આખો દી’ અંધૂકે દીધો !’

અંધૂક છીપર પર પછાડીને ભાંગી રામડો પગે પડ્યો. ગુરુ
છરી લઈને છાતી પર ચડી બેઠા. હુલાવી નાખું.

જવાબમાં રામડાને વાણી ફૂટી. ૩૫૦ ભજન ગાયાં.

અંધૂક ભાંગી : વાણી ઠાગી

હું એ વાણીની શોધમાં ચડ્યો, વાવડ મળ્યા કે ખડખડ ગામમાં
વેલાનો સાધુ રહે છે. વડીઆના તે કાળના યુવરાજ અને વર્તમાન
દ. શ્રી સૂરગલાહએ પોતાની મોટરમાં મને ખડખડ ઉતાર્યો. બુદ્ધો
આવો, અરીજીના કેફમાં ડૂલી ગયેલ, પુરા શખ્દો પણ ન નીકળે, પણ
મને આસ્થાળુ માનીને એકતારો મેળવ્યો. વેલાના સમાધમંદિરે બેઠા.
એણે માંડમાંડ ગાયાં પંદરેક રામૈયાકૃત ભજનો. ટાંચણમાં એ કાળી
શિકારીનો એગળેલ આત્મા દેખાય છે—

મનખા જેવડું મહા પદાર્થ
વેણુમાં રે વેરાણું વેલા ધણી !
મારે કોરથી વેપારી આવ્યા,
ઈ તો વેપાર કરી નવ જણે રે વેલા ધણી!
હ્યા રે કરો ને ગુરુ મેરું કરો
મારા રૂદિયા હે બીતર જણે વેલા ધણી!
આ રે શે’રમાં ખડી ખડી વસ્તુ
ગાંઠે ન મળે નાણું વેલા ધણી !
મારે કોરથી સળગાવી દેશે
ઈ તો સઘણું શે’ર છું’ટાણું વેલા ધણી!
વેલાનાથ ચરણે બોલિયા રામૈયો
એાળે આવ્યાને ઉગારો વેલા ધણી !

લક્ષિતની ભુક્તિ

વેલાઓએ ‘ગુરુને ચરણે’ શરણાગતો બનીને ગાયેલ ભજનોનો ભંડાર

તો પારાવાર ભયે છે. પુરુષ ભજનિકા મોટે ભાગે મળે છે. તે બધાંની અંદર એક ભાત પડે છે સ્ત્રી ભજનકારોની. લોચણુ નામની 'શેલણુ-શીની ચેલી' પોતાના પર વિષયાસક્ત અનેલ ધૂર્ત રાજવી લાખાને ગાળી નાખે છે તેની દાર્શનિક-વાણી પચાસેક પદોમાં પડી છે. તેના જેવી, પણ વિશેષ નિરાળી ને નવલી ભાત તો ગંગા સતીનાં, પોતાની પુત્રવધૂ ચેલી પાનખાઇને પ્રબોધતાં સંખ્યાબંધ પદો પાડી રહ્યાં છે. એ થોડાંક ભજનોમાંથી અકકેક ટૂંક આપું છું—

મેરૂ રે હમે ને જેનાં મન નો હમે રે પાનખાઈ,
મરને ભાંગી રે પડે ભરમાંડ રે
વિપત પડે વણુસે નહિ રે એ તો
હરિજનનાં પરમાણુ રે-મેરૂ રે હમે

શીલવંત સાધુને વારે વારે નમીએ પાનખાઈ
જેનાં બદલે નહિ વતમાન રે;
ચિત્તની વૃત્તિ જેની સદાય નિરખળી રે
જેને મારાજ થયેલા મેરખાન રે-શીલવંત

લાગ્યા ભાગ્યાની જ્યાં લગી ભે રહે મનમાં પાનખાઈ,
ત્યાં લગી ભગતિ નહિ થાય,
શરીર પડે વાકે ધડ તો લડે રે પાનખાઈ.
સોઈ મરજીવા કહવાય રે.

મનને સ્થિર કરીને આવો રે મેદાનમાં પાનખાઈ,
તો તો મટાડું સરવે કલેશ,
હરિનો દેશ તમને દેખાડું રે પાનખાઈ,
જ્યાં નહિ રે વરણુ ને વેશ રે.

રમીએ તો રંગમાં રમીએ રે પાનખાઈ,
મેલી રે આ ભોકની મરખાઈ,
હરિના દેશમાં વિચુણુ નવ મળે
નો હોય ત્યાં વાદને વિવાદ રે.

જુગતિ જાણ્યા વિન ભગતિ ન શોભે પાનખાઈ,
મરજદ કોપાઈ ભલે જાય,
ધરમ અનાદિનો જુગતિથી ખેલો
જુગતિથી અભાષ તો જણાય રે.

વીજળીને ચમકારે મોતી પરોવવું પાનખાઈ
નહિતર અમાનક અંધાર થાશે,
ભોતભોતામાં દિવસ વધ્યા ગયા રે પાનખાઈ.
એકવીશ હજાર છસોને કાળ ખાશે

આવાં પદો સાસુએ શેઠ કિહિને સંભળાવ્યાં ત્યારે વહુ
પાનખાઈ જવાખ દે છે—

છુટાં રે તીર હવે નો મારીએ પાઈછ,
મેંથી સહું નવ જાય,
કહેજાં મારાં વીંધી નાખ્યાં ખાઈછ,
ભાતી મારી કાઠું કાઠું થાય રે.

ખાણુ રે વાગ્યાં ને રૂંવાડાં વિંધાણુ ખાઈછ,
મુખથી કહું નવ જાય,
ખાપોને વસ્તુ છુંને લાભ જ લેવા,
પરિપૂરણુ કહોને ક્રિયાય.

પણુ માનવ-પ્રાણુની કીઠરાવટને જાણુનારાં ગંગા સતી જવાખ
વાળે છે-હજી વાર છે પરિપૂર્ણુ ક્રિયા બતાવવાની. હજી સાચાં ખાણુ
વાગ્યાં નથી. ખાણુ વાગ્યા પછી તો વહુ ! વાચા ન રહે મોમાં—

હજી પૂરાં ખાણુ નમને નથી લાગ્યાં પાનખાઈ;
ખાણુ રે લાગ્યાને છે વાર,
ખાણુ રે વાગ્યાથી સૂરતા ચડે અસમાનમાં,
પછી તો દેહદશા મટી જાય.

ખાણુ રે વાગ્યાં હોય તો બોલાય નહિ પાનખાઈ
પરિપૂરણુ વચનમાં વરતાય,

ગંગા સતી એ મ બોલિયાં રે
તેજ પૂરણુ અધિકારી કહેવાય.

અને સાસુએ તો વહુને ખોળામાં બેસારીને રસ-પ્યાલો પાયો-

ખોળામાં બેસારી તમને વસ્તુ રે આપું
જેથી આપાપણું બળી તરત જાવે,
વખત આવ્યો છે મારે ચેતવાનો પાનખાઈ,
માન મેલી થાવને હુશીઆર રે.

આપ્યો રસ ને ખોળામાં બેસાર્યાં
મૂઠ્યો મસ્તક ઉપર હાથ.

ગંગા રે સતી એ મ બોલિયાં
ત્યાં તો નિરખ્યા ત્રિભોવનનાથ.

અને ભક્તિ એ તો રહેણીથી વેગળી વસ્તુ છે એવો પણ એક
જામ છે, જેને ગંગા સતી પ્રાણુ છોડતાં પહેલાં નિવારે છે-

માણુવો હોય તો રસ માણી લેજો પાનખાઈ,
હવે આવી ચુક્યો પિચાંસા,
કહેવું હતું તે તો કહી દીધું પાનખાઈ,
હવે રેણી પાળવા લેતથી હાંસા.

રેણી થકી જોને શામ રીઝી પાનખાઈ,
રેણી થકી રસ શરીરમાં પરવરે,

* * *

રેણી થકી અહર ઉતારા પાનખાઈ,
રેણી થકી પાર પોગી જવાય,
રેણી તો સરવથી માટી રે પાનખાઈ,
રેણીથી મરણવા ખનાય.

એવું પ્રમોદીને ગંગા સતી સ્વધામ ગયાં. પ્રથમ તો પાનખાઈને
અફસોસ થયો: પછી-

વસ્તુને	વિચારતાં	આનંદ	ઉપજ્યો
	મટી ગયો	મનનો સરવે	શોક;
અંતર	અદૃશ્યું,	નિરમળ	ખની
	સંકલ્પ સમાણો	ચૈતન	એકાં,
હાણુ	ને લાલની	મરી	ગઈ
	બ્રહ્માનંદ ખીલી	ગયો	ચિત્તલાઈ.
જ્યાં રે	જેવે ત્યાં	તો હરિ હરિ	ભાજ્યા,
	રસ તો પીધો	અગમનો અપાર,	
એક	નવધા	ભગતિને	સાધતાં
	મળી ગયો	તુસ્તિયામાં	તાર.

આવી ભજનવાણી વડે નવી ટાંચણુ-પોથીઓ ભરાઈ રહી છે, અને લોકસાહિત્યના સ્વતાચળ ફરતી મારી પરકમ્માનો છેડો આવતો નિહાળું છું. ભજનવાણી, એ આ પરકમ્માતું અંતિમ સીમાચિહ્ન છે.

સોરઠી સાગરના સાવજ

નવાં પાનાં ઊઘડે છે, અને મહિનાઓ પૂર્વે સાંભળી રાખેલું નામ-દુલા ભગત-ટંકાયેલું છે. શ્રી દુલાભાઈનો પ્રથમ મેળાપ ભાવનગરમાં થયો. પ્રભુતા ને ચારણી દેવીઓના નિજરચ્યા છંદો મને સાંભળાવ્યા. ડોંગળી આની પર સારો કાપ્યુ, કલ્પનાઓ કાંચી, પણુ ઝડઝમક-ઝડઝમક-એહદ ઝડઝમક. આજે તો એની વાણી એ તમામ ઝડઝમકને ગાળી નાખીને સાદા સલૂણા સર્વભોગ્ય કાવ્યપ્રકારોમા આસાનીથી રમે છે, અને કેટલાંક તો અપૂર્વ ગણી શકાય તેવાં સ્વરૂપોને સિદ્ધ કરી ચુકી છે. સહજમાં રનેહ અંધાઈ જાય તેવા રસિક અને હેતાળ જીવાન, મંજ્યા ગીરની ને દરિયા-કાંઠાની વાતું કરવા. એમાંથી ભાવનગર-કાંઠાળતા ચાંચિયા સાગર-સિંહોની ઓળખાણુ મળી : ખીમે વાજે કોટડાનો, કાળો બીલ કોટડાનો, દંતો કોટીલો ડેડાણુનો, એવા ડાંખરા બહાદુરોનાં વ્રતાંતો સાંભળ્યાં, અને પછી તો એક દિવસ એ ગીરના અને સાગરતીરના પ્રવાસે દુલાભાઈની

સાથે ચાલી નીકળ્યો. અમારી ઊંટની સ્વારી તળાજ, ગોપનાથ, ઝાંઝમેર, મધુવન ને મેથળા થઈ, જ્યાં બગડ નદી દરિયાને મળે છે એ 'દરિયા—બાઈ' નામને સ્થાને, ભરતીનાં નીર ઊતરે ત્યાં સુધી વાટ જોઈ પછી ઊતરાણ કરીને ઊંચા કોટડા પર ચડી ત્યારે સાંજ નમી ગઈ હતી. દરિયાની તરફથી બરાબર કાટખૂણે ખડા થયેલા એ ભયાનક ઊંચા ખડકની ઉપર, ચાંચિયાનું વસેલું ગામ કોટડા જોવાને અમે ધરતીની દિશાએથી ઢાળ—માર્ગે ચડયા, ત્યારે ચાંચિયાની ખોલ-બાલાનું કારણ નજરે દીકું. ત્રણ તરફથી દરિયામાં કાટખૂણે ઊભેલ આ ભૈરવી ખડકને માથે જવાનું જે પ્રવેશદ્વાર છે, તે તો એ જ બંદૂકદારો કે સમશેરવીરો સેંકડોની ફોજને ખાળી રાખે તેવું વંકું ને જીવંતદાર છે.

કાળો ભીલ : ખીમા વાળે

ઉપર ગયા, પુરાતન ચાંચિયા કાળા ભીલની કોઈએ (માલ સંતાડવાને માટે ખડકમાં દરિયાબાણુએ કોરેલાં ઊંડાં ટાંકાં) જોઈ અને એનાં પરાક્રમ સાંભળ્યાં. કોટડાનો એ ચાંચિયો બાર વહાણુ રાખતો, રાતોરાત ગોવા સુધી લૂંટ કરી આવીને ઘેરે આવી સૂઈ જતો, સવારે કોટડા આવી પહોંચતો. એકવાર ફિરંગીએ પાછળ થયા, પકડયો, અને ગોવાના કિલ્લામાં ચણી લીધો હતો. તેમાંથી આ કોટડાની ચાંચિયા—દેવી ચામુંડાએ છોડાવ્યો—

કાળાને ગઢને કાંગરે
જડિયલ બેલાં જે,
એ માં થી ઉપાડ્યે
તેં છોડાવ્યો ચામુંડી.

પછી ક્ષત્રિય ચાંચિયા ખીમા વાળની વાત સાંભળી, એનાં પણ વહાણુ ચાલતાં—

થળ પર હાલે થાલ
જળ પર જહાજ તાહરાં;

વાળ ! બેને વાટ
ખીમા ! ધર ફાંધી ખાતી !

(હું ખીમા વાળ ! તારાં તો પૃથ્વી પર સૈન્યો ચાલે ને જળ
પર જહાજ ચાલે. અન્ને માર્ગે તેં ધરણીને ફાંધી રાખી છે.)
શત્રુનો કવિ કહે છે—

ખીમા ! મ કર ખલવલાં,
મ કર મામદ શું મેજ્ય;
જાજન તણો જડ કાઢશે,
કાળ વણુધ્યો કેળ.

(હું ખીમા ! તું જાજનશાહના બેટા મામદશાહ સાથે યુદ્ધ ન કર,
એ કાળ જેવો તારી જડ કાઢશે.)

ખીમો ઉત્તર વાળે છે—

કાળ વાણુધ્યો કાંઈ કરે
જેને ખાંચાખળ હોય;
તું ખર ને હું ખીમરો
જુદ કરું તે જોય.

(અરે તારો કાળ જેવો આદશાહ પણ જેને ખાંચમાં-જુગમાં
ખળ છે તેને શું કરશે ? હું જુદ કરું તે વેદ લેવું.)

પછી આદશાહનો કવિ કહે છે કે મામદશા તો ફણીધર છે; તો
ખીમાનો કવિ ખીમા વતી પડકારે છે કે,

ફણીધર તેને ધર ધર ફેરવું,
ના ક ચ હા વી નથ;
હું ખીમો લખધીરો
છઉં ગારડી સમરથ.

(તારા ફણીધરને તો હું નાકમાં નથ પરોવીને ધર ધર ફેરવીશ.
હું લખધીરનો પુત્ર ખીમો તો સમર્થ ગારુડી છું.)

મુરિલમે બેન કીધી

આ બાદશાહ મામદશા કોણ ? લોકવાર્તા તો આમ બોલે છે. ખીમો વાળે કોઈ ગાંગડની વાઘેલી કન્યાને પરણેલા. કન્યાને લઈને વેલકું ચાલ્યું આવતું હતું. રસ્તામાં કંટાળા ગામ પાસે ધોકડવા ગામે થઈ ને નીકળ્યું. ત્યાં એણે મામદશા બાદશાહનો બગીચો દીઠા. પછી કોટડે આગ્યાં. ત્યાં તો બાહ્યે ઉજ્જડ દીઠું. પતિને કહ્યું કે 'ઓહો ! શું બાદશાહનો બગીચો છે !' આંહી તો તમે કહેલ આંબાઆંબલીને બદલે બાવળ ને બેરડી જ છે ! ખીમો કહે-હા, બગીચો તો ધોકડવે જ છે. જાવ બગીચાવાળા કને !

વાઘેલી રાણી ચાલી. હેલ ભરીને મામદશાને આંગણે જઈને બાબી રહી.

મામદશા કહે 'કોણ ?'

કે 'મેણીઆત.'

કે 'મેણું ખુદા ઉતારશે. બેન છા.'

બહેન કરી રાખી. બેનને કોલ દીધાં કે તારા ઘણીને મારીશ નહિ. પણ કોટડા તો પાલટીશ. કોટડે બાદશાહી ફાળે ઘેરે ઘાલ્યો. ત્રણ વર્ષ થયાં પણ કોટ તૂટે નહિ. પણ ખીમાએ એક વાર 'રતનાગરની શાખ' લોખીને ભર્યના એક વાણિયાને લૂંટ્યો. વાણિયો ગાંડા થઈ ગયો. રતનાગર સ્વપ્નામાં આવ્યા. 'કહેજે બાદશાને કે સવા પહેર દી' ચડ્યે ખીમો પગમાં હથિયાર છોડશે.' ખીમાએ એ દિવસ એક લાલ વાવટાવાળું વહાણ બેંચું. વહાણ દીઠા બેગું સમાઈ ગયું. તે ખીમાએ રતનાગર કડ્યા ગણી તરવાર છાડી.

ખીજ વાત એમ છે, કે ખીમો અગ્નિત હતો, કારણ કે એને મા ચામુંડા તરફથી ચૂડી મળેલી તે પોતે કાંડે પહેરી રાખતો. બાદશાહને આ ખબર પડી. એણે ખીમાને મેણું દીધું—

'બાહી છે: તે અલોચું પહેરજ ?'

એ મહેણાથી ચૂડી ફગાવી દઇને ખીમો લડાઈમાં ઊતર્યો, હાર્યો, પકડાયો. એની આંખો સીવી લીધી. પછી બાદશાહે દમણને પાલટવા ચડાઇ કરી. તેમાં ખીમા વાળને સાથે લઈ જઈ ત્યાં વેરી મુસલમાન પરણાવી હતી. એના વંશના હજી પણ વેરા વાળ કહેવાય છે. એના વહાણમાં બીલ કોળી લડવૈયા હતા. શબ્દના કૂવા ઉપર માતા ચામુંડાનું ત્રિશળ હતું.

એના બીલ લડવૈયામાં ઉગો ને હામો એ બે નામો બળ્હીતાં છે. ઉગાને ફિરંગીઓએ ચણ્યો હતો દમણના કોટમાં, હામાની ખેડીઓ ખૂટ માને પ્રતાપે ગળી. અંદીખાનું તોડીને ભાગ્યો, એક કૂવાથંભ વગરના વહાણમાં ચડી જઈ એ વહાણ હાંકી કોટડે આવ્યો હતો.

રાડું અને જોડો

આવી આવી ચાંચિયા બહાદુરોની વાતો એ રાત્રિએ હેઠા કોટડા ગામના એક બીલ ગામેતીએ-જેને ઘેર ઉતારો હતો-તેણે મૃત્યુકાળ નજીક હતો તેવા દિવસોમાં, હેઠા પી પીને શરીર કાંટે રાખીને સંભળાવી હતી. પણ એ સર્વ વીરતાને સામે પલ્લે નીચેની એક જ વાત હું ઊંચા કોટડાના લૈરવી ખડક પરથી મગજમાં લઇને ઊતર્યો હતો—

ખડક પર ગામની વચ્ચે, દેવી ચામુંડાનાં ફળાંની નજીક જ એક ચુનાબંધ ચણેલ એટો હતો. એ જોઇને મેં પૂછ્યું ‘આ શું છે?’ લોકોએ મને જવાબ દીધો—

‘વેલાંની વેળામાં, આંધ એક પરદેશી ટોપીવાળો આવેલો. એણે આવીને બીજું કાંઈ ન કર્યું, પણ એક ધૂડનો ધક્કો બતાવી, તેના પર એક રાડું ખોડી, એ રાડા ઉપર પોતાનું એક પગરખું ભરાવ્યું, ને મૂંગો મૂંગો બસ ચાલ્યો જ ગયો. પાંચ વરસે એ પાછો આવ્યો, તપાસ્યું તો પોતે ગોઠવેલ પગરખું, રાડાની ટોચે બરાબર જેમનું તેમ છે! બસ, ચુપચાપ પાછો ઊતરી ગયો, ને થોડા જ

દિવસમાં આંહી દરિયાકાંઠે ફિરંગીઓનાં ઘાડાં ફરી વળ્યાં, મુલક સર કરી લીધાં.

મેં પૂછ્યું, 'એ જોડાવાળી વાતનો મર્મ શું ?'

'મર્મ એટલો જ આપુ, કે એણે લોકોનું દૈવત પારખી લીધું. એણે જોયું કે જે લોકો આવી કરામતથી પણ ડરી જઈ, પાંચ વર્ષ સુધી એ પગરખાંને અડક્યા પણ નહિ, તે લોકો નીર્વાર્યતાને છેક છેલ્લે પાટલે ખેસી ગયા હોવા જોઈએ, માટે હવે અહીં ફિરંગી ફાજ ઉતારવામાં વાંધો નથી.'

એ આપણી દૈવતવિહોણી દશાનું આ સ્મારક છે. અહીં ફિરંગીઓએ પાકો એટો બનાવીને આપણા કપાળમાં કાળી ટીલી તરીકે ચોડી ગયા.

‘ भारी मेंदीना रंग उड़ी जय रे ! ’

करसनछ तेडां मेडले रे
राधा ! भारे मेले आव,
रे राधा ! भारे मेले आव.

ओतर-हमलु यडी वाहणी रे
जीला जरभर मेड
रे जीला जरभर मेड

जठं तो लींजय यूँडी रे
नीकर तूटे रे सनेह
रे नीकर तूटे रे सनेह

घाणी लींजय भारी यूँडी रे
भारै राभवो सनेह
रे भारै राभवो सनेह

राधेयुमानुं आ गीत १८२८ ना लावनगरमां लीधिलो भेजेक
वर्षना वसवाट याद करावी रहैल छे. मकान-मालिक नवुं यखुतर
करायता छता, मन्तूरणा यूँतो आउती आउती ताले-स्वरे ने काव्ये
आ यखुतर-भसाजाने रसती छती. गवरावनारी छप वर्षनुं पय
पटावी गयेल, अर्धभोभी छती. काणुं झटलुं ओढलुं याद आवे छे.
हेल हांकवा निरर्थक मथता साउत्रानी माइक न हेलती यामडी तरउयेवी
छती. अनामल हतो इकत ओक कंड.

‘ जठं तो लींजय यूँडी रे, नीकर तूटे रे सनेह ! ’—सनेह-

જીવનની એ સનાતન સમસ્યા છે. સાચો પ્રેમ પલના યે વિલંબ વિના સમસ્યાનો નિકાલ લાવે છે-

‘ ઘોળી બીજનય મારી ચૂંદડી રે
‘ મારે રાખવો સનેહ.’

‘ ઘોળ્યો ’—એ એક જ શબ્દમાં આ પંજળીઓએ, સિંધીઓએ અને સોરઠવાસીઓએ નિજાવરપણ્યાની કેટલી બધી ઘટ્ટ ધન તાકાતની જિર્મિ ભરી આપી છે ! સામા પારના વાસી પિયુ મેહારને છેલ્લી વાર મળવા જતી સુહિણીએ પણ સિંધુનાં મધ્યવહેનમાં મધરાત્રિએ ઓગળેલ ઘડાનો આધાર ગુમાવ્યો હતો ત્યારે આ ‘ ઘોળ્યો ’ શબ્દ જ ઉચાર્યો હતો : ‘ ધરો ભગો ત ગારેઓ—’ ઘડો ભાંગ્યો તો ઘોળ્યો ! હું આપબળે તરીને આ ભયાનક સિંધુ-પ્રવાહ પાર કરીશ, પાછી તો નહિ જ વળું. મારો પિયુ વાટ જોઈ રહેશે.

મુસ્લિમ સંસ્કારની પ્રસાદી

લાવનગરને ધરઆંગણે ચૂનાની ઢૂંડીમાં ઘોઠા પડે છે, અને બીણું એક ગીત એના તાલ-સ્વર-બોલની ત્રવડી ધરે સિંચાય છે-

ધૂપ પડે ને ધરતી તપે છે ભલા
ધૂપ પડે તો ધરતી તપે છે ભલા !

સૂરજ રાજી ધીમા તપોને !
મારી મેંદીનો રંગ જીડી જય !

કોના હાથપગની લથેળીઓ પાનીઓ પરથી સંસાર-સૂરજના ઉગ્ર સંતાપ આ મેંદીનો રંગ ઉછેડી લેતા હશે ? કોઈકે મિંચાંની બીખીના જ તો ! મેંદીના લાલી-શણ્કાર સગતી, એજન્સી થાણાના પોલી-સોની ગરીબ રસિક સિપારણો મારી શૈશવ-સ્મૃતિમાંથી તરવરી આવે છે. સાત સાત રૂપિયાના પગારદાર પતિઓની એ સપારણો એ રીતે લાલી પ્રગટાવતી: મસાલા વાટીને અને મેંદી વાટીને: Food & Sex:

મેંદીનો રંગ, એ તો છે મુસ્લિમ સંસ્કારની પ્રસાદી. ગીત પણ મિયાંનો
જ નિર્દેશ આપે છે—

મિયાં કે વારતે દાતણિયાં મગાવું બલા !

x x x

મિયાં કે વારતે પોઠણિયાં મગાવું બલા !

હાં જે મારાં જોખન જય ભરપૂર,

હાં જે મારાં નેણાં જપ્પૂકે જલપૂર.

સૂરજ ગણ્યા ! ધીમા તપોને,

મારી મેંદીનો રંગ ઊડી જય.

વિવેચનનો સૂર્ય—તાપ વધુ તપે તો આ ગીતનો મેંદી-રંગ પણ
ઊપડી પડે એ ખીંક વધુ કંઈ લખાવું નથી. જોખન જેનાં ભરપૂર
નીરે વ્યર્થ વહી જતાં હશે તેનાં નેણાંમાં જલપિન્દુઓ જપ્પૂકી
રહેતાં હશે.

એક ત્રીણુ ટાંચણુ ટીપણી—ગીત આપે છે—

માર આદુર દાદુર બોલે છે,

જરમર મેવલા વરસે છે.

તમે જસર એરા આલો જે

એક તમારી અરજ કરું.

આંગણીએ દોળ જખાવું જે

ચોકમાં ચંપો રોખાવું.

વીંજણુલે વાહર દોણું જે

પૂલની સેજે પોઠાડું.

આટલી બધી સુકોમળ સારવાર શાને માટે ? આટલા માટે કે—

તમે ઘડીકે સુજ પાસે બિસો જે

હાં હાં મેલાને.

તમને સાચી વાત મુલાવું જે
જો રુદિયામાં રાખો તે.

તમે જો રુદિયામાં રાખો તે.
અમરત આણું ચાખો તે !

સ્વતંત્ર રચનાઓનો જન્મ

હૈડાં હૈડાં મેલીને મેં એ દીપણી-ગીતો એકાદ પખવાડિયું
સાંભળ્યા કર્યાં. રુદિયામાં જ રાખે ગયો. એમાંથી જન્મ થયો-મારી
સૌપહેલી સ્વતંત્ર ગીતરચનાઓનો. દીકરી ઈદુ ખોળે રમતી હતી,
છએક મહિનાનું ફૂલ, ત્યારે ત્યાં, ભાવનગરમાં 'વેણીનાં ફૂલ' રચાયાં-

હાલા એ મોર કાળી વાદળી જે
એક વાર ઊભાં શે' રંગવાદળી !

વરસ્યા વિષ્ણુ જ્ઞાને વહાં જવ જે
એક વાર ઊભાં શે' રંગવાદળી !

એ ઝડપુ-ગીત;

'નીંદરભરી જે ખુલાલે ભરી
'એનીયાની આંખડી નીંદરભરી જે'

એ હાલરડું; અને

ભેટે જૂલે એ તલવાર,
વીરાણ કેરી ભેટે જૂલે જે.

એ શૈર્ષ્ય-ગીત તો રાત્રિયે સૂતા પહેલાં રચીને પ્રભાતે સ્વ. મિત્ર
અમૃતલાલ દાણીની પાસે હાંશભેર લખને દોડ્યો ગયેલો તે સાંભરે છે.
એનું પ્રોત્સાહન પામીને વળતાજ દિવસે 'શિવાજીનું હાલરડું'
બનાવ્યું. એકજ એક રચીને પછી જ ઊઠ્યો, દાણી પાસે પહોંચ્યો.

અમૃતલાલ દાણીએ લાલન કર્યું

બોટાદકરની કવિતાનું લાલન કરનાર એ અમૃતલાલ દાણી હતા. મારી
આ કવિતા-કૃંપણોને પણ એ જ અમૃતલાલે અમૃતમય ઉત્સાહે સિંચી
છેરે. 'આવો આવો જે બહાદુર એ બહેન હિંદવાણી !' નું મારું

ગીત લાઈ અમૃતલાલના આત્માને સ્વરહિલ્લોલ પર ચડાવી ડોલાવી શક્યું હતું. પોતાના મહિલા-વિદ્યાલયની વિદ્યાર્થિનીઓ-જેમાં કુમારિકાઓથી લઈ સુહાગણે વિધવાઓ પણ હતી-તેમની આગળ આ કૃતિઓ સંભળાવવા પ્રેરીને, આડકતરી તેમજ સીધી ઉભયવિધ ભુક્તિ વડે મારામાં કવિતાસર્જકતાનો આત્મવિશ્વાસ રોપનાર પણ અમૃતલાલ દાણી હતા. દાણીનું એ ઋણ ન ચુકવાય તેવું છે. સામા માણસને પોતાની પ્રજા વડે આંજી દેવો, પોતાના તેજપુંજથી ચક્રિત, મુગ્ધ, સ્તબ્ધ બનાવી દેવો, પોતાનો નષ્ટ આશ્રિત ભક્ત બનાવવો, એ સહેલ છે. સામા માણસની સુપુત્ર શક્તિઓને પારખી લઈને પછી એની લાઘવ-અંધિનું આવરણ ઉખેડી લેવું, એનામાં નિજશક્તિભાન સંચારવું અને એને આ નિજશક્તિનાં અતિભાનમાંથી ઉગારી લેતે લેતે સર્જનપ્રવૃત્તિને પથે પળાવવો એ વિકટ કામ છે. દાણીમાં એ આવડત હતી. મારી કાવ્યસર્જકતાનો રોપ, સીધેસીધી રાષ્ટ્રોત્થાન-ભાવની જોખમભરી ભૂમિમાં પડતો બચી ગયો અને નિસર્ગલક્ષી બાળગીત કૌમારગીત તેમજ દાંપત્યગીતની ક્યારીમાં રોપાયો એ સ્વ. દાણીના પ્રતાપ. પત્રકારિત્વથી હું ત્યારે આજની માફક આવો ખરો ગયેલો હતો. 'કિલ્લોલ' 'વેણીનાં ફૂલ'નો ફાલ એટલે જ સંભવિત બન્યો. રાષ્ટ્રભાવી કૃતિઓનો ઉગમ તો તે પછી, ફરી પત્રકારિત્વે ઊતર્યો ત્યારે, '૨૯-૩૦નાં વર્ષોમાં, 'જગો જગનાં ક્ષુધાત' અને 'કવિ તને કેમ ગમે !' એ અનુકૃતિઓ વડે સૌરાષ્ટ્ર સામાહિકનાં પહેલાં પાનાંને શણગારવા માટે થયો હતો. 'યુગવંદના' મને પ્રિય છે, પણ વેણીનાં ફૂલ ને કિલ્લોલ પ્રિયતર છે. જનમેદનીના પ્રાણમાં જશ્વિ-ધોષ ગર્ભવતું—

જગો જગનાં ક્ષુધાત'

જગો દુર્બલ અરાજત

પૃથ્વીના પાટ પર

કાલ કાલ જગે

અગર તો—

હેલો હટોરો ઝરનો
આ પી જાને બાપુ !

એનાં કરતાં મનમાં મનમાં એકલા ગવાતું મારું—

મોરલા હો મુ'ને થોડી ઘડી
તારો આપ અપાનીલો કંઠ !

જોવાયેલી વાદળીને હું
હેલી વાર સાદ પાડી જઈ.

એ ગીતો જીવનની વિકલતાઓ વચ્ચે વિશેષ આશ્વાસક બની રહેલ છે.

ચૂંદડીની રંગઝાલકો

'૨૭-૨૮ની આ એ સાલનું ત્રેય આટલેથી સમાપ્ત નથી થતું, સ્વ. દાણીને ખાતે જમા થયેલ બીણું એક મહાત્રણ છે. 'મેલાણીભાઈ, તમે લોકગીતોનો ગરબા, રાસડા, હાલરડાં વિ. પ્રદેશ ખેડો છો, પણ કાવ્યદષ્ટિએ ધણાં વધુ ચડ્યાતાં આપણાં લક્ષગીતોને તો તપાસો.' આ હતી ભાઈ દાણીની વારંવારની ટકોર. લક્ષગીતોનો પ્રદેશ મારે માટે અજુદીઠ હતો. એમાં મને પ્રવેશ કરાવનાર અમૃતલાલ. એમનાં પત્ની જ્યાબહેને આ ગીત-ભવનનાં આરણ્ય ઉધાડી આપ્યાં. સ્વ. દાણી સાચા પડયા. જ્યાબહેને જેમ જેમ ગાતાં ગાયાં—

ધરતીમાં બળ સરજ્યાં એ જાણું
એક ધરતી ખીજે આલ
વધાવો આવિયો.

આલે મેહુલા વરસાવિયા
ધરતીએ ઝીલ્યા ભાર-વધાવો.

એ પહેલું ગીત;—

દૂધે તે ભરી રે તળાવડી
મોતીડે ખાંધી પાળ;

ઇસવર ધોવે ધોતિયાં
પારવતી પાણીડાં જાય.

એ ખીજું;—

એક ભૂંચો તે વરનો જોજો રે દાદા!
ભૂંચો તે નત્ય નેવાં ભાંજશે.

એ પુત્રીહૃદયના આગળા ઉધડાવતું ગીત;—

કુંવારી ચડી રે કમાડ
સુંદર વરને નિરખવા રે

એ સ્વયંવર ગીત :

કાળી શી કોયલ શખદે સોયામણી
આવે રે કોયલ આપણા દેરામાં

એ લમજીવનના સાહસ્યતું શેષ મંગલ—

તેમ તેમ જીવન-ચૂંદીનાં ગલકૂલ વણાટમાં ભિપડતાં આવ્યાં.
'ચૂંદી' નામના લખગીત-સંગ્રહો પ્રજ્ઞને આપ્યા એ તો ઠીક, પણ
એ ગીતોની સંજીવનીએ આ બળતા વેરાન વચ્ચે આતમ-ભૂમિને
રસવાનું જે ચિરકાલીન કામ બળવે રાખ્યું છે તેની વાત કરવા
ખેસતાં વાચા વિરમી જાય છે. ફટલીક વસ્તુઓ તો મૂંગાં મૂંગાં જ
માણુવા જેવી છે, ને પછી તો 'ચૂંદી'ની રંગઝાલકા ક્યાંક્યાંથી
ભીડી તે યાદ કરું છું. એક અબણ્યાં બહેને છેક બ્રહ્મદેશ-આકચાબથી
એક ગીત સંગ્રહમાં નહોતું તે કાગળમાં મોકલ્યું—

ગોરાં...વહુ તે ...ભાઇને વીનવે,
તારા ગામની સીમડી દેખાડ રાયજાદા રે
લાલ છેડો ભટકાં રે.

તમે આધેરાં ઓઢો ગોરી ઓઢણાં,
મારા ઓગલાને છાંયે ચાલી આવ મારી ગોરી રે
લાલ છેડો ભટકાં કરે.

એ એક જ ગીતે મને નિહાલ કરનાર સૌરાષ્ટ્રીય બહેનનાં દર્શન અને સમાગમ તે પછી પંદર વર્ષે '૪૪ માં અચાનક પામ્યો. એનું નામ ચલાળાના લાખાણીપુત્રી સૌ. હેમકુંવર બહેન મગનલાલ. અને બીજો પરિચય તો એ કરતાં પણ વધુ વિસ્મયકર બન્યો. મંગલમૂર્તિ વિજયાબહેન દુર્લભજી પરીખ સાથેની અમારી લેણાદેવીના આજ્ઞગીતના અખૂટ રહેલ ચોપડામાં પહેલો આંકડો એક લગ્નગીતયા પડ્યો. સીધાં તો મને લખે પણ નહિ એટલાં બધાં અગ્નણુ, તે એક ત્રીણ સ્તેષી દ્વારા 'ચૂંદડી'ના એક ગીતની ખંડિત પદ્ધિઓ પૂરી પાડી અને વિશેષ સંખ્યાબધે ગીતો લખી મોકલ્યાં મારા અને મુજ જેવાં અનેકનો વિસામો બનનાર વિજયાબહેન દુર્લભજીભાઈની દુનિયા જ છેક નિરાળી. આ લગ્નગીતોએ વચ્ચે સેતુબંધ સરળવ્યો. ચલાળાવાસી ગં. સ્વ. મણિબેન પાસેથી મળ્યું અણુકર્યું એક રસગીત—

લાડી ! તમને કેસરિયો બોલાવે હો રંબળીની !
એસાં આવો મુજ પાસ.

પાળી ચાણું તો મારા પાણુલિયા દુઃખે,
કેમ રે આવું વરરાજ !

મોકલાવું રે મારાં અવલ વણેરાં,
બેસી આવો મુજ પાસ.

હડાળા દ. શ્રી. વાજસૂરવાળાનાં પુત્રીઓએ કાઠી લગ્નગીતો અધરાત સુધી જાગીને ગાઈ ગાઈ ઊતરાવ્યાં, મિત્ર હાથીભાઈ વાંકે એમનાં (તે વખતે મારી એજલ પાળતાં) પત્ની પાસે ગવરાવી નોટ ભરી મોકલ્યાં.

હમણાં જ એક અખબારમાં કવિ શ્રી ન્હાનાલાલના કોમક વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ જોયો. અંદર હતું કે 'મેઘાણીને મળેલા લોકગીતો તો બહુધા બરડાની મેરાણી-દીધાં છે.' વાત દૂષિત છે, મારાં

ગીતદાતા માનવીઓનાં નામ તો મારા પ્રત્યેક સંગ્રહની પ્રસ્તાવના-
ઓમાં રજુ છે. એટલું સાચું કે શ્રીગણેશ કરાવનાર હતાં મેરાણી
બહેન દેવી, બરડાના બગવદર ગામનાં. પણ હું ભમ્યો છું પ્રાંતપ્રાંતે.
મને સાંપડેલ છે સ્થળેસ્થળના ટુકડાર. ટાંચણુ-પાનાંની આ વાર્તા
કહેવાનું કહી રહી છે. 'ખવાસણો ને કાઠીઆણીઓ, વણિક ને બ્રાહ્મણ
સ્ત્રીઓ, ઝાલાવાડ, હાલાર અને ગોહિલવાડનું પ્રતિનિધિત્વ કરનારી
અનેકની કનેથી હું પ્રસાદી પામ્યો છું. અલગ મને તો બૃહદ્ ગુજરાતનાં
વિચિત્ર પ્રતિનિધિઓ વિલક્ષણ રીતે ભેટી ગયાં છે.

ટેકરાનાં મારવાડાં

એક તો આ ભાવનગર-વાસ વેળાની જ વાત છે. હું રહેતો તેની
સામેજ નરોત્તમ ભાણુજીનો અંગલો. આજે જ્યાં કબૂતરખાનાં જેવા
ફૂડીઅંધ બ્લોક બદમદી રહેલ છે ત્યાં જોયો ટેકરા હતો. ટેકરા પર થોડીક
ઓરડીઓ હતી. ત્યાં રહેતાં હતાં મારવાડાં. 'મારવાડાં' એવા તિરસ્કારદર્શી
શબ્દે ઓળખાવાતાં એ હતાં પાલનપુરની ય પેલી મેરનાં વતનદાર રાજ-
સ્થાની મનૂર લોકો. મોટા ભાગે દાણા બજારમાં અનાજ-થપીઓની
ભરેલ શેકડીઓ ખેંચનારાં એ 'મારવાડાં' મેરાંના ગગને આરોહતા
સ્વરો રાતવેળા સંભળાતા ને ભાંધે ઊડી જતી. સ્વરોની એ સીડી
પર ચડી જતું મન જાણે કે તારાનાં ઝૂમખાં તોડવા સુધી પહોંચી
જતું. સ્વરોમાં લહેરાઉં પણ શબ્દો પકડી શકું નહિ. હતાં તો
પાડાશી, પણ પહોંચું શી રીતે ? એ જ ઠીંબા પરની સામી
ઓરડીઓમાં રહેતાં હતાં દક્ષિણામૂર્તિ ભવનનાં થોડાં શિક્ષક શિક્ષિ-
કાઓ. તેમાંનાં એક હતાં કમળાબહેન. (જેણે '૩૨ કે '૩૬માં
બોળતળાવમાં જળસમાધિ લીધી. કરણમૂર્તિ' યાદ આવે છે. ચિત્ર
બ્રમિત થયેલું. મને સ્વહસ્તે સ્મૃત્તિ કરી જમાડેલો એવી ચિત્તાવસ્થામાં, ને
અરવિંદ શોષના ઉપર આરોપ કરતી વિશ્વંખલિત વાતો કર્યા કરી
હતી.) આ બહેનને પૂછ્યું કે આ મારવાડાંનાં ગીતો બોળવામાં મદદ

કરશો ? પણ તે કાળે તો તદ્દન અગ્નણ્યાં. એટલે એમણે કંઈ રસ લીધો નહિ. પછી ખીતો ખીતો એ આમઓને ઉંચરે ગયો. એના મરદોનો વિશ્વાસ મેળવ્યો. સ્ત્રીઓ ને પુરુષો અધાં મળીને કહે કે 'હા, આવજો તમતમારે સાંભળવા; માંડાવશું. એમાં શું વાંધો છે ! ના, અમને કાંઈ પણ સંકેત્ય નથી. ખુશીથી આવો.' પછી એમણે જે ઝટગીતો, લગ્ન-ગીતો કે આણું વળાવવાનાં ગીતો ગાઈ ગાઈ, શબ્દોથી પરિચત બનાવી મને કાગળ પર ઉતારવા દીધાં, તેણે મારી સામે યુગ્ગરાત મહાગુગ્ગરાતને બદલે તો સમસ્ત રાજસ્થાન (પશ્ચિમ લિંદ) ની સાંસ્કૃતિક એકરૂપતાનાં અ જે થઈ ગયેલ પૂર્ણ દર્શનની તે કાળે ઝાંખી કરાવી હતી. આજે પણ એના એક લગ્નગીતને હિંડોળે મન ખૂલી રહ્યું છે—

પમે પમે વાવડલી જોદાવું હો રૂપાળી લાડી !

પમે પમે વાવડલી જોદાવું હો લાખેણી લાડી !

લઈ ચાલાં મારે દેશ !

નિર્જાળી મરુભોમનો વાગી વરરાજ એ પાણીવિહોણા પ્રદેશથી
લય પામતી વધૂને વાલય આપે છે-તારે પગલે પગલે મૂવા ગળાવીશ.'

મેંદીને વાટકે નોતરાં

એક સાંજે નરોત્તમ ભાણુજીને ટેકરે જઈ ગયો. એક ધરની મારવાડી સ્ત્રી અન્ય ઘેરે ઘેરે જઈને, વાટેલ મેંદીનો અકકેક વાટકો આપતી હતી. પૂછ્યું, આ શું ? કહે કે, 'દીકરીને તેડવા જમાઈ આવ્યા છે. એ અવસરનાં ગાણું ગાવાનાં આમ મેંદી દઈને નોતરાં કરીએ. ધરધરની વહુદીકરીઓ આ મેંદી લાથે મેંદીને પછી રાતી હથેળીએ ગીતો ગાવા અમારે ઘેર આવે. ચાલો, ખેસો, સાંભળો એ ગાણું.' પછી એમણે આભ-નીસરણી માંડના સ્વરે ભરપૂર જે ગીતો ગાયાં તે આ હતાં-સ્વરો જાણે કે છેક જાંચે જોડતી કુંજડીને સંદેશો પહોંચાડવાના હતા.

ભિડતી કરુંઝડી અંકારો રે કરુંઝ !

એક સંદેશો લેતી જા !

જાજ જમાયાને ઈલું કે'જે કરુંઝ !

અમારી ધીડયાં ધાન ન ખાય.

ખાજે ખારેક ટોપરાં રે કરુંઝ !

ખીજ્યો જોટયાંરાં દૂધ.

ખારાં ખારેક ટોપરાં રે કરુંઝ !

મચળાં જોટયાંરાં દૂધ.

અર્થ—હે આકારો ભિડતી કરુંઝડી, એક સંદેશો લેતી જા. અમારા જમાઇને જઈ કહેજો કે હવે તો અમારી દીકરી વિરહની મારી ધાન પણ ખાતી નથી. જમાઇ જમાખ વાજે છે કે ધાન ન લાવતાં હોય તો તમારી દીકરીને ખારેક ટોપરાં ને બેસોનાં દૂધ ખવરાવજો—અરે જમાઈ! ખારેક ટોપરાં ને દૂધ પણ ખેચ્યાન અન્યાં છે. માટે ઝટ તેડવા આવો.

એથી પણ વધુ અગમ જાંચે સૂરે ખીજું ઉપાડ્યું :

(જમાઇ ઘેરે આળ્યા હોય ત્યારે ગવાય છે.)

આજ તો ધરાડ ધૂંધળો મોરી જેડર !

રે મોટી છાંટાનો, મોટી છાંટાનો વરસે મેવ.

સાંજુડી સંદેશા મોકલે મોરી જેડર !

રે સાળીયાં,—સાંળીયાં ઉડાડે કાળા કાળ.

રે એકારું, એકારું સાસરીએ પધાર !

માળવણ તો સંદેશા મોકલે મોરી જેડર !

...ગામરે મારગીએ મોરી જેડર !

ઝીણુરી, ઝીણુરી જાડ ગલાલ.

જલે તો જમાયાં ને આપણુ કે'જે મોરી જેડર !

એકારું, એકારું મેવસીએ પધાર.

સંયાંડી મોરી જેડર !

ભાખરીઓ, ભાખરીઓ ભેદાણો ધરે આવ
 મારગીઓ, મારગીઓ રેલાણો ધરે આવ
 મારગીઓ, મારગીઓ નીલાણો ધરે આવ !

ચાંચે તે લખીઆ સાળારા ઝોળપ મોરી જેડર !
 પાંખડીએ, પાંખડીએ સાળારા જીવાર,

જવે તેા જમાઈજને આપણુ કેને મોરી જેડર !
 સાળા તેા, સાળા સધેયા આપણુ દેશ.

આજ તેા ધોવારે ઢોલોછ ધોતીઆં મોરી જેડર !
 સવારે, સવારે સાળાંવાળા સાથ.

આપ તેા ચડા ગઠા મારુ ! ષોડલે મોરી જેડર !
 મારી રે, મારી રે આઈરે વેલડીયાં ભેનાવ)

અર્થ—આજ તેા ધરતી પર ધૂધળા છવાઈ છે. મોટે છાંટે
 મે વરસે છે.

સાસુ કહાવે છે, ને સાળીઓ અનેકી આવવાની વાટ જોતી
 કાગડા ઉડાડે છે.

માળવાની પુત્રી સદેશો કહાવે છે, એક વાર તેા સાસરે આવ.

અમુક ગામને માર્ગે ઝીણી ગુલાલ જેવી ધૂળ ઊડે છે.

ઓ પ્રવાસીઓ, જમાઈને કહેજો કે એક વાર મેવસીએ
 મળવા પધારે.

પહાડ ચોમાસાને નીરે ભેદાઈ ગયો છે. મારગ રેલાઈ ગયો છે,
 મારગ નીલાઈ [હરિયાળી વનસ્પતિ વડે] ગયો છે, માટે ધરે આવ.

હે કુંજડી ! તારી ચાંચ પર વહુના ભાઈઓના ડપકા લખ્યા,
 ને પાંખો પર એમના જીવાર લખ્યા છે.

હે જેડર પાંખી ! જમાઈને કહેજો કે સવળા સાળા બહારગામના
 ધંધાનોકરીથી ઘેર આવી ગયા છે.

પછી એ સંદેશો વાંચીને જમાખરિજ આજ કપડાં ધોવરાવે છે, ને સર્વ સાળાઓનાં સંગાથમાં પહોંચે છે.

હે જમાખ, તમે ત્રણ ઘોડે, ને મારી દીકરીને માટે વેત્તડી જોડાવો.

લટધૂંધટની છાંય

જમાખ તેડવા આવે તે અવસર પરનાં ગીતો આ સ્થળે પહેલાં જ જડ્યાં. એ સ્વરમાં મને વિરહી નવવધૂઓની ઉલકંઠ મનો-દશાનો ચિતાર મળ્યો, મેંદી-નોનરાંની નવીનતા મળી, અને ગીતો તો વર્ષાનુતુનાં, લક્ષ્મીનાં, હાત્રાંનાં, કૈક મળ્યાં. એક વાર તો પુરુષોએ પણ ગાયું, નાગજીનું ગીત.

નાગજી નામના એક મારવાડી વીરને એની પ્રિયતમા યુદ્ધમાં જતો રોકવા મથે છે. નાગજી નથી રોકાતો; લટધૂંધમાં જ કામ આવે છે.

હો રે નાગજી ! તલક તલક તૂટ્યો નાગ રે !

વેરીડા ! પાંચ પેડા ને ઝીલે પૂણી રે

હો રે નાગજી ! ઘડી એક ઘોડલો થંભ રે

વેરીડા ! આણું આણું તમહીણો દેશ જો.

હો રે નાગજી ! તાવડિયો પાપી પડે ધોમ તપે રે

વેરીડા ! ધરતી તંબાવણી તપે હો !

હો રે નાગજી ! લટધૂંધટરી છાંયા કરું રે

વેરીડા ! ઘડી એક ઘોડલો થંભ જો !

હો રે નાગજી ! સરને સરને દેવળિયારો દેવ રે

નાગણી સરને દેવળ માયલી પૂતળી રે

હો રે નાગજી ! આપે એકાણુ મંદિર ભેળાં રેશાં રે

હો રે નાગજી ! સરને સરને હીવડારો હાર રે

હો રે નાગજી ! મું સરણું હીવડારો ડારડો રે

હોરે નાગજી ! તું સરજે કેળ માયલો કેળિયો
 હો રે નાગજી ! હું સરજું કેવડાચી કાંબડી રે
 હો રે નાગજી ! આપેં એકજુ થાણુ ઊગરાં રે
 હો રે નાગજી ! સરજે સરજે વાદળી માયલો થેર રે
 હો રે નાગજી ! હું સરજાં વાદળ માયલી વીજળી રે
 હો રે નાગજી ! આપેં એકજુ વરસાળે આવશાં રે
 હો રે નાગજી ! થેં મોતી મેં લાલ રે
 હો રે નાગજી ! એકજુ ડોરે પ્રોવીયાં રે
 હો રે નાગજી ! થેં ચોખા મેં ડાળ
 હો રે નાગજી ! એકજુ ભાણુ પરસિયાં રે

અર્થ—હો નાગજી ! તને રોકવા બિડી ત્યાં તો તડ તડ રેંડીઆનો ત્રાગ તૂટ્યો. પાંચ ટેરવાં [પેરુડાં] પૂણીને ન ઝાલી રાખી શક્યાં.

હો નાગજી ! આ ધોમ તાપ તપે છે. ધરતી ત્રાંઆવરણી બની છે.

એક ઘડી થોડો રોક, તો હું તારા પર મારી વાળ-લટોની ને ઘૂંઘટની છાંયડી કરું.

હો નાગજી ! તું સરજવળે દેવળનો દેવ, ને હું સરજવળશિ દેવળની પૂતળી. આપણુ બન્ને એક જ મંદિરે ભેળાં રહેશું.

તું સરજળજે હૈયાનો હાર, હું સરજળશિ એ હારનો મોતી-દોરો. એક જ કંઠે આપણુ ઝૂંઘશું.

તું કેળ-ડોડો, ને હું કેવડાની છડી—એક જ ક્યારામાં આપણુ ઊગશું.

તું સરજળજે મોટું વાદળું ને હું બનીશ વીજળી. એક જ વર્ષાઝલુમાં આપણુ સંગાથે આવશું.

તું મોતી ને હું માણુક : એક જ દોરે પરોવાશું. તું ચોખા ને હું દાળ, એક જ થાળીમાં પિરસાશું.

દશવટામાં ગીતોના સાથ

જેમને ' મારવાડાં ' કહી હસીએ છીએ, જેમની હોળીપર્વ પરની મહિનો મહિનો પહોંચતી રંગમસ્તીમાં એકલી અધિકલતા જ ઉદ્દેશીએ છીએ અને જેમનાં ઉચ્ચારણો આપણને નંગલી, પરદેશી, કર્ણકટુ ઘાગે છે તેઓના કંઠની નજીક જતાં મને આ રત્નો મળ્યાં. આ તો મજૂરો હતાં. પુરુષો ને એરતો ખેડે ભારભરી રેંકડીઓ ખેંચનારાં. જન્મભૂમિ અન્ન ન આપી શકી તેથી કાઠિયાવાડ ખેડનારાં. પણ આ ગીતો તેમનાં ચિરસાથી વતનભાંડુઓ બની રહ્યાં હતાં. જન્મસ્થાનથી હજારો ગાઉ વેગળા પડીને ય તો મૂળ ગીતો ગાવાને રહ્યાં હોય તો પછી માણસને દેશાન્તર ખટકે નહિ. મૂળ ધરતીના સ્વરો ને સુગંધ તેમને ખુમારી આપી રહે છે. એકેએક ગીતનું સ્મરણ એટલે તો નાનપણમાં કયે ખેતરે ક્યારા વાળતાં ને કઈ ડુંગરીની ઓથે ચૌવનમાં પ્રણય કરતાં તેની જીવતી કલ્પના. મારવાડણો કહેતી હતી : ' એમાસું એસતું હોય, ખેતરમાં ઊભાં હોયે, આકાશે વાદળી ચડે, વરસાદ મંડાય, અમે બધી સૈયરું દોડીને એકાદ ડુંગરીની ઓથે ઊભીએ; ને પછી ગાઇએ :—

કાણુડી કાણુડી હો ! ખાંધવ મારા કાળખીઆરી રેખ
 ધોળી ને ધારાંરો ખાંધવ મારા ! મે વરસે
 મસળે મસળે હો મેહુલા ખાવાજી રે દેશ
 જઠે ને માડીશો જયો હજ ખેડે
 વાવળે વાવળે હો, ખાંધવ મારા ડોડાળી જીવાર
 ધારે ને વવાડો નાના કજરી ખાજરી
 નીંદણો નીંદણો હો ! ભાલજ મારી ડોડાળી જીવાર
 ધારે ને નીંદાવો નાના કજરી ખાજરી
 વૂઠા વૂઠા હો ! ખાંધવ મારા આપાઠા હે મેહ
 ભરિયા હે નાંડા ને વળી નાંડડી

બીને બીને હો ! આંધવ મારા પાઘડિયાળો પેચ,
બીને હો બીને હો મારી ભાભી કેરી ચૂંદડી.

બીને બીને હો આંધવ મારા રેશમીઆરી ડાર
ગીત્રા ને બીને રે થારો પાણ્ણે.

નીપળે નીપળે હો ! આંધવ મારા, ડેડાળી જીવાર
થારે ને વાયોડાં સાચાં મોતી નીપળે.

(પદ્મી દિયરનું નામ લઈ એનું એ ગીત ગવાય છે.)

અર્થ—હે મારા પિયરવાસી ભાઈ ! કાળી કાળી કાળજીના જેવી
રેખાઓ ચડી છે, ને તેમાંથી ઘોળી ધારતો મેં પરસે છે.

(શું કાળજીઆંજ્યાં નયણાંની અનુ-કલ્પના !)

હે મેહુલા ! તું જઈને મારા આપને ગામ વરસળે, કે જ્યાં
મારો માડીજયો હળ ખેટે છે.

(પતિને દેશ નાહિ, પણ ભાઈ ને દેશ !)

હે મારા ભાઈ, ડેડાળી જીવાર વાવળે ને ઢોરા પર નાના કણ્ણી
આજરી વાવળે.

હે મારી ભાભી ! એ વાવેતરમાં નીંદામણ્ણી કરળે.

હે મારા વીર ! અપાઢા મેં ઢળ્યા ને તાળાં નદીઓ ભરાઈ ગયાં.

હે ભાઈ ! તારી પાઘડીના પેચ લિંબતા હશે, ભાભીની ચૂંદડી
લિંબતી હશે.

તારા આળકના પારણાની રેશમી દોરી લિંબતી હશે ને પાર-
ણામાં હે ભાઈ, તારો ગંગો લિંબતો હશે.

આશિષો દઈ છું કે હે ભાઈ ! તારા ખેતરમાં મોટે કુડે જીવાર
નીપળળે, સાચાં મોતી સમા દાણા પાકળે.

આ મારું મહાગુજરાત-દર્શન છે. ગુજરાત શબ્દ ગૌણ બની રહે

છે. પશ્ચિમ હિંદ-રાજસ્થાન-સમસ્તની રગરગમાં સંચરતું સંસ્કાર-શાસ્ત્રિત મારાં પિંડને ને પ્રાણને ધબકતાં કરે છે.

‘મેઘાણીનાં લોકગીતો તો અહુધા ‘મેરાણી-દીધાં’ એ વિધાનમાં થોડી જૂલ ભાણું છું’.

ત્રાગડે ત્રાગડે

ટાંચણમાં પહેલાં જ વાર માણસ, મિતિ અને ગામનું નામ નોંધાયેલાં મળે છે.

વિકટર : તા. ૨૬-૨૨-૨૭ : પસાયતો સંધી

યાદ આવે છે: વિકટર મહાસના વહીવટદાર લાન્ડ અબ્દલ્લા ગાગનાણીનો મહેમાન અનેલો. કોલેજ કાળના એ સહાય્યાથી. ક્રિકેટ ટેનીસના અવસ દરજ્જાના ખેલાડી તરીકે મારા જેવા પિત-ખેલાડીના સન્માનિત ‘૨૭ માં એ વહીવટદાર દરજ્જે હતા. મને ડુંગર રાજુલા વગેરે ગામોમાં ફરવીને વાતો કહેનારાઓના સુચાગ કરાઓ હતા. તે વખતે હું હતો અહારવટીઆ જોગીદાસ ખુમાણની કાળી શોધમાં. એ શિરોમણિ અહારવટીઆની લીલાભૂમિમાં હું ભટકતો હતો. એને નામે ખોડાની અકેક ઘટનાને હું ચકાસતો ચકાસતો નવા નવા સાહેદોને શોધતો હતો. એમાં ડુંગર ગામનો આ દરવારી સંધી પસાયતો ભેટી ગયો. ડુંગરથી વિકટર ત્રણેક ગાઉને માર્ગે, અમે ઘોડાગાડીમાં, અને એ પડખે પડખે પગપાળો હોંડતો વાતો કરતો આવે. છેક વિકટર સુધીનો મારો પંથ એ પસાયતાએ જોગીદાસ ખુમાણનાં ઘોડાની રજ-ડમ્મરે જાણે ધૂંધળો કરી આપ્યો. હમણાં જ જાણે જોગીદાસ આંહીથી નીકળ્યા હતા : એનાં ઘોડાંના ડાણલા

બાણે કે એ રસ્તા પર તાગ પડેલા હતા: મારે ને બહારવટીઆને બાણે કે ઘડી બઘડીનું જ છેડું પડ્યું હતું.

અસ્થિઓ વીણ્યાં છે

સિલસિલાબંધ કરીને મૂકી આપેલી એ જોગીદાસ-કથા જ્યારે તમે વાંચતા હશો વાચકો ! ત્યારે તમને થતું હશે કે અકોડાબંધ એ કોઈ એકાદ માણસે ઉતરાવી આપી હશે ! એ મારી કથાને નાટક લેખે વાપરનારાઓ, બહારવટીઆનાં વૃત્તાંતોને રેડીઓ ઉપર કથના-રાઓ, બીજી ત્રીજી રીતે જાહેર પાસે મૂકનારાઓ, સહુ એવો સંતોષ ને દાવો ધરાવતા હશે કે આ તો છે પ્રચલિત સાહિત્ય, આ તો છે સર્વકાઈના સ્વાધિકારની સામગ્રી. તમને ભાગ્યે જ આ સત્ય સમગ્રણે કે એ કથાનું સમગ્ર પટ વણવા માટે કેટલે કેટલે કેકાણેથી ત્રાગણ મેળવી મેળવી મારે વાણા-તાણા કરવા પડ્યા છે ગઢવી માધવદાને, પીંગણશી પાતાભાઈએ, રાજપ્રકરણી અધિકારી બુજ્જરા નાગર સ્વ. ભૂપત-રાયભાઈએ, ગગુભાઈ ગઢવીએ, સૂરા આરોટે, જેઠસૂર આરોટે, ગઢવી દાદાભાઈએ, ખોળા વાણજ ઠક્કરે, આ ડુંગરના સંધી પસાયતાએ-નામે જેનાં નથી સાંભરતાં એવા ખીજા પણ કેટલા કેટલાએ, અકંકેક અસ્થિ આપ્યું, આપું કલેવર એ અસ્થિઓને બંધબેસતાં કરી કરીને ઘડ્યું પડ્યું; અને તેના પર જીર્મિની અંગ્ગલિ છાંટી પ્રાણ જગાડ્યો.

ખેર ! અત્યારે તો એક આ સંધી પસાયતાનું જ સ્મરણ કરું છું. એ એક મુસલમાન હતો પણ એના સાહિત્યરસમાં કોમી ભેદભાવ નહોતો. જોગીદાસ બહારવટીઓ એની નજરમાં નહોતો હિંદુ કે નહોતો મુસ્લિમ. એના ચિત્તતંત્રમાં રમતી હતી બહાદુરી, માણસની માણસાઈ. એ હતો તો દરબારી દાણુનો જન્મનારો, પણ એનું મગજ કોઈ રાજ્યના દક્તર જેવું, સત્યને દયાવી રાખી પક્ષહિતોને જ મજબૂત બનાવે તેવા દસ્તાવેજથી ભરેલું નહોતું. *કિફાઈની ઝાડીમાં

* જુઓ સોરઠી બહારવટીઆ ખંડ ખીજે : જોગીદાસ ખુમાણ.

પીર ધંતરશાના મેરઝાને મારી ખાઠ જતાર સંધી સિખદીઓના કુકર્મનો કિસ્સો એ સંધી પસાયતાનો જ કહેલો છે. નવલખાના નેરડામાં જોગીદાસને ભેટકી જીવાન સુતારકન્યાની પ્રેમ-યાચનાની અને એવી પ્રેમયાચનાનો 'તું' તો મારી દીકરી !' એવા બહારવટીએ દીધેલા જવાબની ઘટના પણ એ કંગાલ સંધી પસાયતાએ કહી. તે દિવસથી પરનારીઓનાં લુબ્ધકર નેન-કટાક્ષોથી આત્મરક્ષા કરવા માટે જોગીદાસે જનપદના રસ્તા તરફ પીઠ ફેરવીને ચોરા પર બેસવાનું નીમ લીધાની વાત પણ એણે જ કહી. બહારવટીઆની સામે રાજ્યનાં લૂચુ હક્ક કરવા હથિયાર બાંધી, પિરસાયલ ભાણેથી ઊભા થઈ ઘોડે ચડેલા અને ધિંગાણે ખપી ગયેલા નાગર આણુંદંજીભાઈની વાત પણ એણે કહી; અને નીચલો એક જે કિસ્સો સરતચૂકથી અંજીવપરાયો ઠાંચણમાં જ પડ્યો રહ્યો છે તે પણ એણે કહેલો—

‘રાજુલા ! હુશિયાર !’

દુંગર ગામમાં ભાવનગર રાજના આરભ જમાદારનું થાણું. જોગીદાસનો પડાવ મીનીઆળા દુંગરમાં. એક વાર આરભ જમાદારને બહારવટીઆએ મીનીઆળે મહેમાન રોકી ખૂબ ખાતર બરદાસ કરી. પછી કહ્યું કે નાગેશરી માથે ચડવું છે, અમારા ભાઈ હરસૂર ખુમાણને મારનાર એાધડ વરુને માથે વેર વાળવા.

કે ‘ભલે, હાલો.’

વાત એમ હતી કે હરસૂર ખુમાણ વિશે ચારણે નીચે મુજબ હુલો કહ્યો હતો.

વરૂ, કેટીલા, ને ધાંખડા, સાંભળજો સરૂ,
મેથાળે હરસો હુબો, લૈ ગ્યો વરૂઓની વઉ.

(હું વરૂ કેટીલા ને ધાંખડા નામે ત્રણે શાખાના બાપરીઆઓ !
મેથાળ ગામનો હરસૂર ખુમાણ તમારી વરૂઓની વરુને લઈ ગયો છે.)

કોઈની સવેલી ઉપાડી લાવ્યો હશે. એ મશ્કરીના ડંખથી આ નાગેશરી ગામના ઓઘડ વરુએ હરસૂર ખુમાણને માર્યો હશે.

બહારવટીઆઓ આમ આરમ જમાદારની મદદ લઈને વેર વાળવા ચડ્યા. ઝાંખોદર ગામ આવ્યું ત્યાં આડો નાર ઝોળાંડયો.

રાવ નામે પંખમ તરફનો કાઠ મુસન્નમાન નળૂમી (નેશ વેવા વાળો) સાથે હતો તેણે તુરન ઘોડો થોભાવ્યો.

કહે ' કાં ? '

કે ' જે મોઢા આગળ હાલે ઈ લોહીઆજો થારો. '

આરમ બોલ્યા—' અમે ક્યાં ખીચકું ખાવા આવ્યા છીએ ? અમે મોઢા આગળ હાલીએ. '

પહેલી ઘોડી આરમે હાંકી.

ધાંતરવડી નદીને કાંઠે જ્યારે સૌ ચડ્યા ત્યારે જોગીદાસ અને ભાણુ ખુમાણે નાગેશરીનો ઢેઠો હાલતો તે પડતો મેલીને રાજુજાને માથે ઘોડી ઠરડી કરી.

આરમે પૂછ્યું ' કાં ? '

કે ' રાજુજા માથે પડવું છે. '

' અરે નહોય એવી વાત. ' આરમ જમાદાર, પોતાના જ ઘણા ભાવનગર દરબારનું ગામ રાજુજા ભાંગવાની વાતથી ચોંકી બેઠ્યા.

ત્યારે ભાણુજોગીદાસે પેટમાં રાખેલી વાત પ્રકટ કરી: 'અમે તમારી ખાતર અરદાસ કરીએ છીએ તે તો રાજુજા માટે. '

આરમે કહ્યું: 'ભાગ્યની વાત ! હવે કાંઈ સરાય નહિ. '

રાજુજાે ચાગસ જમાદારનું થાણું. પણ આગલો બહાર નીકળી ગયો હતો.

મશાલ વખતે જોગીદાસે રાજુલું ઘેરું. પણ ગામમાં ગરાચ નહિ. ચારે દરવાજા ઉપર માણસ. અંદકાની નાજ્યું છૂટે છે.

દૂબલીઆ પા માં લેરાઇ દરવાજે ઉમર સામેડો સપાઈ ૩૫ માણસે: કુંગરના રસ્તા માથે મામદ જમાદારતું થાણું: વડલીને ઝાંપે પણ પાકો બદોખસ્ત.

એટલે આરખ જમાદારે કહ્યું: 'તો રાજલીઆના ગાળામાંથી ગરીએ.'

પોતે છ જણા ચાલ્યા. એમાં એ કેકાણે ચોક્કીદાર મસૂત સીદી હેકા પ.તો ખેડો છે, પગરખાંના ખડખડાટ સાંભળીને મસૂત ઊભો થયો.

'મસૂત! તું ખસી જા.' બહારવટીઆએ હાક મારી.

મસૂતે જવાબ વાળ્યો: 'ખસ્યાં ખસ્યાં! એમ શું ભાવનગરનાં નગરાં ઊંઘાં વળી ગ્યાં છે!'

'ના, ભાવનગરનાં આપ્યાદ, પણ તારાં અવળાં!'

તો પણ મસૂત ન ભાગ્યો, એને અંદક લાગી. પડતે પડતે એણે હાકલો કર્યો: 'રાજુલા! હુશીઆર!'

આરખો ગામમાં પેદા. અજરે ચાલ્યા. ચોરા માથે ભાયેથી ધાંખટો આઠ માણસે ઊઠ્યો. પણ આરખોએ બે ચંભા કર્યા, આડેને ઉપાડી રીધા. ગામમાં ચાલકા થયા લાગ્યા.

એજ ટાણે એક લગન હતું. મામદ જમાદારનો ભાઈ પિયારો જમાદાર માંડવામાં વરરાજા વેશે તૈયાર ખેડા હતો ત્યાંથી દોડ્યો.

ચોકમાં આવ્યો ત્યાં આરખોએ દીડો: 'અરેરે! આ તો પિયારો આવે છે! માથે ગોડ છે. એને પકડી લ્યો.'

ચારે આરખોએ ઢાલો આડી રાખીને દોટ દીધી. પિયારાને બથમાં લઇને ઉપાડ્યો. હાદા સોતીના હાટમાં પૂરી દીધી.

ત્યાં પિયારાથી નાનેરો ફકીરમામદ દોડ્યો આવે. એણે ભાઈને

લાલ્યો નહિ. એટલે ઘા કર્યો આર્ય જમાદારને માથે. બરાબર હાથની કળાક્રમે માથે તરવાર પડી. 'દાણીનું હાડકું ખાઈ ગઈ. આર્યે ફકીરાનું માથું ઉડાવી દીધું.'

ત્યાં સામેથી એક અંદૂકની ગોળી આવી દરતી. ચોંટી બરાબર આર્ય જમાદારના પાટમાં. પગ ડોળી નાખ્યો.

સવારનો પહોર થઈ ગયો. જોગીદાસ ને ભાણુ બેઉ રાજુડા માથે પડ્યા. આવીને બેચ જણા કહે 'આર્ય જમાદાર, આવી જ અમારા ઘેડા માથે. મીતીઆળા ભેજો કરું.'

કે 'ના.' ડોળીએ નાખીને પાવા પોપટને ઘેર પહોંચાડ્યો. પણ રાજે ઘરેઘરની જડતી લીધી. આર્યનો ખાટલો ઉપાડીને ભૂંડણુધારની ઝાડીમાં લઈ ગયા, ડોળા તળાવને માથે.

આર્ય કહે, હવે હું દરબારને મોટું ન દેખાડું [નીમકહરામી ફરી ખરાને !]

પછી નાંદોદ દરબારને લખ્યું. નાંદોદને ને ભાવનગરને વેર. નાંદોદે કહેવરાવ્યું. 'જમાદાર, ખુશીથી આવો.'

નાંદોદ જવા ઊપડ્યા. વળાને પાદર આવ્યા. ત્યાં ભાવનગરના ફટાયા હરભમજીના મહેમાન બન્યા. એની પાસેથી જાણ્યું કે ધરમપુરની ચઢાઈ લઈ છોટો કુમાર ભાવનગરના વળાને માથે માર માર કરતો આવતો હતો. વળાની રક્ષા કરવા પછેગામના ત્રણસે દેવાણી આવી બેઠા હતા.

આર્ય જમાદારે પોતાના સિખંદીઓને કહ્યું, 'આપણાથી ઝાંપેથી જવાય ? ભાવનગરનું તો નીમક ખાધું છે.'

હરભમજી કહે: 'તમે તો મહેમાન છો.'

'મહેમાન તો તમારા ને! ખબર સાંભળેથી ન જવાય. અટાણુથી

જ મોરચો કરી લઇએ.' ઘેલો નદીને કાંઠે આરખેએ મોરચો આંધી લીધો.

પ્રાગઠે દોરા દીધા. [પ્રભાત પડ્યું.] નગારું થયું. સામે કાંઠે શત્રુઓની સેના તોપ માંડીને તૈયાર હતી. આરખોની અંદકે ગોલનદા-જને ઉડાડી મૂક્યો. તે પછી જમાદારે હાક દીધી: 'ભેળી દિયો.'

કાથોલાધની લડાઈ ચાલી. દેવાણીએ ભાગ્યા. પણ આરખો ન ખસ્યા. શત્રુને તગડી મૂક્યો.

મહારાજને શિહોર ખબર પડી, કે મારા દેવાણીને ભાગવું પડ્યું તે આ મને છોડી જનારા આરખે રંગ રાખ્યો. રાજુલાની વાતને વિસારી ઈ મહારાજે આરખ જમાદારને લઇ આવવા મીરાં દાદાને મોકલ્યા.

ભૂલું પડેલું માનવહૃદય

મધ્યયુગી માનવ-સિદ્ધાંતો કેવી વિચિત્રતા બતાવે છે! આરખ જમાદાર એક રાજ્યનો પગાર ખાય છે, પણ ખીજનો શેટલો ખાધો, ભાઈબંધી કરી, તેનું નૈતિક અંધન એને એ જ રાજ્યના અન્ય ગામની લૂંટમાં બહારવટીઆનો સંગાથ કરવા ખેંચી જાય છે, પછી પાછો એ જ માનવી એક ગામને ઝાંપે સ્વાગત પામે છે, તેટલા જ કારણે ત્યાં તે ગામને ખાતર ખપી જવા તત્પર બને છે, એની ખાનદાની નિહાળીને એ જ રાજ એ આરખની આગલી ખૂટલાઈને ભૂલી જાય છે અને આરખને પાછો તેડાવે છે. મૈત્રી, અદાવત, આશરાધર્મ, ખૂટલાઈ અને ખાનદાની, બધાં અરસ્પરસ અટવાઈ જઈને માનવીની આંખો સામે અંધકારભરી રાત્રિ ઉતારે છે. ભૂલું પડેલું માનવ-હૃદય એ અટવીની અંદર જ્યાંથી શક્ય હોય ત્યાંથી ઝડપે મારગ કરતું આગળ ચાલે છે. સર્વકાલીન અને સનાતન માનવ-ધર્મની એને ગતાગમ નથી. એ વિચારવા તોળવાની એને વેળા નથી.

કીર્તિલેખ કોના રચાય છે ?

ટાંચણુ-પાનું ફરે છે અને એક કબર દેખાય છે—

દ્વારકા: કબર: કિલ્લા પાસે. કબર છે એક ગોરાની. કબરના પ્રશ્ન પર લેખ કોતર્યો છે—

William Henry Mariot. Lieutenant in H. M. 67 regiment and A. D. C. to Elphinstone, Governor of Bombay, 26 years ago died Dec. 1820; first to ascend on the ladder to the Fort.

ટ્રોટ : કોનો કિલ્લો ? ગાયકવાડ રાજ્યનો. કોના મુલકમાં ? મૂળ માલિકો વાઘેરોના. સીડી પર પ્રથમ ચડી જઈને મરેલો ગોરો. કોની ગોળીએ મુઓ ? કિલ્લાની અંદર કબરને કરી ખેડેલા વાઘેરોની ગોળીએ.

એક ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી ગોરાનો આ કીર્તિલેખ છે. કબરની સામે ઊભો ઊભો મારી પોથીમાં હું આ 'કીર્તિલેખ' ટપકાવતો હતો ત્યારે ઈ. સ. ૧૮૫૭ની સાલના એક કાળ-નાટકના પરદા પછી પરદા આંખો સામે ઊઘડતા આવતા હતા. દેશી જવાં-મદોનો દાળોવાટો કાઢવા માટે ગાયકવાડે સૌરાષ્ટ્રકાંઠે ઉતારેલી આ ભાડૂતી ફોજના એક ભાડૂતી માણસનો કીર્તિલેખ મારાં નેત્રોને લગ્નમથી ભરતો હતો. સાચા કીર્તિલેખો ત્યાં કોતરાયા નથી. એજ ગાયકવાડી કિલ્લાને માથે ૧૮૫૮ના ડીસેમ્બરથી થોડા જ મહિના અગાઉ અળવે પુકારી ઊઠનારા ખેહાલ ચીથરેહાલ ધરતીભંગ્યા વાઘેરોએ

નીસરણી માંડી તેનો કીર્તિલેખ ક્યાં છે ? જનતાનાં કલેગ્રમાં. ઝોખામંડળમાં હું ૧૯૨૮માં ગયો, જર્મની મેં લોકજ્ઞાન પરથી નીચલા કીર્તિલેખો ઉઠાવીને ટપકાગ્યા.

‘કોની માએ શેર સૂંઠ ખાધી છે ?’

બળવો મુકરર થયો છે.

જસરાજ માણિકના પાળીઆ પાસે સમસ્ત વાઘેર જ્યાંમદોં મુકરર સમયે જમા થયા છે. કિલ્લો તોડવો છે.

શુકનાવળીએ શુકન બેયાં, બોલ્યો કે ભાઈ, જીવાન પુંગ્ગ માણિક પર ઘાત છે.

એને ઘરમાં પૂરીને નીકળ્યા. પુરાયેલા પુંગ્ગને આઈઝીએ તાનું દીધું: ‘અસાંગ્ગ લૂગડાં પેરી ગીતો ! (અમારાં લૂગડાં પહેરી લ્યો.)’

—તે પુંગ્ગે કમાડ ભાંગીને નીકળ્યો અને છપન પગથીઆંવાળી સરગદ્દુવારી પર ચડી કિલ્લો તોડવા પહોંચ્યો. ગાયકવાડી દુર્ગરક્ષકાની પહેલી શત્રુ-ગોળીએ પુંગ્ગે પડ્યો.

એ કીર્તિલેખ ક્યાં કાતરાયો છે ?

‘નીસરણી હાથ એક ટૂંકી પડી. ગઢ એક જ હાથ છેટો રહ્યો. હાકલ થડે છે—’

‘કોનજી મા શેર સૂંઠ ખાધી આય !’

એના જવાબમાં, મોંમાં તલ્લવાર પકડી નીસરણી માથેથી ગઢ માથે ઠેક મારીને પહોંચનાર વાઘેર પતરામલ્લ મીંયાણીનો કીર્તિલેખ ક્યાં છે ? પથ્થરના ટુકડામાં નથી. જનતાની જ્ઞાન પર છે.

રતનશીલાઈ

સત્યો, અર્ધસત્યો ને અસત્યોનાં સંમિશ્રણ પર કલ્પનાના રંગો લગાવીને વસ્તુસ્થિતિની બદનામીમાંથી છટકાવારી મેળવતી જ્ઞાનોની

આ વાત નથી. આ તો એક પ્રત્યક્ષ સાહેદે પુરા પાડેલ પુરાવો છે. દ્વારકાથી આગળ વધી હું ખેટ શંખોદ્ધાર ગયો હતો. પોણોસો વર્ષના ભાટીઆ રતનશીભાઈનું ઘર મને લોકોએ ચિંધાડી દીધું. છૂટી પાટલીએ પહેરેલ પોતડી, કસોવાળી સફેદ પાસાઈડી, ખભે ઘડી પાડેલ ખેસ, માથે ગાંધી ટોપી: પાતળી ઊંચી દેહ-કાઠી અને રણકા કરતો કંઈ આળે પણુ સાંભરે છે. એકલ પંડયે હતા. દીકરો દેશાવરે. રોટલા કરી દેવા માટે, હજુ તો ફક્ત વાગ્દત્તા સ્થિતિમાં હતી તો પણુ દીકરાની વહુ સાસર-ઘેરે આવી રહી હતી. રતનશીભાઈએ ઊછળી ઊછળીને, નગરે દીકેલી વાઘેર-બળવાની પ્રવાહબદ્ધ વાત કહેવા માંડી. નગરે દીકેલ, કારણ કે પોતે, પોતાના પિતા લઘુભા, ને પોતાના દાદા રામજીભા, ત્રણે એ કાળ-નાટકનાં પાત્રો હતાં. પાંચ-સાત વર્ષનું એનું બાળપણુ વાઘેર-બળવાની વિગતો સંધરીને સીતેર સંવત્સરોથી એ યુદ્ધ દેહમાં લપાયું હતું. એ પાંચ વર્ષના શિશુની આંખો અને સ્મરણુ-શક્તિ નીચે મુજબ ખોલી ઊઠી ને મેં ટપકાવી લીધું—

‘સેન નાંઈ ચિન્દો ?’

મારા દાદા રામજીભાઈનાં ખોરડાં દ્વારકામાં હતાં. વસઠવાળા વાઘેરોએ અમરાપર વાળા જ્ઞેધા માણેકની અને આપુ માણેકની વિરુદ્ધ ગાયકવાડના મરાઠા વહીવટદાર આપુ સખારામને કાન ભંભેરી ચડાવ્યો, કે અમે પહેલીવાર તો એ જ્ઞેધા અને આપુના ચડાવ્યા તમારી સામે જાહેરા હતા. વહીવટદારે અમરાપરવાળાઓની રોજી બંધ કરી દીધી. એના લશ્કરીઆઓએ અમરાપર જઈ તોફાનો માંડ્યાં. મોરક્ષા મારે ને બાઈએને કાંકરીઉં નાખે. બાઈએએ મદોને કહ્યું કે ‘અસાંભ’ થેપાડાં આંઈ પર્યો, ને આંજી પાઘડી અસાંકે ડયો. (અમારા ધાધરા તમે પહેરો ને તમારી પાઘડીએ અમને આપો.)

જ્ઞેધો આ બધું સહન કરે, પણુ આપુને ઝનૂન ચડ્યું. એણે જ્ઞેધાને કહ્યું: ‘તોંથી કીયે નાંઈ થીણું. અસાંથી સેન નાંઈ ચિન્દો.

દ્વારકાં તો પાંજી આય, પાંજી રોજી બંધ કરી છડ્યું આય, પાણુ પાંજી ગામ ગીની ગીડો. (તારાથી કંઈ નહિ થાય. અમારાથી હવે સહન નહિ થાય. દ્વારકા તો આપણી છે. આપણી રોજી બંધ કરી છે. આપણે આપણું ગામ પાછા લઈ લેશું.)

જ્ઞેધો કહે—પાણુ રામજીભાજી સલાહ ધીનું. (આપણે રામજીભાની સલાહ લઈએ.)

આવ્યા મારા દાદા પાસે. રામજીભાએ કહ્યું— ‘વસંધવાલેજી ચડાવ્યા મ ચડો.’

પણુ જ્ઞેધાને મિટ્ટીનો સલેમાન (હોળીનું નાળીએર) બનાવ્યો. આડસરની નીસરણી તૈયાર કરાવી કિલ્લે માંડી. નીસરણી ન પહોંચી. ફાળીઆં નાખી વાઘેરોને દીવાલ પર ઉઠાવી લીધા. પુંજ દેવાડીઆએ ભોં તોડી. એમાંથી નારણુ ડગનાથને કુટુંબ સાથે કાઢી જમપરે પહોંચાડી દીધું.

બાપુ સખારામ (ગાયકવાડી વહીવટદાર) ખોલ્યો કે ‘વાઘેરાત મંજે કાય આહેત !’ (વાઘેરો આપણી શી વિસાતમાં છે !)

બાપુ સખારામ સૈન્ય લઈ ભેરી કુંકતો આવ્યો. વાઘેરોએ કહ્યું : ‘વયો રે. નીકર મરી વીજ્જે. (જતો રહે, નીકર મરી જઈશ.)

ભડવીર લધુભા

બાપુ સખારામ સૈન્ય લઈ લાગ્યો. જમપરામાં પેઠો. ત્યાં બનાજ પહોંચે નહિ. ૩૦૦-૪૦૦ જણા ભૂખે મરે. હરિભાઈ કુંવરજીએ મારા દાદાને સદેશો પહોંચાડ્યો કે ‘ભૂખે મરીએ છીએ.’ કિલ્લાની બહાર અમારી વખારો. પણુ ત્યાંથી દુરમનોને ખોરાક પહોંચાડવાનો છે એવી શંકાથી વાઘેરોએ બનને વખારો લૂંટી લીધી. તો પણુ વખારોમાંથી દાદાએ જમપરે માલ મોકલ્યો. વાઘેરોને ખખર પડી. વખારો તોડી. એ વખતે મારા બાપુ લધુભા આવ્યા ને તેણે વાઘેરોને કહ્યું : ‘ભ

માછીઆરાવ ! આંકે રાજ ખપે ! જંગ્ને ખાવતા તીંગ્ને જ ખેદોતા !
(હરામી માછીમારો ! તમારે રાજ જોઈએ ? જેનું ખાવ છો
એનું જ ખોદો છો ?)

એ રીતે મારા બાપ લધુભાએ ખૂબ ગાળો દીધી. ત્યારે વાઘેરો
ઝનૂનમાં આવી ગયા ને કહ્યું, 'લધુભા ! તું ખસી જા, નીકર મારી
પાડ્યું.'

પણ મારો બાપ ન માન્યો. ગાળો જ દીધે રાખી. ઉપાડ્યો.
પગમાં ખેડી પહેરાવી મંદિરના કિલ્લામાં દુશ્મનોનાં મુઠ્ઠાં રાખેલાં તેની
સાથે પૂર્યો.

(વાઘેરોએ મંદિરો ફરતો ગાયકવાડી કિલ્લો સર કરી પોતાનો
વિજય-વાવરો ચડાવી દીધો છે તે કાળની આ લકીકત છે. દક્ષિણીએ
તો ભાગી નીકળ્યા હતા તેજ ખૂખી છે !)

આગેવાન જોધો માણિક આ બળવો ચલાવતી વખતે ખીજે ન
જમતો-ઝેર અપાય તેની ખીકે. રામજીભાને ઘેર જ જમે. આવ્યો
જમવા. 'ચાલો રામજીભા !-ઝટ કરો.'

ખાવા ખેસવા ટાણે લધુભા ન મળે. 'લધુભા ક્યાં ?' ખખર
પડી કે જીભ કુહાડા જેવી તેને કારણે કેદ પુરાણા છે, ખાધા વગર
જોધોભા કિલ્લે ગયો, કોટડીનું તાણું તોડ્યું, લધુભાને કાઢ્યો. પગ
લોહીવાળા જોયા. પૂછ્યું 'આ કેમ ?'

લધુભા:-આ તારે વાઘેરોએ ખેડી નાખી છે, તું હવે
હાથકડી નાખ.

જોધો:-લધુભા ! તોજી જીભ હેડી આય, કે મુકે ગુડીને ટીલો
તુંજ ડીને. હીન ટાણે વનવનજી લકડી આય. તોજી જીભ મેરઆની
કરીને વસ રાખ. (તારી જીભ એવી છે કે તું જ મને ગળીની કાળી
ટીલી દઈશ. મહેરઆનીથી તારી જીભને વસ રાખ. કારણકે અત્યારે

તો આંહી વનવનનાં લાકડાં જેવા કૈંક જાણ્યા અજાણ્યા, નરમ ને ખુન્નસલયાં વાથેરો ભેગા થયા છે.)

લઘુભા કહે: 'મૂકે તો ઝેર અચેતો. મુંજી વખાર ખાત્રી કરી વીની.'

એ પછી જોધા માણિકે અમરાપરથી બે ગાડાં મગાવી જસરાજ માણિકના પાળીઆ આગળ ગુપ્ત બિલાં રખાવ્યાં અને પછી અમારા કુટુંબ સહિત પાંત્રીશ માણસોને ખસ્યુ જવાને બહાને નાળીએરના ઉલકા (કાછલી) પકડાવી કિલ્લા બહાર કઢાવ્યા, ગાડાંમાં બેસરાવી અમરા-પર પોતાના ઘર ભેગા કર્યા. ત્યાં ચારપાંચ દિવસ ગુપ્ત રખાવ્યા, એને ઘેર ભેસો હતી તેના દૂધનો રોજ દૂધપાક કરી અમને એની આઘઓએ જમાડ્યા. એ દૂધપાક મને હજી પણ સાંભરે છે. પછી અમને સૌને જમખંભાળીઆ તરફ લઇ ચાલ્યા. મારા ડાડા રામજીભા તો દ્વારકામાં જ રહ્યા, ને મારા દાદાના ભાઈ જેરામભા, દાદી વગેરે બેટમાં હતા.

લૂંટારો લજવાયો

ચાર ગાડાં જોડાવી મારા પિતા લઘુભા ચાલ્યા જ્ય ત્યાં રસ્તે છુપાઇ રહેલા વાથેરો બિલા થયા. પહેલા ગાડાને જવા દીધું, પછી બીજા ગાડાના બળદની નાથ પકડી લૂંટવા માટે.

એટલે તુરત મારા આપે પાછલે ગાડેથી બિતરી દોડતા આવી હાક દીધી: 'કેર આય ? અચો પાંજે ગડે.' (કાણુ છે ? આવો મારે ગાડે.)

જવાબમાં લૂંટારો બોલ્યો નહિ. મોંએ તો મોસરીયું વાળેલું, પણ ફક્ત આંખો તગતગે.'

મારા આપે કહ્યું: 'હાં, તોજી અખનાં મું સુઝાણ્યો આય કે તું વરજંગ અયે.' (તારી આંખો પરથી જ મને સૂઝી આવે છે કે તું બીજો કોઇ નહિ, વરજંગ છે.)

લુટારો જવાબમાં શરમાઈને બોલી કહ્યો: 'મુઠો ડને લધુલા ! ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અસીં મરી વિંયાસીં ! હણે તો અસાંથી લૂંટાય ન.' (પકડી પાડ્યો મને લધુલા ! બહુ કરી ! ચાર ગાઉ દોડી દોડીને અમે તો મરી ગયા, પણ હવે તો અમારાથી લૂંટાય નહિ ને !)

લધુલા કહે: 'ઈનજી પાસે તો બસો ચારસો કોરીયિંજને માત્ર હુદો, પણ મું આગર બહુજર કોરીઉં આય. આંકે ખપે તો ગીની વીંજ.' (એ ગાડાવાળાએની પાસે તો બસો ચારસો કોરીએનો માત્ર હશે. પણ મારી આગળ બે હજાર છે. આવને લેવા.)

લુટારો વરખંગ:-હણેં તો લધુલા, સરમાઈ વિંયાસી. તોજે મેંતે કે લૂંટણા વા. ચોપડમેં અસાંજે ખાતેમેં ખૂબ કલમેંજ ઘોદા માયું અય. (હવે તો લધુલા, અમે શરમાઈ ગયા. અમારે તો તારા આ મહેતાને લૂંટવા હતા. ચોપડામાં અમારાં ખાતામાં ખૂબ કલમતા ઘોદા લગાવી લગાવી બ્યાજ ચડાવ્યાં છે.)

લધુલા:-હણે કુરો ? (હવે તમારે શું કરવું છે ?)

લુટારો:-હણે હલો. આંકે રણજી હુન કંધી જડી વંજુ. નક આંકે ખીઆ કોક અચીને સંતાપીતા. (હવે હાલો, રણને એલે (સામે) કોકે તમને મૂકી જાઉ, નીકર તમને કોક ખીજા આવીને સંતાપશે) પણ લધુલા ! ભૂખ લગી આય.

લધુલા:-તો ડીયું. જ્ઞેધ માણેકજ્જે પરતાપ આય. (તો ખાવાનું હતું. જ્ઞેધ માણેકનો પ્રતાપ છે.)

પાંચ છ વર્ષનો બાળક રતનશી ગાડામાં ખેડો ખેડો આ ઘટનાનો સાક્ષી હતો. એના અહેવાલમાં લુટારાની જે શરમાઈદાઈ જલકે છે તે મને રવિશંકર મહારાજના ખેડા જીલ્લાના પ્રસંગનું સ્મરણ કરાવે છે. *જીલ્લાના ધીના ડયા ચોરનાર પાટણવાડીઓ ગોડળ પોતેજ એકરાર

*જુઓ માણસાઇના દીવા : 'કોણ ચોર, કોણ શાહુખર'નો કિસ્સો.

કરીને કહે છે કે 'શું કરવું' મહારાજ ! બધું કપૂલ કરું છું કારણ કે તમે આટલે સુધી જશો (અપવાસો કરશો) એવું નહોતું ધાર્યું.' પાટણવાડીઓ ઘીના ડાબા કાઠી આપે છે, તે અહીં સોરઠીઓ લુંટારો શરમાઇ જઇ ઉભરાતો સૌ ભાટીઆઓને રણને સામે પહોંચાડવા જાય છે.

જેરામલાની મહાંધ

બાળક રતનશીએ દીલ્લા આ દૃશ્ય એક વેપારીની વીરમૂર્તિને ખડી કરે છે. વડોદરા જેવા અડીખમ રાજ્યની શસ્ત્રસજ્જ પલટનોને ભૂંછ નાખી વાઘેરો કિલ્લો સર કરી ખેડા હતા તેવા ધગતા કાળમાં એ જ વિજેતા વાઘેરોને મોઢામોઢ ગાળો ચોડતો ભાટીઓ યુવાન ઘઘુલા મધ્યયુગની જે માટીનો બનેલો હતો તે માટી વિચારમાં નાખી છે છે. પણ રતનશીભાઈની સાહેદીને સાંભળતા હજુ આગળ વધીએ—

મારા દાદા રામજીલા દ્વારકામાં જ રોકાયા, તે એના ભાઈ જેરામલા ખેટ શંખોહાર ગયા. એણે વાઘેરોની વિરુદ્ધમાં ગાયકવાડી વહીવટનો પક્ષ લીધો. સિપાહીઓને કહ્યું કે 'તમે ખૂટશો નહિ. ખેટનો કિલ્લો ન સોંપજો.'

સિપાહીઓ:—અમારે આવું શું ?

જેરામલા:—હું સગવડ કરી દઉં. મંદિરમાં તૂટે નથી.

પોતાનાં છોકરાંને શંખનારાયણના મંદિરમાં મૂકી દઈને જેરામલા ખેટનો કિલ્લો ઘેરી લેનારાં વાઘેર-દલોની વચ્ચે, કિલ્લા પર ચડી 'ખખરદાર ! ખખરદાર !' એવી હાક દેતા રાતે ચોક્કી કરે, કપાસીઆ અને તેલ સળગાવી કિલ્લા પર દીવા માંડે, કિલ્લા પર વાઘેરો ચડી શકતા નથી, વાઘેરો સમજ્યા કે જ્યાં સુધી જેરામલા છે ત્યાં સુધી કિલ્લો નહિ લઈ શકાય, માટે દ્વારકા જઈ જોવા માણેકને અને રામ-જીભાને તેડી લાવીએ તે જેરામલાને સમજવી બહાર કાઢીએ.

નેધા માણેક ને રામજીભા આગ્યા. નીચેથી કિલ્લાવાસી જેરામ-ભાને સાદ કર્યો: 'જેરામભા, તું ઊતરી જા.''

જેરામભા જવાબ વાળે છે: 'ના નેધા માણેક! ન ઊતરું. તું જે હજારની ફેજ લાવીને કિલ્લો ભલે જીતી લે. યાકી તો હું ઊતરી રહ્યો.'

નેધા:-જેરામભા, હું તને શરમાવના આગ્યો છું. પછી વેળા નહિ રહે.

રામજીભા:-જેરામ, હવે હુજત ન કર.

જેરામભા:-નેધાભા, આંઈ મુંકે હકડી બાંધધરી ડિનાં ?' [તમે મને એક બાંધધરી દેશો ?]

'કુરો ?' [શું ?]

'કે કિલ્લામાંના કોઈ પણ આદમી પર અવાજ ન કરવો. બધાને સલામત આપ્યા જવા દેવા.'

જેરામભાએ જઈ સિપાહીઓને કહ્યું, 'હવે બધી શકાશે નહિ. વાઘેરો કાપી નાંખશે. કિલ્લો છોડવો પડશે. ચાલો તમને હું સલામત બહાર કાઢી જાઉં.'

સિપાહીઓને લઇને ચુપચાપ નીકળી ગયા. શંખા તળાવની પાસે પહોંચનાં તો બીજા વાઘેરો આડા ફર્યા. કહે કે એક ધીંગાણું તો અમે કરશું; કેમકે આ સિપાહીઓએ અમારા એક આદમીને માર્યો છે.

જેરામભાએ આટો લીટો કરીને કહ્યું: 'જે આ લીટો વળોટીને તમે આવો તો તમને નેધા માણેકની આણ ! રણછોડરાયજીની આણ !'

બસ થઈ ગયું. લોહીના તરસ્યા વાઘેરો પાછા વળી ગયા. જઈને તેઓએ નેધા માણેકને વાત કરી. નેધા શું કહે છે !

'હે ભેંણે કુતાઓ ! હી કુરો કરેતા ! ભજ વિનો.' (હે દૂતરાઓ ! આ શું કરો છો તમે ? ભાગી જાવ.)

કાળ-નાટકનાં આ દસ્તાવેજ પાનાં તો ઉકેલો વાચકો ! પોતાડીદાસ વેપારી ભાટીઆઓની જ્યાંમઠીં ખોલે છે, સર્વસહિયારી સિપાહી-ગીરીના ખોલ. જેરામભાને વાધેરથેયાં કિલ્લા પર કપાસીઆના દીવા સાથે પહેરેગીરી કરતો, ‘ખખરદાર !’ શબ્દે રાત્રિનાં તિમિર કમ્પાવતો કલ્પો; ‘કિલ્લો નહિ સોંપું, કિલ્લેથી નહિ ઊતરું’, પ્રાણુ વહાલા નથી, ઈજ્જત વહાલી છે, જોમ્મએ તો છતીને કબજે કર જોધા !’ એ શબ્દો એક હીંગતોળના છે. છેવટે કિલ્લો છોડવાની કબૂલાત આપે છે, પણ કેવી શર્તે ? પોતાના શબ્દના કતખાર પર જેઓ અણુખૂટયા ઊભા હતા તે સર્વ કિલ્લેદારોનો વાળ પણ વાંકો ન થવો જોમ્મએ એવી શર્તે.

તેની સામે વાધેરોની નીતિ નિહાળો: પોતાના જળુનો જન લેનારા સિપાહીઓમાંથી એક જનના બદલામાં પાંચપચાસના પ્રાણુ માગવાની, કે વગરખૂંછે શરણાગતો પર તૂટી પડવાની અર્વાચીન યુદ્ધકરના ત્યાં નહોતી. માગણી તો હતી ‘એક ધીંગાણું’ કરી લેવાની : સામી છાતીએ આરી જવાની.

આડો એક ધૂળ-લીટો થાય છે; સરદારનાં ને પ્રભુનાં બે સમોવડ મનાતાં નામોની દુહાઈ દેવાય છે; રક્તપિપાસુઓ પાછા વળી જાય છે. ઓ માનવીઓ! સરખાવો તો ખરા, ને પછી કહો, પૈસાને-બસ ફક્ત પૈસાને માટે જ ગાયકવાડની કુમકે પહોંચનાર વિદેશી મંદિર-ભંજકોનાં બેશુમાર દળકટકમાંથી એક જળુ નીસરણીએ ચડયો તેના કીર્તિલેખ છાજે ? કે આ જોધાનો ? જેરામભાનો ? રામજીભાનો ? કે આ દુહાઈનો ધૂળ-લીટો ભાળી પાછા વળી જનાર સાધારણુ વાધેર થોહાઓનો ?

ખેર, રતનશીભાની સાહેદીને અજવાળે આપણે આગળ ચાલીએ. શસ્ત્રસરંજનમવિહોણા રંક વાધેરોના બળવાનો ભયાનક અંજમ ચોથે જ દહાડે આવી ઊભો રહે છે ! ટાંચણુ ખોલે છે કે—

હથિયાર ન છડ્યું

‘ચાર દિવસે સાત આગબોટ દેખાણી સમીઆણીની દીવાદાંડી પાસે, ત્રણ દેખાણી નાની ખાડીમાં. વાઘેરોએ હાથ કરમાણીશા પીરની જગા પાસે જઈ નાની તોપો વજોડી. સામા મોટા ગોળા આવ્યા.

વાઘેરો બોલી બિઠ્યા: ‘હે ભેણે! હેડે હેડે જે તો વદાડ ન વો.’ (આવડા આવડા તોપગોળા ફેંકવાનો તો કરાર નહોતો થયો !)

જત્રી બોટમાં બેસીને આગબોટવાળાઓ પાણી માપી ગયા. એક સ્ટીમર હડમાનદાંડીથી આવી, ગોળા વજોડ્યા.

રાધુ શામજી નામે ભાટીઓ, અંગ્રેજી બોલી જાણે, તેણે ગામને બચાવ્યું. વાઘેરોને કહ્યું: ‘વળી કરીએ.’

વાઘેરોએ ઘેબો વાવટો ચડાવ્યો. દરિયાઈ ફેજનો ક્રેપ્ટન આવ્યો. જુઠ્ઠા વાઘેરોને એની પાસે લઇ ગયા. ક્રેપ્ટને કહ્યું: ‘કદમમાં હથિયાર મૂકા ને કિલ્લો સોંપો.’

વાઘેરોએ જવાબ વાળ્યો: ‘હથિયાર તો ન છડ્યું. હીં કિલ્લો સોંપી ડ્યું.’ (હથિયાર નહિ છોડીએ. આમ ને આમ કિલ્લો સોંપી દઈએ.) ગોરા શેનો માને ? એણે તો હલ્લો કીધો.

રૂની મલીઓની આડશવાળી, કોઠા પાસેની એક ગલી હતી. ત્યાં ખાડા કરી ચાર વાઘેર બિભા રહ્યા. એમાંથી બે જણ બીના. એને બીજા બેએ કહ્યું: ‘હે ભેણે! મૂરતમેં જ માડો વેણુ! લજી વીનો.’ [ફિટકાર છે. મૂરતમાં જ મોળી વાણી! ભાગી જવ]

બે ગયા બે બિભા રહ્યા. પાંચસો ગોરા સોલ્જરો બેટકાંડે બિતર્યા. કાંડે પથુ સોલ્જરોની ચોકી બેડી.

બે વાઘેરોએ રૂની મલીઓમાં તોપ ગોઠવી. તેમાં કચ્છી ઢીંગલા ભર્યા હતા. તોપ દાગી. કિનારે બિતરેલા હતા તેમાંથી પચીસ સોલ્જરોને ધાયલ કર્યા, ને બે વાઘેરો પાંચસો સોલ્જરોની ફેજમાં ઠેકી પડ્યા.

सांकडे रस्ते ये ये जलुये ३०-४० माथां कापी आडीनीने पाछा काढया.

सोहजरोये हेर (झापर) कर्था, अन्ने वाघेरोने यार यार गोणी वागी. येउ अस्त्रास. येय वाशोने वाघेरो उपर (किस्त्रा पर) लठ गया.

सोना भाटे मंदिर-ध्वंस

रात पडी, सोहजरोनी झेजे लखो करी किस्त्रे सीडी मांडी. किस्त्राता पहरेर पर अेक वाघेर झाकरा. अेलु सीडी मंडायेत्री दीडी, भूम पाडी. देवो माखेक होउयो, अेलु भुरमा पर यडीने सीडीना आंयाने धडका दीधो. सीडी पटकाठ, लेइटीनेन्ट पउयो.

पलु देवो सीडीने लउसेसवा जतां येनी छाती दीवाल अडार ठांयी नीकजेल तेथी गोणीआरथी विंधाअ गळ. किस्त्रा परथी भीज वाघेरो पाळु नाभवया मंडया. (आपडा ! दाइगोणाविहोणा !)

देवाने अने भीज अे मुअेला वाघेरोने किस्त्रा पर धी तथा रथी हेन देवायुं. आडीना वाघेरो लागी छूटया आलापुर तरइ.

भाटीआ जेराम आखुंइथ अने राधु शामथ भीकना मार्या लंडकमां पेसी गया लता ते अडार नीकज्या. जुअे तो वाघेरो लागी गयेला. अन्ने जलु साहेअनी पासे गया. अन्नेने आवडे जालीने उपाउया. गोरामे किस्त्रो सर कर्था. त्रलु कलाकमां मंदिरानी भूर्तिअे उडावी जवानी महेतल आपी. पलु दरम्यातमां गोरामेने सोनानो अेक लाटो जउयो. गोरामे समज्या हे मंदिरामां सोनुंज अयुं लगे ! अेटले हेरांने सुरगे उडाउयां, हेरांना लुक्का थया, लूट आली, दाइ दिंयाला, अकयूर थर्ज गोरामे नीकणी पउया. रस्ते जेते देअे तेने गोणीअे मारे, कूतरांने पलु.

गोरामे कप्तान आवीने दाइडिया सोहजरोने सोटीअे मारी पाछा लठ गयो.

પછી તો જોધા માણેક બહારવટે નીકળ્યો. એ બહારવટાંની રોમાંચક કથા મેં બહારવટીઆ ભા. ૨ માં કરી છે. તેમાંનો આ કિસ્સો રતનશીભાઈ પાસેથી સાંપડ્યો છે—

જોધાને જોવાના કેડ

આર્ટન સાહેબની મડમ, નામે મેરી. જોધાને જોવાનું એને બહુ મન. રામજીભાને કહ્યું. રામજીભા કહે કે ‘સાહેબને પૂછા. એ હા પાટે તો દેખાડું.’

સાહેબે હા પાડી.

રામજીભા કહે છે કે ‘ન પકડો તો ભેટાડું.’

કે ‘ભલે’

રામજીભાએ જોધાને કહેવરાવ્યું : ‘સારું થાય તેવું છે. માટે આવો.’

આવ્યો રાતે.

મડમ કહે : ‘ના, સાહેબની કચેરીમાં ન લાવશો. વખતે દગો થાય. બહાર લઇ જવ.’

ગામ બહાર સીમમાં જોધા માણેક રામજીભાને અથમાં ઘાલીને મળ્યા. બોલ્યા : ‘રામજીભા! જીરે જીરે મિલ્યા સી પાણુ. પાંકે ભરેસો તો ન વો.’ (જીવતે જન્મારે મળ્યા ખરા આપણે. મને તો ભરેસો નહોતો.)

સાહેબને મળ્યા. સાહેબે કહ્યું કે ‘હું બહારવટું પાર પડાવું પણ મારે જોધા માણેકને નજરકેદ રાખવા પડશે.’

જોધા કહે ‘રામજી શેડ જમીન થાય તો હું નજરકેદ રહેવા કબૂલ છું.’

સાહેબ:-હું લાચાર છું. એવો કાયદો નથી, બાકી રાજની રીતે નજરકેદ રાખું.

રામજીભા કહે 'જોધાલા, ચાલ્યા જવ.'

સાહેબે જવા દીધા. ગયો. 'કાઠીનાર લાંચ્યું'. પછી તો મુઝો તેનું બયાન તો સો. બ. ભાગ ખીજમાં આપ્યું છે.

તે પછી એક દી'—

'જોધા માણેકની દીકરી નામે ગગીબાઈ. પડછંદ. બહુ રૂપાળી. પોલીટીકલ એજન્ટ કીટીન્જ સાહેબે જોધાની વહુઓને પુછ્યું, 'મહારાજ ખડેરાવ ગાયકવાડ સાથે દીકરીનું સગપણ કરાવીએ તો વાઘેરોનો પ્રશ્ન સરસ રીતે પતે ને વળી બાઈના પેટના બહુ જોરાવર પાકશે.'

બાઈઓએ ખુલાસો ન દીધો.

આખરે એક દિવસ, વાઘેરોનું બહારવટું નિર્મૂલ બન્યા પછી, રામજીભાના કહેવાથી ગાયકવાડે જોધા માણેકની બેઉ સ્ત્રીઓને રૂ. ૩૦-૩૦ ની જીવાઈ બાંધી આપી, ઘર ચણાવી દીધાં, વાડી દીધી.

ઢેઠ મૂરૂ ટાપુ

ત્રણેક કલાક ધારાવાહી રહેલી રતનશી ડોસાની કથા અહીં ખતમ થઈ. એ સમાપ્તિભાગને સહન કરવા માટે જે વજ્રહૃદય જોઈએ તે મારામાં નહોતું. બળવાની લીલાભૂમિ નિલાળી, થાનકો જોયાં, સમુદ્ર-કાંઠો જોયો, એ કાંઈથી જળજંતુઓએ કસબ કરેલા નાના પાણુકા અને જળ-ઝાડવાંતાં ડાંબળાં વીણ્યાં. પંજા પીર, સુણી-મેહારના કુંગરા નામનું બે ખડકાનું જળતીર્થ, ન્યાંથી વાઘેરો વગર વહાણે ઊતરી ગયા તે શંખોલીઓ કાંઠો, ક્યુ નામનો બેટ, માનમરોડી ટાપુ, ધબધબા ટાપુ, સાવજ ટાપુ, લેક્ષમરડી ટાપુ, એ દૂરદૂરથી દીઠાં. પ્રથમ આરંભડા ગામથી મહવામાં બેસી બેટમાં ગયો ત્યારે જળમાં ઊભેલા સાતમુરૂ, પારેવો ને ઢેઠમૂરૂ નામનાં બેટડાં પણુ જોયાં. ઢેઠમૂરૂ નામ અર્થપૂર્ણ છે. બેટ શંખોદારની એ છેલ્લામાં છેલ્લી અણી : ઢેઠ લોકોને ખુદ બેટની ધરતી પર પગ મૂકવાની મનાઈ હતી મંદિ-

રોના માલિકો તરફથી ! અસ્પૃશ્યોએ તો દેવની ઝાંખી એ ઢેઢમૂરૂ નામના ખડક પરથી જ કરીને પાછા વળવાનું હતું. જેઓએ દેવને આટલા બધા આલડછેટીઆ બનાવ્યા તેઓ આખરે શું કમાયા ? ગોરાઓના હાથથી મંદિરોનો સુરંગ-ધ્વંસ ! દૈવી ન્યાયને ચોપડે તો પાપપુણ્યનાં ચક્રવર્ધિ વ્યાજ ચડે છે. પણ આ પ્રારબ્ધ-લેખાં સમજાતાં નથી એટલે જ આ દેવમંદિરોના રક્ષકોએ હજુ તો પાંચેક વર્ષ પર અસ્પૃશ્ય—સેવક ઠક્કરબાપાને ગોમતીસ્નાન કરવા નહોતું આપ્યું.

‘હું પંદર વર્ષની હતી’

ખેટમાં રતનશી શેઠ મળ્યા, તેમ આરંભડામાં દાદીમા મળી ગયાં. મને ઓખામંડળમાં લઘ જનાર શ્રી ભૂપતસિંહભાઈ વાઢેર (તે વખતે ભાવનગર રેલ્વેના ગાર્ડ) મળતા. ઓખામંડળના જમીનધણી ખે : વાઢેરો ને વાઢેરો. ખેઉને ગાયકવાડે જીવાઈદારો બનાવી દીધા. આ ભૂપતસિંહભાઈનો પણ જીવાઈભાગ હતો. દર વર્ષ ચડત જીવાઈ લેવા પોતે આરંભડે જાય. ત્યાં વાઢેર દરઆરોના ગઢમાં પોતે મને લઘ ગયા અને એક નેવુંક વર્ષનાં રાજપૂતાણી દાદીમાની સામે લઈ જઈ ખેસાડ્યો. વાઢેર-બળવાનાં સગી નજરનાં આ બીજાં સાક્ષી દાદીમા ખેલતાં ગયાં ને હું ટાંકતો ગયો—

‘અમારા વઢવા રાણા સગ્રામજી સં. ૧૮૦૦ પૂર્વે થઈ ગયા. એમની ખેટમાં ગાદી. દરિયાનાં વહાણુ લૂંટે. એક વાર એક સાહેબનો ખરજો લૂંટી એમાંથી સાહેબની મઢમને લઈ ગયા, ખેન કરી રાખી. પછી અંગ્રેજોની ચડાઈ આવી. મઢમને પાછી લઘ ગયા, અને સગ્રામજીને પકડીને સૂરતમાં રાખ્યા. પોતે ફળફૂલનો જ આહાર કરતા. મઢમના જ કહેવાથી એમને ગોરા પાછા આંહી મૂકી ગયા. આરંભડામાં જ એ ગુજરી ગયા.

‘એના અખેસંગજી. એની પછી જલમસિંગજી. વાઢેરોએ રાજપાલટો

કર્યો તે વખતે તેમણે આવીને જલમસિંગળને કહ્યું કે ‘ચાલો, તમને ખેટની ગાદી અપાવીએ. એમાં રાતના લવાયા રમે. વાઘેરો જોવા ગયા. એટલે જલમસિંગળ, પુંજેળ વગેરે ભાગીને નગર ચાલ્યા ગયા.

‘આંહીં મનવારો આવી. લડાઈ ચાલી. હું પંદર વર્ષની હતી. પરણીને આવ્યાં બેજ વર્ષ થયા હતાં. મેડી ઉપર બિભી રહીને હું લડાઈ જોતી હતી. ધરતી ધણેણુતી હતી. બિયારા વાઘેરો પાસે તોપો નહોતી.

‘અમે તો ટાંકાંની અંદર પડીને મરી જવાનું નકકી પણ કરેલું (કારણુ ? કારણુ કે ગોરા બિતરીને શું ન કરે !) પણ નાગરેચી (કચ્છ)થી જલમસિંગળના સસરા ચાંદોભાઈ, દીકરીના સમાચાર પહોંચી જવાથી આવી પહોંચ્યા. સરકારને ખબર દઇ કહેવરાવ્યું કે આવીને વાવટો ચડાવી જવ ! પછી માંડવી અંદરનું એક ભાંગલ વહાણુ જે સમું થવા અહીં આરંભડે આવેલ તેમાં અમને ખેસારીને લઈ ગયા. વહાણુ ભાંગલું હતું, વચ્ચે વહાણુમાં પાણી ભરાણું, તોફાન બિપડ્યું, પણ ખારવાઓએ અમને બચાવ્યા. ખે છોકરાં મરી ગયાં.’

સામે જ દેખાતા ખેટ શંખોદ્ધાર પરનો અંગ્રેજ—વાઘેર સંગ્રામ જેણે મેડીએ ચડીને નજરોનજર જોયો હતો, જેવાં સાહેબની આ પ્રાપ્તિ વિરલ કહેવાય. એ બંને સીધાં સાહેબો આ જગતને છોડી ગયાં છે. મને સંતાપ થાય છે કે હું આ દાદીમા અને રતનશીખાની પાસે વધુ દિવસો કેમ ન રોકાયો ! પ્રશ્નો પૂછી પૂછી અન્યથા અપ્રાપ્ય એવી લકીકતો હું કઢાવી શક્યો હોત. પણ આપણાં જીવનમાં ધર નામે એક બંદીખાનું છે. ધરસંસાર એ એક સોનાની શૃંગલા છે. ગળામાં એક રસી પડી છે. રસીનો એક છોડો પકડીને ગૃહજીવનનો મોહાસર ખેડો છે. જરાક દૂર જાઓ ત્યાં રસી ખેંચાય છે. સ્વ. ટાગોર જેને ‘ધરજાડા’ કહી ઝોળખાવે છે તે બંધા વિના સાહસ શું ? સાહિત્યનું સર્જન શું ?

આ ‘ધરજાડા’ સાહસશુદ્ધિની શું એકલા વેપારમાં, ઉદ્યોગમાં કે

વિજ્ઞાનશોધમાં જ જરૂર પડે છે ને સાહિત્યમાં નહિ ? વાણીજ્યાપાર એ શું આરામખુરસીની વસ્તુ છે ? એથી કદાચ ઊલટુંજ છે. વાણી તેજ પકડતી નથી કરણ કે વાણીને આપણે ધરના એકાદ શીતળ સુંવાળા ખૂણામાં મેજ કે ગાદીની જોડે ઝકડી રાખી છે. શારદાનું વાહન મોર કે હંસ છે તે એકજ વાત આપણે વીસરી બેઠા. ગામલાગોળ સુધીનાં પર્યટનોથી મોરલા ને હંસલા સતોષાતા નથી. મોરનાં અને હંસનાં મહોદ્ધયનોને ભૂલી જઈ હું ઝટપટ આગગાડી પકડી પાછો પળ્યો; અને આખામંડળથી જનમનગર સુધીના એ જાડેજ બોલીના જે સંસ્કારો મને રતનશીલાએ પાયા હતા તેના પ્રતાપે દ્રેનમાંના એક યુદ્ધ કાંટીઆ મુસાફરના આ બોલ મીઠા લાગ્યા—

જેગી તા હિન જીગળ, ખાય ખનૂ ને ખીર;
રાતજે ચડી સુવે પલંગ મથે, ડિંજે તા ચોવાય ખીર;
હેન એદતજ વીર, ઉદેસી અગે વિયા !

૨

જે ભાયે તું જેગી થિયે, તેા દિલમેં ધૂંધ ધુપાય;
હર કાયાજ કીનરી, મીંજ તનજ્યું તંદુ પાય;
મુંજ સ્વામીડા ! સૂર વળય, કડે ઈંદાં કાપડી.

હુંગર મથે વીલડી, તેંજ સોભાનીલાં પૂલ;
કેઇ કાણું કેઇ કોજડો, કેઇ માણુક તુલ.

परकम्भानो पडेलो पोरो

कडीना मड्डारराव

युरोपना अनेक देशांमंथी नासता अणवापोरो ख्रिस्तनते भोजे शरभुं भेजवता. सोरडदेशे पणु मड्डान राजसत्तायेना अडारवडीआने ओशीकुं आयुं कडेवाय छे. मुगल शासकदा दारा शिकोडने करणकाण आलमगीरथी संघरनारो भीतीआणानो कडेलो आन्ने जेभो छे. दाराये शस्त्रो घडवा त्यां लोढां गाल्यां उतां तेवुं त्यांनां लोक, उज्ये जोदास नीकणतो जेरीये अतावीने जेले छे. सम्राट अकबरशाडने अणवा-पोर गुजरातने छेले सुवतान वीर नडनू मुकडर पणु सोरडमां ज संघराये अने जेने भातर लूयर मोरीना लयानक संभ्राममां काडियावाडना कलैया राजपुत्रो ने पुजरगे तोपे फुंकाया. जेवो त्रीजे अंडपोर उतो कडीना मड्डारराव. भूण तो गायकवाड कुणतो ज कुमार. कडी पर सूभागीरी लभने आब्यो. प्रणने सुभी करतो ने पोते रंग-राग भाणुतो. जेवो तो अणवान अनी जेडो के वडोदराने 'द्विरंगीनी झेण' लभ कडी पर जितरवुं पड्युं. विहमशाणी मड्डारराव जुद्धमां दीपतो छेवटे नाडो अने सोरडदेशमां जितपो तेनी जेक साडेदी मारा टांयणुमां पडी छे:—

‘कणभोदर ने काडीलुं जे गाम : तेना धर्षी ओधउ ने मात्रो :
जम्भिनो मड्डारराव पालणीमां : पालणीने जोध उपाउये आवे : वांसे
विडोआनी झेण.

‘કડી મેડીને ઓળે આવ્યો છું : છે તો દરિયા સામાં પાણી, પણ બે દી થાક ઘો.’

ઓધડ-માત્રો કહે : ‘રો’. અમારાં માથાં પડ્યા પછી તમે વિડોબાના હાથમાં આવશો.’

વિડોબાએ ખાતમી મેળવી. ફેજ લઈને વિડોબા કળમેદર ગયો. આઠ દિવસ કમળાના કુંગર માથે ધીંગાણું રહ્યું.

છેવટે થાકેલા કાડીએ કહ્યું : ‘મહારરાવ, લાગો.’

‘શી રીતે લાગું ? મને તો મહાની માફક ભોમ ઉપાડ્યે આવશે.’ જખ્મી મહારરાવે જવાબ વાળ્યો.

‘કાંઈ વાંધો નહિ. તમારો મિયાનો મોખરે, વાંસે કાડી ને એની વાંસે ફેજ વિડોબાની.’

વિડોબાના સૈનિકો દૂકડા આવી જાય ત્યારે વારને હાકલવા ઓધડ-માત્રો પોતે પાછા ફરે, હટાડીને પાછા મહારરાવ ભેળા થઈ જાય.

થોરડી ને આદસંગ સુધી એમ ત્રણયાર ધીંગાણું કરી કરી મહારરાવને બચાવ્યા.

વિડોબાની ભેળો ઝર ગામનો કાડી દરબાર માણુરીઓ હતો, કે જેના બાપ ભોજવાળાને વિડોબાએ હાથીને પગે બાંધીને ચીરેલ.

માત્રાએ ચારસો ઘોડે વિંટાયેલ વિડોબા ઉપર બરછીનો છૂટ ધા કર્યો. વિડોબાની કાનસૂરીએ અડીને બરછી જમીનમાં ગઈ.

એટલે તરવાર વાપરીને માત્રે જેતમાલ જમાદારને કાંટે ધા કર્યો. માણુરીઓ ઝર વાળો થડમાં જ હતો. એણે ધા કર્યો માત્રા ઉપર. બરછી ન વાગી, પણ માત્રાએ માણુરીઆને લાળ્યો એટલે કહ્યું—

‘હું તારા આપુતું વેર લઉં છું, ને તું મારે માથે ધા કરશ ?’

આઠ દિવસ સુધી ફેડ ચાચખીના કુંગર સુધી મહારરાવનો બચાવ

કરતા કરતા પહોંચાડયા. પછી મલ્હારરાવ ઓઘડ-માત્રાને કહે કે
' તમે નાસી છૂટો. મને મારશે નહિ, તમને તો મારશે. '

' અરે ના, ના, તો તો કરી કમાણી ધૂડ ને! મારો વિચાર તો
તમને અરડે ને ઠાંગે કુંગરે લઈ જવાનો છે. '

(પછી મલ્હારરાવનું શું થયું તે વિશે ટાંચણ ચુપ રહીને
આગળ ચાલે છે.)

પરીક્ષા થઈ ચૂકી

માત્રાવાળાને દીકરો નહિ. ઓઘડને બે દીકરા. ભાગતાં ભાગતાં
બહારવટામાં દસ વરસ થઈ ગયાં. માત્રો કાપો. (થાક્યો.) ચામડાંનાં
પખાંમાં (પડાવમાં) કુટુંબ લઈને સંતાઈ ગયાં.

ઓઘડની બાઈ બોલ્યાં : 'આપો પેટખોટા છે. અમારું પણ
નિકંદન કાઢશે !'

માત્રાએ સાંભળ્યું. એણે કહ્યું કે 'તો હું જઈને તરવાર છોડું.'

પોતે જેતપર આવ્યા. કાઠી ડાયરાની સત્રાહ લીધી. ગયા અમરેલી.
છડીદારે જઈને વિડોબાને ખબર આપ્યા. : 'સાહેબ, માત્રો નાબળણી,
હાલરીઆનો ધણી, આવ્યો છે તરવાર છોડવા.'

વિડોબા બથમાં ધાલીને મળ્યા. કહ્યું કે 'તારા હજાર ગુના માફ.
પણ હું માત્રાવાળા ! આદર્સીંગ પાસે તમે મને અરછી મારી તે
ઓળખીને કે ન ઓળખતાં ?'

માત્રો:—જે ઓળખ્યા હોત તો તમે જીવતા ન જાત. એવી
મારત કે ઓલ્યે પડખે વેંત નીકળત.

વિડોબા પાસે રહેનારો જેતમજ નામનો માણસ બોલ્યો, 'સાહેબ,
ઈ કાઠી કૂતરાંની જાત છે.'

માત્રો ઉભો થઈ ગયો : સાહેબ, આ રજપૂત અમને કાઠીને

કૂતરાની જાત કહે છે. પણ આ પટસાળ છે, હુકમ કરો, જો મને જ્વેતમાલ મારે તો કાઠી એટલા કૂતરા, ને જો હું એને મારું તો કાઠી સાવજ.

વિડોબા:—માત્રાવાળા, તું સાવજ ખરો. પાંચસો ઘોડાં વચ્ચે મને બરછી લગાવી, હવે વળી પરીક્ષા શી !

ફિરંગીઓને ઉતારવાનું મહાપાપ

‘ફિરંગીઓની ફેજ’ને ઉતારવાનું મહાપાપ આ ટાંચણમાં ડગલે ડગલે ડોકાય છે. ગાયકવાડે પોતાના દુલ્લા મલ્હાવરાવ પર ગોરાં કટકા ઉતાર્યાં, ઓખાના વાઘેરો ઉપર પણ કંપની સરકારનાં સૈન્યોને નિમંત્ર્યાં, અને એ જ પ્રમાણે કાઠિયાવાડનાં નાનાં મોટાં રાજપૂત રાજ્યોએ ગાયકવાડી ફેજને પાટોશીઓને જેર કરવા ખોલાવી. ટાંચણમાં એવો પ્રસંગ મોરબી-માળીઆ વચ્ચેનો આવે છે અને એવા વિવેકબ્રહ્મ સંઘર્ષોની વચ્ચેથી વ્યક્તિગત ઘરાતનનાં છેલ્લાં સોરઠ-તેજ ચમકી ઉઠે છે :—

દોઢસો વર્ષ પર : માળીઆ ઠાકોર ડોસાજીને મોરબી ઠાકોર જિયાજીએ કેદ કરી રાખેલ તે વખતે માળીઆના મિંયાણા સરમાળ લધાણી વગેરે છ જણા મોરબી ગયા, નળ પર થઈ ને મેડીએ ચડ્યા, ડોસાજીના એરડામાં જઈ એને ઉઠાડ્યા. કહ્યું કે ‘ચાલો.’

કેદી ડોસાજી કહે: ‘મારાથી ન અવાય. તમે પલંગ ઉંપાડી જાવ.’

ડોસાજી સૂતા હતા તે સહિત પલંગ નીચે ઉતારી, એને ચારે પાથે માટલાં બાંધી, એ કાંઠે પૂરમાં આવેલ મચ્છુ નદીમાં મિંયાણા તરાવતા તરાવતા ડોસાજીને લઈ ગયા માળીએ.

પછી જિયાજી ઠાકોરે દગાખાજ કરી નાગડાવાસથી મિંયાણા મુખીઓને ગોઠ કરવા ખોલાવ્યા. એંશી જણા હતા તેને રાતે દારૂ ગોસ ખૂબ ખવરાવ્યું, પછી એક મોટો ખાડો કરી તેના ઉપર

પાંદડાં નાખેલ હતા તેમાં એ ખેસાત મહેમાનોને નાખી દઈ દારી દીધા. એક જ માણસ અચ્ચે એણે જઈ સરમાળ લધાણીને વાત કરી. સરમાળની ફેજ નીકળી. ગામડાં ઉજ્જડ કર્યાં. મોરખીએ વિદોખાને ઉતાર્યાં. માળીઆનો કિલ્લો તૂટ્યો. સરમાળ ધવાયો. એક આઈ એને સૂડલે નાખી વાંદીએ લખ ગઈ. પછી સાન્ને થઈને સરમાળ આરવટે નીકળ્યો. મોરખીના પાદરમાં આવી, આઈએને ભેગી કરીને તેમની પાસે 'ઠાકાર જિયાજીનો આજે' લેવરાવ્યો અર્થાત છાજ્યાં લેવરાવ્યાં, અને પછી કોરી કોરી કાપડાની દીધી: 'ભેણું! હી ગનો. કોરી કોરી આંકે મોઈ ઘીણું, આંચોસી કાપડેજી દિયાંતો. (અહેનો, આ કોરી કોરી કાપડાની દઉં છું.)

(અળખામણા હાકિમની કે પ્રતિરપર્ધાની ઠાંઠડી કાઢીને બાળવાનો અર્વાચીન રિવાજ મૌલિક નથી જણાતો ત્યારે તો !)

સરમાળે વાગડ-કાનમેરના ડુંગર પર કિલ્લો બાંધ્યો, પાણીનો હોજ રચાવ્યો. ત્યાંથી કચ્છનો મુલક લેવા ગયો. અંજર માંડવી કબજે કર્યાં. માત્ર ભુજ રહ્યું. રાવ ભારાજએ સરકારની મદદ માગી. સરકાર હળવદથી રણમાં જાય ત્યાં કાનમેરના કિલ્લામાંથી સરમાળ ને ચાંદોજી (પળાંસવાના) ઊતરીને કાપી નાખે.

પછી ભારાજએ સરમાળને કહેવરાવ્યું કે નીચે મળવા આવો. ત્યાં લશ્કર ગોઠવેલું. ડુંગરથી ઊતરતાં બન્નેને ગાળીએ દીધા. ત્યાં બન્નેની ખાંભીઓ છે. દુહો રચાયો ને ગવાયો.

ભારા ! ભૂપ ન મારીએ
ચાંદો ને સરમાળ;
જીવતા હતા જમરાણ
તો ફિરંગી દેશમાં ફરત ને.

આત્મવચના નહોતી

ફિરંગીઓ-ગોરાઓ-ખાસ કરીને અંગ્રેજો આ દેશમાં ફરી વળ્યા

તેની શરમ અને વેદના સોરઠી લોકજીભેથી વારંવાર ગવાતી રહી છે. ધ્વનિ એકજ ભાઈ છે કે ભાઈ, આપણે સામસામા ભરી પીત; પણ આ પરદેશી ગોરાને શીદ આપણા ખેડિનાં નખખોદ વાળવા ખોલાવ્યો? એગણીસમી સદીના સોરઠી ઇતિહાસગાનનું એ ધ્રુવપદ બન્યું છે. ગોરી ફેબ્રેથી કે એનાં મહાસંહારક શસ્ત્રસાધનોથી ડરવા ગભરાવાની કે શેહમાં અંગવાની તો આ મુકાબલામાં મરતે મરતે પણ વાત નહોતી કાઠ વ્યક્તિને. હરએક નાનામોટા બહાદુરે ગોરાની સામે મદાઈનો પડકાર જ દીધો છે. એ પડકારના પડધા સોરઠી કવિતાસાહિત્યમાં પડ્યા છે. મરણાન્તે પણ ગોરાને શરણે ન જવાનો મુદ્દો સચવાયો છે. ગોરામાં મદાઈની કે ખેલદિલીનું આરોપણ કાઠ ટેકાણે થયું નથી. 'ગોરો બાપડો શું કરી નાખવાનો હતો!' અને 'ગોરાને શરણે ગયા તો ધ્યાનત હજે!' એ બે તેમના યુદ્ધખેલ હતા. ગોરો ફાવ્યો તે તો ઘરના કુસંપથી, કાવાદાવાથી અને સંહારસામગ્રીની સરસાઈથી, એ તેમની નિશ્ચલ માન્યતા હતી. એ દષ્ટિએ સોરઠનું જૂનું માનસ નિરોગી હતું. ગોરો ન ઊતર્યો હોત તો વ્યવસ્થા કાણુ સ્થાપત, વિદ્યા કાણુ વિસ્તારત ને રેલગાડી તારટપાલ કાણુ ચલાવત, એ અહોભાવના પડદા હેડળ છુપાઈ રહેલી હિચકારી આત્મવંચના તો તે પછીની નવી પેઢીની પેદાશ છે.

ખડ વાઢનારા

ટાંચણુ-પાનું માળીઆના મિંચાણાની એક વધુ વાત આપે છે—
મિંચાણો પરખત જોડો માળીઆનો ગરીબ માણસ હતો. અપ્યુઅકર નામનો કાઠ વડોદરાનો માણસ પણ માળીઆમાં રહેતો. બન્ને ગરીબ મિત્રો ઘાસની ગાંસડી વાઢવા સીમમાં રોજ જાય. પાછા આવતી વખત થાકે ત્યારે ગાંસડી નીચે મૂકીને પરખત ખોલે કે 'ભાઈ, ભારી કે પાણુ ઉપાડુ અંધ, હણે પાણુ હત મથે વિયે. હત પાંગ ઘોડા.' (અત્યાર સુધી આપણે ભારીને ઉપાડી છે, તો હવે આપણે એને માથે ખેસીએ. આ આપણા ઘોડા કહેવાય.)

એમ કહીને ભારી પર બેસે, પછી બેઉ થાકેલા ગરીબો વાતો કરે—

‘ઓ ખુદા, ઘોડા દે!’

‘પણ એકલા ઘોડામાં શું!’

‘ત્યારે?’

‘હું માળીઆનો ઉપરી થાઉં.’

‘ને હું વડોદરાનો ઉપરી થાઉં.’

‘તો તો આપણે લડવાના.’

‘ના, કોલ દઉં છું. હું ફોજ લઈને પાછો વળી જાઉં.’

દૈવને કરવું છે તે બંનેની માગણી ફળી. એકવાર અખુઅકર વડોદરાની ફોજ લઈને માળીઆ પર આવ્યો. પરબત જોડો ફકીર-વેશે છાવણીમાં જઈ જાકાં વર્ષો પર પરના કોલની યાદ આપી ઊભો રહ્યો. પરરપરને ઓળખ્યા. પછી અખુઅકર કાંઈક બહાતું કાઢીને ફોજ ઉઠાવી પાછો ચાલ્યો ગયેલો.

મેઘકંઠીલા પીંગળશીલાઈ

ટાંચણમાં એક પુનિત ખાંભી નજરે પડે છે. મારા મુશ્કેલ કહી શકું તેવા, ભાવનગર રાજકુળના દસોંદી સ્વ. પીંગળશી પાતાલાઈનો એ સ્મરણસ્થાન છે. અડીખમ દેહના એ મેઘકંઠીલા ચારણનું ગરવું ગંભીર વ્યક્તિત્વ એમણે એકેય કવિતા ન રચી હોત તો પણ સોરઠી જીવનને સમૃદ્ધ કરવા બસ હતું. એમની દિલાવરી, એમનો શેટલો, એમની અખતશત્રુતા, માથું વાઢી લેવા વાંચનારને પણ ખમા કહેનારી એમની મનમોટપ, એની વાતો તો ઘણાંઘણાં હૃદયોમાં સંઘરાઈને પડી રહેશે. એમનાં પ્રભુલક્ષિતાં, પ્રેમસક્ષણાયુક્ત પદો અત્યારે પણ મીરાં નરસિંહ, જીવણુ આદિ સંતોની વાણીની સાથે સ્થાન મેળવી એકતારાના તાર પર ગવાઈ રહ્યાં છે. એ

ભક્તહૃદય ભડ પુરુષ સવારે અપોરે પોતાની ડેલીની ચોપાટમાં બેઠા હોય, હું જઈ ઊભો રહું, જૂની માહિતીએ માગું તેના જવાબમાં ધનગંભીર કહે 'હા...આ...આ !'. એવો અવાજ કરી, આંખ સંકોડી, યાદશક્તિને ઢંઢોળી પછી વાતો કરે, પોતાના જૂના ચોપડાના ઢગલામાંથી એમના પિતાએ લખેલ પુરાણ અક્ષરોવાળાં ચારણી કાવ્યોની હસ્તપ્રતો વાંચી મને ઉતરાવે, પ્રેતસાહન આપે, પીઠ યાઅડે, એ મનોમૂર્તિ નખશિખ મોજૂદ છે.

એમના પોતાના કુળની તવારીખ પૂછતાં પોતે આ રીતે વર્ણન કર્યું—

અમારા વડવા લાખણુશી કવિ જેઠવા રાજકુળના દસોંદી તરીકે આવેલા તે પાટનગર છાંયામાં રહેતા. એક દિવસ એક નધણીઆતું વહાણુ ઘસડાઇને છાંયાના બારામાં આવ્યું. અંદર ઈંટો ભરેલી. સૌ થોડી થોડી ઈંટો ઘેર લઇ ગયા. દરબારગઢમાં પણ એ ઈંટોથી પાણીઆરાની ચોકડી ચણાઇ. દરબારગઢમાં રોજ પગ ઘોતી વખત એ ઈંટોના ચણુતર પર પગ ઘસાતાં ઘસાતાં સોનું ઝબક્યું !

તમામ ઈંટો અંદરથી સોનાના લાટા હોવાનું જણાતાં જેઠવા રાણાએ બધા પાસેથી ઈંટો પાછી મગાવી. લાખણુશી કવિને પણ પાછી આપવા કહ્યું. લાખણુશીભાએ કહ્યું કે 'મેં તો પાણીઆરું ચણી લીધું છે.'

'તોય કાઠી આપો.'

'જેઠવો જીહીને પાણીઆરું તોડશે? તો આ લે તારું આ ધર !' કહીને ચાલ્યા આવ્યા પોતાના સસરાને ઘેર ગારીઆધાર.

પછી કોણુ જાણુ શા કારણથી લાખણુશી ચારણુ પોતાના સસરા સામે બહારવટે નીકળ્યા, અને સસરા ગારીઆધારના ગોહિલ ઠાકોરના દસોંદી હતા એટલે એ બહારવટું ગોહિલ ઠાકોર પર પણ ચલાવ્યું.

આપના પાપનું પ્રાયશ્ચિત

એ બહારવટામાં પોતે સુરા મોરી નામના રજપૂતના છ દીકરા

મારેલા. એક દિવસ લાખણુસીભાઈ સણોસરા પાસે સાંઠીડા મહાદેવ નજીક સૂતેલા ત્યાં રાજની વાર ચડી પણ સુરો મોરી, કે જેના છ દીકરાનો લાખણુસી કવિના બહારવટાએ ભોગ લીધેલો તેણે પોતે જ ચારણુની હત્યા લાગશે એવી લાગણી થઈ આવવાથી પોતાની ઘોડી મોખરે કરી, જઈને લાખણુસીભાઈ ને જગાડયા, ‘ભાગો, આ લ્યો મારી ઘોડી.’

લાખણુસીભાઈ:—તારા દીકરાનાં મોતનાં નેવળ મારા પગમાં પડી ગયાં. હું લાખણુસી હવે ન ભાગું.

પોતાનો ભાણેજ હતો સાથે, એને કહે કે તું ભાગી છૂટ. ભાણેજ કહે, ન ભાગું. મામે ભાણેજ વારની સામે તરવાર ખેચી ઊભા રહ્યા. વચ્ચે ઊભો સુરો મોરી, વારને કહ્યું, ‘પહેલા મને મારો, પછી ચારણુને.’

વારમાંથી બંદૂક છૂટી. સુરાના પગમાં ગોળી વાગી. લાખણુસીભાઈ પણ મરાણા. એના બે દીકરાને સુરા મોરીએ પાળ્યા ને ભણાવ્યા.

(પોતાના છ દીકરાનો પ્રાણુ લેનારના બે દીકરાને આપું રક્ષણુ આપનાર રાજપૂતી સોરઠના પ્રાણુભોલ સંભળાવે છે.)

એ બે ચારણુ, વજ્રે ગઢવી અને ભાયો ગઢવી ગારીઆધાર છોડી સંવત પંદરમાં ઉમરાળે ઠાકાર વીસાળ ગોહિલ પાસે આવી રહ્યા.

એક દિવસ વીસાળ ઠાકાર ઘેરે નહિ. કાડીએએ ધણુ વાળ્યું. વજ્રેભાઈ દોડયા, હાક મારી કે ‘કાડી, મેલી દે માલને.’

કે ‘તારાં ચારણુનાં બે હોય ઈ લઈ લે.’

કે ‘ના, ના, તમામ પાછાં વાળ. મારો ધણુ ઘેરે નથી.’

‘નહિ મળે.’

એટલે વજ્રેભાઈ ચારણુ ત્રાગા રૂપે ગળે તીર નાખ્યું.

કાડી લૂંટારો હતીને કહે કે ‘ફિકર નહિ, એટલું વીંધ તો ચારણુના ગળામાં હોય!’

જ્યાબમાં ચારણે ગળામાં બરછી પરોવી. પછી પેટ તરવાર નાખી.
દેહ પાડી નાખ્યો.

એ ખાંભી સ્વ. પીંગળશી પાતાભાઈની.

પૂંછ ન મેસાય

નૂના સાવર ગામના ખુમાણ દરબારોને ઘેર જમણરો દેશો વાળો
બરોબર બપોરે મહેમાન થયો છે. રોટલા ખાય છે. દરબારને દૂધની
ટેવ છે. પણ બપોરવેળાએ દૂધ ક્યાંથી હોય ?

દેસોવાળો કહે છે : ‘આ ભેંસું બેડી. દોષ લ્યોને !’

‘આપુ ! કટાણે કાંઈ ભેંસું મજે ?’

‘તો પૂંછ મેલીને દોષ લ્યો.’

‘પૂંછ મેલીને’ એટલે કે ભેંસનાં પૃછડાનો છેડો ભેંસના યોનિ-
ભાગમાં મૂકીને. ભેંસને દૂધનો પ્રાસવો મુકાવવાની એ એક ભુક્તિ છે.

ખુમાણેએ ખેદ દર્શાવ્યો : ‘આપ ! કાઠીનો દીકરો, હિંદુનો દીકરો
પૂંછ મેલીને દોષેણું દૂધ ખાય ?’

‘દોષ લ્યો આપણા જણમાંથી કોક.’ એવી સૂચના દેસાવાળાએ
પોતાના જોરના મદમાં પોતાનાં માણસોને આપી, એટલે કહે કલેને
ખુમાણેએ સંભળાવ્યું : ‘ન દોવાય.’

‘કેમ ?’

‘કાંડાં હેકાં પડે !’

‘કોક તો જોને, નૂના સાવરમાં હરણું બેસારીશ.’

‘હરણું બેસારીશ’ એટલે ઉજ્જડ વેરાન બનાવીશ.

‘ખુશીથી.’

‘દેસાનું તો દાટણું એવું મુલકમાં ઓહું દેવાતું. એટલે કે દેસો-

વાળો જ્યાં ત્રાટકે ત્યાં દાટ જ વાળી દે.

એક દિવસ એસીતો દેસોવાળો ચડ્યો દોઢ હજારનું કટક લઈ. એમાં ત્રણ આરખોની ખેરખ હતી.

મીર ખોલ્યો : ‘આપ, સાવરને માથે ન જવાય. ઇ પાણી નોખું છે.’

ન માન્યા. ચાલ્યા. આવળની ગીચ કાંટય વચ્ચે આવી. એમાં રસ્તો ભૂલ્યા.

કાંટયમાં વાઘરી ને વાઘરણુ કળઓ કરે. વાઘરણુ કટકવાળાંને પૂછ્યું : ‘કાને માથે જાય છે બાપુ?’ કે ‘જૂના સાવરને માથે. ચાલ, કેટો બતાવ.’

વાઘરી-વાઘરણુ કટકને ખોટો રસ્તો ચિંધાડ્યો.

વાઘરણુ ચોંકી ઊઠી. ધણીને કહે કે ‘પીટયા, જૂનું સાવર તો મારું પિયર; છનો આ દાટ વાળી દેશે, ઘોડ, હડી કાઢ જટ.’

અને વાઘરી કળઓ મૂકી, મૂકીઓ વાળીને દોડતો સાવર પહોંચ્યો. કટક આવે છે એવી જાણ કરી.

હવે શું કરવું? ગામમાંથી જીવાન મરદો ગેરહાજર હતા.

એક આપો : બુઢો એવો : આગ્યો. જુકિત બતાવી. એક મોટો આવળ કપાવીને એક અંપે આડો ભીડી દીધો. ખીજે અંપે ગાડાંની હેડ એકની દીધી. બુઢા કાડીઓ ગામમાં હતા તેમાંથી અકેક જણ એક એક ગાડા નીચે ખેસી ગયાં. દુકાનો ઉપર બધે બુઢા લપાઈ ગયા : અને એ બંધું બતાવનાર મુખ્ય બુઢાએ કટકની સામે જઈ, રાતવેળા આવતા કટકમાં આરખની ખેરખની મશાલ એસવી નાખી.

અંધારામાં જે ધીંગાણું થયું તેમાં દેસોવાળો ભૂડો દેખાઈને પાછો ફરી ગયો.

જીવનું મીઠું લાગતું

ભેંસને પૂંજ મેલીને દોવાની સાદી બાબત પણ જે સમાજમાં સદાચારની વિધાતક ગણાતી હતી તે સમાજની નીતિરક્ષાનો આ પ્રશ્ન હ્યો; ધણીની ગેરલાજરીમાં એનું ધણુ ચોરાય તે ટાણે આશરાવાસી ચારણને મરી મટવાનું સહે એ સ્વધર્મનો પ્રશ્ન નિહાળો; કોઈ પણ એક દિસો ઉપાડો. એકજ મહાપ્રશ્નતાં એ પાસાં હતાં. માનવી તો તે સમયનો પણ, જીવનને મીઠું ગણતો. શોખને ખાતર એ કંઈ એાએ જ કટકા થઈ જવા નીકળતો ! ધર્મધતા અગર રૂઠ સામાજિક માન્યતા પર એ હારાકીરી નહોતો કરતો. પણ જીવનની મીઠપને ભેસ્વાદ બતાવી મૂક તેવું કંઈ થતું ત્યારે પછી મૃત્યુથી ચાતરીને લૂખા દિક્કા જીવનને વળગવું એને નિરર્થક લાગતું. જીવનની પાસેથી તો એ માનવી પણ ચારે હાથે મોજ ને મીઠાશ માગતો. જિજીવિષાના એ પિયુષને ઝીલવું આ ટાંચણુપોથીનું છેલ્લું પાનું, એક રાજવણુ કાઠીઆણી પાસેથી મળેલા સુંગાર-ગીતને જીર્ણવસ્થામાં ય જળવી મેઠું છે. એ પીરસીને બીજી ટાંચણુપોથીને વિદાય દઉં છું ને એક પરકમ્મા પૂરી કરું છું

પોપટી રે' તોરલો કંથ
કાં રે પોપટ દૂબળો ?

દિ'વારે રે વનકળ વેડવાં બથ
રાતે પોપટ પાંજરે.

હાથણલા રે ! તોરલો કંથ
કાં રે હાથી દૂબળો ?

દિ'વારે રે દરમાર ઝૂલવા બથ
રાતે હાથી સાંકળે.

નાની વહુ રે ! તોરલો કંથ
કાં રે ..ભાઈ દૂબળો ?

દિ'વારે રે ઘોડલાં ખેલવા બથ
રાતે રમે સોગડે.

ज्वेरयंद मेधाणीनां
पंचोत्तर पुस्तके

लोककथाओ

डोशीमानी वातो
सौराष्ट्रनी स्मधार (भाग १-५)
कंकावटी (भाग १-२)
दादाणनी वातो
सौरडी भडास्वटीया (भाग १-३)
सौरडी सतो
सौरडी गीतकथाओ
पुरातन ज्योत
'रंभ छे आरेठ !'

लोकगीतो

रठियाणी रात (भाग १-४)
यूँदडी (भाग १-२)
ढाखरयां
रुतुगीतो

वतकथाओ

कंकावटी (भाग १-२)

भवास

सौराष्ट्रनां भउरेयां
सौरठने तीरे तीरे

विवेचन

लोकसाहित्य
पगईदीने पंथ-लोकसाहित्य
याखो अने याखणी साहित्य
धस्तीनुं धावल
ठकर वसनछ भाधवल व्याख्याने

धर्तडास

ओशियानुं कलक
इगेरीने तारखुडार
भिसरने भुक्तिसंभ्राम
सजगतुं आयकेड
भारतने मडानीर पाडोशी
ध्वज-भिलाप

छवनकथा

ठकर भापा
ये देशदीपक
दयानंद सरस्वती

साहित्यसर्जननां
पथीस वरस

नवलकथा

सत्यनी शोधमां
निरंजन
वसुंधरानां वडालां दवलां
सौरक तासं वडैतां पाली
समरांगण्यु
अपराधी
त्रैविशाळ
रा' अंगान्णिया
भीरेलां द्वार
अजरातने जय (भंड १-२)
तुलसी-क्यारे
प्रभु पधायो

नाटके

राणो प्रताप
राण-राणी
शाडणडां
वठेलां

गीतो-हाव्यो

वेणीनां पूल
किखोख
युगवर्द्धना
अकतारो
भापुनां पारणो
रवीन्द्र-वीण्य

वारता

कुरजानीनी कथाओ
वर्तमान युगना भडास्वटीया
नेस ओडिसनी भारी
प्रतिमाओ
पलकार

मेधाणीनी नवलकथाओ (भाग १-२)
म. लस धना हीवा

लोअसंशुद

वेरानमां
परिभ्रमण्य
सांभिलांना सुर
परकमा

સ્વયંસ્કૃરિત વિવેચનશૈલી

એ સેવી હતી તે એક મહત્વની આશા સકળ થઈ છે. યુનિવર્સિટીના અભ્યાસીઓને આ વિવેચનાઓએ લોકસાહિત્યમાં રસ લેતા કર્યા છે. મારી વિવેચનશૈલીને તેમણે સત્કારી છે. એ શૈલી શાસ્ત્રીય છે કે અશાસ્ત્રીય, એ પ્રશ્ન કદી ઉપરિથત થયો નથી. મારી વિવેચનાઓ ૧૯૨૪થી લખાતી રહી છે. એના વિવેચનદેહ આપો આપ જ બંધાતો રહ્યો છે. યુનિવર્સિટીની કોઈ 'શૈલી' મારા વાંગવામાં આતી નથી. મારા વિવેચના સેવનમાંથી મને જે જે સ્કૃરતું ગયું તે તે હું મૂળ સાહિત્યઓને સુસ્પષ્ટ તેમજ સમપુષ્ટ અવાવવા ખાતર લખતા ગયો છું. મદાવેલી પોપટવાળીનો ભોગ નથી અન્યા તે પણ અભૂનના યાદ થયો છે. વિવેચ જે અર્થમાં 'ધરતીનું ધાવણ' છે, તે અર્થમાં આ વિવેચનાઓ તબ્બ મને તો 'ધાવણ' કેવેજ સોપરી છે. વાંચકો પણ એ જ કે એનું સેવન કરે.

૧૯૪૨

'ધરતીનું ધાવણ'ના નિવેદનમાં

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ.

ગો. ઓ. નં. ૬ ૭ ૮ • મું. બ. હં - ૧

ગો. ઓ. નં. ૭ ૩ • અ. મ. ઢા. વા. ૬

अवेरथंड मेधाणीना

विवेचन संग्रह

दोस्तसाहित्यनुं केंद्रुं दणवुं मे अवैलाय्म स्वयंय जे, तणी वर एगवी
 साय्म दोनीयां जेना भरो जीवनां आ होदना, युवनाती-साहित्य-
 साहित्य मरुत अर्धमाही आगे वृत्तनात्मक विवेचनो तरीके रीति-

दोस्तसाहित्य	२-८-०
दोस्तसाहित्य-पुगंडीना पथ	०-२०-०
यारुवा अने यारुवी साहित्य	१-०-०
धरतीनुं धापळ	३-८-०
परुडमा	२-८-०
३३२-वसुनळ भाषिपण व्याख्याना	

विवेचनना पांडत लेणे नांद, पानुं मेरुता, दणवे नामान्य सांयनी मान
 मिक इलाया ज्ये ज्ये पालत वर काय मान्य, विचार्य जया आ वरुता
 जंतुं पण वरुता प्रतिगिणाने जीवी जीवी ज्येना मानान्य पावतना
 र्मान्यावना मदवागी जनायवाया वर न्य शरुथी आ जया न माया ज्ये

वेरानयां	२-०-०
परिभ्रमण	३-०-०

आभा सेटना आटापंडर इपिया २ पातुणने नाइ

मणवानुं डेकायुं

भारती साहित्य संघ लिमिटेड

मी म रा वर जि डिंड ज • कां ल गा हे वी • भुं ज छे १
 इरना वी ज पुड नी वें • आंधी मा ज • अमि टा रा द

